

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERÎM'E GÖRE AMELLERİN BOŞA ÇIKMASI

Yüksek Lisans Tezi

MERVE BEKÇİ

İstanbul 2010

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERÎM'E GÖRE AMELLERİN BOŞA ÇIKMASI

Yüksek Lisans Tezi

MERVE BEKÇİ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. MURAT SÜLÜN

İstanbul 2010

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi
MERVE BEKÇİ'nin KUR'AN-I KERİM'E GÖRE AMELLERİN BOŞA ÇIKMASI adlı tez
çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 05.07.2010 tarih ve 2010/13-26 sayılı
kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak
kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 16.08.2010

1) Tez Danışmanı : DOÇ. DR. MURAT SÜLÜN

2) Jüri Üyesi : PROF. DR. ABDULAZİZ HATİP

3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. İSMAİL TAŞPINAR



ÖZET

Bir maksada yönelik olarak yapılan fiilleri ifade eden amel kavramı, iyi işler için kullanıldığı gibi kötü eylemler için de söz konusu olmaktadır. Amelin bu her iki türü için de yapıldıkları esnâda birtakım gâyeler gözetilmektedir. Bu gâyelerden bir kısmının netîcesinin dünyâda, bir kısmının ise âhirette hâsıl olması beklenmektedir. Ne var ki bazı durumlar bu beklentilerin gerçekleşmesine engel teşkil etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de amellere esas değer kazandıran unsurun “iman” olduğu haber verilmekte, bu şartı taşımayanlardan sâdır olacak her türlü iyi amelin Allah katında mükâfâtı hak eden bir kıymetinin bulunmayacağı, tuzak mâhiyetindeki kötü amellerinin ise iman vasfını hâiz olanlara yardım edilmek sûretiyle isâbet ettirilmeyeceği, böylelikle bu kimseler maksatlarına eremeyecekleri için amellerinin boşa çıkacağı bildirilmektedir. İman şartına sahip olanlar ise kendilerinden bazı hususlarda dikkatli olmaları istenerek bu tehlikeye karşı uyarılmaktadırlar.

Bu çalışmada da öncelikle hangi durumlarda amellerin boşa çıktığı üzerinde durulmuş ve bu boşa çıkmanın dünyâ ve âhiretteki neticeleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerîm, Amel, Boşa Çıkma, Dünyâ, Âhiret

ABSTRACT

The concept of deed represents actions which are done for the purpose. This term is used both good actions and bad actions. There are some aims for this two kinds of deed when they are done. Effects of some these aims are expected in the world and also some in the afterlife. Nevertheless some conditions may be obstructions in front of these expectations.

Quran says that “faith” determines value of deeds. Allah is not going to give equivalent for all kinds of good deeds in case of lack of faith. Besides bad deeds which are traps are not going to damage people who have the faith. Hereby this people will not attain their intentions and eventually their deeds will come to nothing. On the other hand people who have faith are warned towards this danger and wanted from them to being careful.

The subject matter of thesis is about situations of frustration of deeds and in addition of this results of frustration in the world and afterlife are analyzed.

Key Words: Quran, Deed, Frustration, The World, Afterlife

ÖNSÖZ

Amel olgusu, insanoğlunun geçici dünyâ hayatı boyunca lâzım-ı gayrı mufârıkı kabîlinden, yaradılışı mûcibince kendisinden asla ayrılmayan bir hasletidir. Zira o, hayâtını idâme sürecinde pek çok amel işlemek durumundadır. Söz konusu bu amellerin mâhiyeti de bazı etkenler doğrultusunda iyi veya kötü olarak değişmektedir. Söz gelimi niyet, bu etkenlerin başında gelmekte ve onun mâhiyetini belirleyici en temel unsur görevini görmektedir.

Ne var ki niyet de bir amelin değerini belirlemede mühim bir fonksiyona sahip olmakla birlikte tek başına kâfi gelmemektedir. Zira amellerin esas değeri Allah katında söz konusu olduğundan, O'na iman etmeyen birinden sâdır olan bir amel de -niyet ne kadar iyi olursa olsun- gerçek değerine ulaşamaz. Öte yandan iman bulunup niyete samîmiyetsizlik ârız olursa bu da yine problem teşkil etmekte, kişinin farkında olmadan amelini zâyî etmesini netice verebilmektedir. Tüm bunlar, üzerinde durulmasına ihtiyaç arz eden çok önemli noktalardır.

Bizi de tez konumuzu belirlemeye iten sâikler, bu mevzular olmuştur. Çünkü üzerinde biraz düşünüldüğü vakit ele alınmasının ne kadar elzem olduğunu hissettiren bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Öyle ki gerek dünyâ gerekse âhiret için ciddi bir gerçeklik ifâde ettiği halde çoğu zaman farkında olunmayan bir tehlike mesâbesindedir. Bu nedenle çalışmamızın, yapılan amellere değer kazandıracak ya da bir başka deyişle onların değerlerini muhafaza edip boşa gitmelerine engel olacak faktörlerin neler olduğunun aydınlatılmasına yönelik bir girişim niteliği taşıdığını söylemek mümkündür.

Çalışmamız neticesinde elbette bu husustaki son sözün söylenmesi hedeflenmemekte, ancak müstakil olarak ele alınmadığı tespit edilen bu konunun belli çerçevede ihtiyâca hizmet etmesi umulmaktadır. Buna göre bu süreçte ortaya koyacağımız kanaat de mevzunun tekrar ele alınmasını iptal edici nitelikte olmayacaktır; aksine peşinden gelebilecek başka çalışmalara ışık tutarak kaynak teşkil etmesi temenni edilmektedir.

Çalışma süreci boyunca bana yol göstererek değerli katkılarını esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. Murat Sülün'e, kaynaklardan istifade ve fikir noktasında ilgi ve desteğini eksik etmeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Abdulaziz Hatip'e, tezin belli bölümlerini inceleyip değerlendirmede yardımını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Necmettin Gökkır'a, çalışmanın son şeklini almasında değerli katkıları bulunan saygıdeğer hocam Doç. Dr. İsmail Taşpınar'a, eğitim hayatım boyunca emeği geçen tüm hocalarıma, benden maddî ve mânevî hiçbir desteği esirgemeyen âileme ve her fırsatta yanımda olduklarını hissettiren arkadaşlarıma teşekkürlerimi arz ederim. Bu çalışmanın konuyla ilgilenen herkese faydalı olmasını temenni ederim.

Merve Bekçi

İstanbul, 2010

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ.....	1
I. KONUNUN ÖNEMİ VE KAPSAMI.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	2
III. TAKİP EDİLEN METOD	3

BİRİNCİ BÖLÜM

AMEL KAVRAMI VE BOŞA ÇIKMA ANLAMI İFÂDE EDEN KAVRAMLAR

I. AMEL KAVRAMI	5
II. BOŞA ÇIKMA ANLAMI İFÂDE EDEN KAVRAMLAR	7
A. Direkt Olarak İfâde Eden Kavramlar.....	7
1. Hbt (حبط)	7
2. Btl (بطل).....	10
3. Dll (ضلل)	12
4. Dy'a (ضيع).....	16
5. Tbb (تیب).....	18
6. Bvr (بور).....	19
7. Dhd (دحض).....	19
B. Dolaylı Olarak İfâde Eden Kavramlar	20
1. Lyt (ليت).....	20
2. Vtr (وتر).....	21

İKİNCİ BÖLÜM

AMELİ BOŞA ÇIKARAN VE ÇIKARMAYAN SEBEPLER

I. AMELİ BOŞA ÇIKARAN SEBEPLER	22
A. İnançla İlgili Sebepler.....	22
1. İnkâr.....	23
2. Şirk.....	37

3. İrtidat.....	48
4. Nifak	54
B. Fiillerle İlgili Sebepler	60
1. Kâfir veya Münâfıkların Fiilleriyle İlgili Sebepler.....	60
a. Kalbî Fiiller	60
aa. Allah'ın indirdiğini beğenmeme	60
ab. Yalnız dünya hayatı ve süsünü isteme	63
ac. Allahın gazabına sebep olan şeylere tâbi olma ve O'nu razı edecek şeyleri beğenmeme.....	68
b. Bedenî Fiiller.....	71
ba. Allah yolundan alıkoyma	72
bb. Haksız yere cana kıyma	82
2. Mü'minlerin Fiilleriyle İlgili Sebepler	84
a. Allah'a ve Peygambere İtaat Etmeme	84
b. Peygamberin Yanında Sesini Yükseltme	88
c. Yapılan Hayrı Başa Kakma	92
II. AMELİ BOŞA ÇIKARMAYAN SEBEPLER	95
A. İmân Edip Güzel Davranışlarda Bulunma	95
B. Allah Yolunda Hicret Etme ve Öldürülme	96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOŞA GİDEN AMELİN NİTELİĞİ VE DÜNYÂ-ÂHİRET AÇISINDAN DURUMU

I. KÂFİRİN AMELİ	103
A. Kâfirin Amelinin Niteliği	103
1. Kötü Amel.....	103
a. Tuzak	103
b. Sihir	109
2. Sâlih Amel	113
B. Kâfirin Amelinin Dünyâ-Âhîret Açısından Durumu	120
1. Dünyadaki Durumu.....	120
2. Âhiretteki Durumu	126
II. MÜ'MİNİN AMELİ	129
SONUÇ	137
BİBLİYOGRAFYA	140

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makâle
(a.s.)	: aleyhisselam
b.	: bin
Bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyânet İşleri Başkanlığı
h.	: hicrî
H.z.	: Hazreti
m.	: Mîlâdî
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
(r.a.)	: radiyallâhu anh
s.	: sayfa
(s.a.)	: sallallâhu aleyhi ve sellem
sad.	: sadeleştiren
sy.	: sayı
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı
thk.	: tahkik eden
trc.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz
vb.	: ve benzeri
v.dğr.	: ve diğerleri
y.y.	: yayın yeri yok

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ VE KAPSAMI

Dünyanın bir imtihan meydanı olduğu gerçeği üzerinde düşünülürken, burada işlenen amellerin bir karşılığının olacağı da hemen hatıra gelir. İyi amellerin karşılığı Allah Teâlâ tarafından kat be kat verilirken kötü ameller için ise kendi nisbetinde bir cezâ söz konusu olur.

Ancak bazen yapılan iyi ve güzel ameller Allah Teâlâ nezdinde kul tarafından umulan ve beklenen değere mazhar olamaz. Bunun sebebi, işlenen o amelin kul tarafından zâyî edilmesidir; yani kulun iyi zannederek yaptığı amelin yanı sıra işlediği bazı hata ve günahlar yâhut içinde taşıdığı niyetin hâlis olmaması gibi birtakım unsurlar o amelin değerini yitirmesine neden olur. Bu durumda o kişinin ameli boşa çıkmış olur; bir başka ifâdeyle Allah Teâlâ o kulun amelini boşa çıkarmıştır.

Söz konusu olan, kişinin dünyada işlediği ameller ve bunların dünyevî ve uhrevî karşılıkları olunca konunun önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Hayır olarak işlendiği zannedilen bir amelin bomboş bir çabadan ibaret olabileceği düşünülürken zaman durumunun vehâmeti anlaşılmaktadır. Bu durum çoğu kez kapalı ve gizli bir hakîkâti ifâde ettiği için konunun Kur'an çerçevesinde geniş çapta ele alınıp aydınlatılmasına ihtiyaç vardır.

Ne var ki amellerin boşa çıkmasından söz edildiği zaman daha ziyâde mü'minlerin işledikleri amellerin boşa çıkabileceği tehlikesi üzerinde durulduğu, inkârcıların ya da münâfıkların yaptıklarıyla ilgili olarak boşa çıkıp çıkmama konusuna gereken ölçüde değinilmediği görülmektedir. Hâlbuki nasıl amel kavramı genel bir kavramsa, yapılan bir işe amel denebilmesi için onu işleyen mü'min veya kâfir olmasına bakılmıyorsa, işlenen o amelin netice itibarıyla makbul olup olmayacağı ya da boşa çıkıp çıkmayacağı da yine her iki taraf için söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla, amellerin boşa çıkması konusu mevzu bahis olduğu zaman, durum her yönüyle ele

alınmalı, sadece mü'minlere yönelik olarak değil, iman etmeyenlerin amellerinin neticelerini de kapsayacak biçimde bir inceleme yapılmalıdır.

Konuyla ilgili âyetlerin zâhirinden, Allah'ı ve âhiret gününü inkâr edenlerin iyi ve güzel olarak her ne amel işlerlerse işlesinler, sırf bu inkârlarından ötürü yaptıklarının boşa gideceği, yani bunların karşılığında hiçbir mükâfâta mazhar olamayacakları anlaşılmaktadır. Zira yapılan amelin Allah katında bir değere sahip olabilmesi için evveliyâtında imanla temellendirilmiş olması icap etmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de "iman edenler ve sâlih amel işleyenler"¹ şeklinde iman ve sâlih amelin bir arada zikredilmesi ve sürekli sâlih amele vurgu yapılması da bu hususu teyit eder niteliktedir.

Tüm bunlar doğrultusunda Ehl-i Sünnet câmiâsında oluşan yaygın kanaat de kâfirlerin bu dünyada yapıp ettiği amellerinin âhirette boşa çıkacağı şeklindedir. Ancak akla şöyle bir soru da takılmıyor değildir: Acaba kâfirlerin bu dünyada yaptıkları faydalı bir takım işlerin âhiretteki hükmü ne olacaktır? İnsanlığa sundukları bazı hizmetler onlara orada hiç mi fayda sağlamayacaktır? Ya da tüm ömrünü İslâm'a düşmanlıkla geçirmiş azıllı bir inkârcıyla iman etmemiş olsa da dünyada faydalı birtakım işler gerçekleştirmiş ve müslümanlığa herhangi bir düşmanlık gütmemiş olan bir başka kimsenin âhiretteki durumu, her ikisinin de iman sahibi olmamaları dolayısıyla bir mi tutulacaktır? İşte bizim bir gâyemiz de diğer çalışmalardan farklı olarak bu hususlara da eğilmektir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

"Amelin boşa çıkması" tam olarak neyi ifâde etmektedir? Hangi durumlar bu konunun kapsamına girmektedir? Kimlerin ameli boşa çıkar? Ya da ameli boşa çıkaran davranışlar nelerdir? İşte "Kur'ân-ı Kerîm'de Amelin Boşa Çıkması" adını verdiğimiz bu tezimizde bizim de amacımız bu konuyu etraflıca ortaya koymaya çalışmaktır.

¹ Bakara 2/25, 82; 277; Âl-i İmrân 3/57; Nisâ 4/57, 122, 173.

Görebildiğimiz kadarıyla konuyu müstakil olarak ele alan bir tez çalışması mevcut değildir. Ancak Yusuf Yurt'a ait 2007 senesinde yapılan bir doktora tezinde² konu, *Amelin İhbât Edilmesi* başlığı altında incelemeye tabi tutulmuştur. Ne var ki bir konu altında yer alan bir alt başlığın müstakil bir çalışmayla denk tutulamayacağı düşünüldüğünde ele alınan kısım, kapsamı itibâriyle ihtiyâcı karşılar mâhiyette değildir.

Yine konuyla ilgili bazı dergilerde bulabildiğimiz birkaç makâle³ de makâle türünün sunabileceği imkânlar dâhilinde değerlendirildiğinde elbette fayda arz etmektedir; fakat haliyle bu konunun genişçe ele alınmasına gerek bırakmayacak nitelikte değildir.

İşte tüm bu gerekçelerle; gerek konunun önemi gerekse ele alınmasına duyulan ihtiyaç sebebiyle tez çalışmamızın konusunu bu şekilde belirleme gereği duyduk. Tüm bu zikrettiklerimiz çerçevesinde maksadımız, konu hakkında kapalı kalmış olan bazı hususlara da değinmek sûretiyle “amelin boşa çıkması” olgusu hakkında derli toplu bir biçimde bilgi vermek olacaktır.

III. TAKİP EDİLEN METOD

Çalışmamızda ele alacağımız bu konu pek çok âyette geçtiği için bizim takip edeceğimiz yol “Konulu Tefsir Metodu” olacaktır. Ancak burada, Konulu Tefsir metodu hakkında pek çok kitapta serdedilen, bu vesileyle temini kolaylıkla mümkün olan nazarî bilgilere yer vermekten, konuyu gereksiz yere uzatma ve tezin sınırlarını aşma endişesiyle kaçınılacaktır.⁴ Bizim yapacağımız, konumuzu ele alırken bu metoddan nasıl istifâde edeceğimizi göstermek olacaktır.

² Yusuf Yurt, *Kur'an'da Amel*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

³ Şemsettin Kırış, “Ameli Boşa Gitmek”, *Altınoluk*, İstanbul 1996, sy: 130;; Ömer Çelik, “Dikkatli Ol, Amelini Boşa Çıkarma!”, *Altınoluk*, İstanbul 2008, sy:271; Fevzi Zülaloğlu, “Kimlerin Ameli Boşa Çıkar?”, *Haksöz Dergisi*, İstanbul 1998, s:82.

⁴ Konulu Tefsir Metodu hakkında bkz. Mustafa Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem: Konulu Tefsire Metodik Bir Yaklaşım*, (çev. Salih Özer), Fecr Yayınları, Ankara 1993; Şahin Güven, *Çağdaş Tefsir Çalışmalarında Konulu Tefsir Metodu*, Şura Yayınları, İstanbul 2001; Davut Aydın, *Tefsir: Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, Işık Yayınları, İstanbul 2004; Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

Çalışmanın ilk aşamasında yapacağımız iş, konuyla ilgili Kur'an'da yer alan âyetleri tespit ederek içerdikleri konulara göre bir araya getirmek olacaktır. Daha sonra bu âyetlerde zikredilen *ihbât*, *ibtâl*, *idlâl* gibi “boşa çıkma” anlamını ifâde belli başlı birtakım kavramlar incelenecektir. Burada, bu kavramların hangi kökten geldikleri, âyetteki mânâları dışında başka hangi anlamları muhtevî oldukları ya da yakın mânâ teşkil ettikleri diğer bazı kelimeler gibi hususlar üzerinde durulacaktır. Zira âyeti daha iyi anlama noktasında zikredilen kavramla ilgili tüm bunların bilinmesine ihtiyaç vardır.

Sonrasında ise başlangıçtan günümüze yazılmış olan bazı tefsir kaynaklarından istifâde edilerek âyetler açıklanmaya çalışılacaktır. Temel kaynak olarak Taberî (ö. 310) ve Mâturîdî (ö. 333) esas alınacak, konu hakkında zikredilmiş olan rivâyetleri derli toplu bulabilme imkânı hasebiyle Mâverdî (ö. 450) ve İbnu'l-Cevzî'den (ö. 597) istifâde edilecek, dirâyet ve yorum çeşitliliği açısından yer yer Râzî'ye (ö. 606) mürâaat edilecek, dil incelikleri açısından Zemahşerî (ö. 538) ve İbn Âşûr'a (ö. 1973) başvurulacak ve bununla birlikte çalışma sırasında yeri geldikçe tefsir külliyyâtının pek çok mühim kaynağından yararlanılacaktır. Bu esnada kelâmî tartışmalara da kısmen yer verilecektir. Ancak konu bir kelâmcı edası ile değil, yani hüküm koymak amacı gütmeksizin, bir tefsirci gözüyle ele alınacaktır.

Ayrıca “amelin boşa çıkması”na dâir Hz. Peygamber (s.a.)'den bize nakledilmiş olan sahih hadis mevcutsa, konuya ışık tutması maksadıyla, tespit edilen bu hadislerden de istifâde edilecektir.

Netice itibariyle tüm bu inceleme ve tespitler çerçevesinde “Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Amelin Boşa Çıkması” konusu hakkında tatmin edici bir sonuca varılması hedeflenmektedir. Bu vesileyle iyi ve doğru bir sonuca ulaşabilmek maksadıyla başlayacağımız bu maratonda bilimsel ilkelerden gerektiği gibi yararlanarak sadece Kur'an'daki gerçeğin peşinde olacağımızı belirtmek isteriz. Allah Teâlâ'nın bu niyetimizi ve sarf edeceğimiz emeklerimizi boşa çıkarmaması temennisi ile...

BİRİNCİ BÖLÜM

AMEL KAVRAMI VE BOŞA ÇIKMA ANLAMI İFÂDE EDEN KAVRAMLAR

I. AMEL KAVRAMI

Sözlükte “gayret, çaba, çalışma, iş, eylem” gibi anlamlara gelen⁵ amel kavramı terim olarak “Dünyâ ve âhirette cezâ ya da mükâfâta konu olan her çeşit iş ve davranış”⁶ olarak tanımlanmıştır.

Esâsında amel, canlılardan kasıtlı olarak sâdır olan her türlü eylemi ifâde etmektedir. Bu açıdan fiilden daha husûsîdir. Çünkü fiil, yeri geldiğinde hayvanlara ve hatta cansız varlıklara dahi nispet edilebilirken amelin bunlar hakkında kullanıldığına çok nâdir şahit olunmaktadır.⁷ Buna göre bir hareket ya da davranış herhangi bir maksada yönelik değilse ona amel demek mümkün değildir.⁸

Herhangi bir maksada yönelik olan eylemin niteliği ise iyi olabildiği gibi kötü de olabilmektedir. Nitekim amel kavramı iyi ve hayırlı işler için kullanılabildiği gibi kötü işler hakkında da kullanılmaktadır.⁹ Buna göre amel, yalnız müspet çağrışımlar yapan bir kelime olarak düşünülmemeli, amel denince akla yalnız sâlih davranışlarda bulunma mefhumu gelmemelidir.¹⁰ Zira amel kavramını benzerlerinden ayıran, barındırdığı kasıttır. Bu da mutlaka iyiye doğru bir gidişi gerektirmemektedir. Buna göre insanı kemâle götüren eylemler gibi onu esfel-i sâfilîne sürükleyen davranışlar da

⁵ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru sâdır, Beyrut ts., XI, 475.

⁶ Süleyman Uludağ, “Amel”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 13.

⁷ “Çalışan inekler” anlamındaki العوامل lafzı gibi. Bkz. Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Yusuf b. Abdiddaim Semin el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fî tefsiri eşrefi'l-elfaz* (thk. Muhammed Tuncî), Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1993, III, 150.

⁸ Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 174.

⁹ Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, III, 150.

¹⁰ Murat Sülün, *a.g.e.*, s. 174.

neticede birer ameldir.¹¹ Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de de amel kelimesi hem iyi hem de kötü işler için kullanılmaktadır.¹²

Bununla birlikte dînî literatürde “amel” kavramı “emir, tavsiye veya yasaklara konu olan, sonunda cezâ yâhut mükâfât bulunan tutum ve davranış” anlamını kazanmış ve bu şekilde insanın her türlü işleri için kullanılan fiil kelimesine göre daha dar kapsamlı bir terim hâline gelmiştir.¹³

Diğer taraftan sadece zâhirî tutum ve davranışları ifâde ettiği düşünülen amel kavramı Kur’ân’da “tasdik” veya “tekzib” gibi kalbî eylemleri de kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.¹⁴ Zira organların amelleri olduğu gibi kalbin de amelleri bulunmaktadır. Hatta sözler de amel sayılmaktadır, çünkü onlar da dilin amelleridir. Nitekim dil de organlar cümlesindendir.¹⁵

Buna göre amel, söz ve inanmayı da içine almaktadır. Pek çok âyet ve hadiste amel terimi genelde sözlü eylemleri de kapsayacak biçimde kullanılmıştır. Söz gelimi iman, gerek bazı hadislerde¹⁶ gerekse başta tasavvuf literatürü olmak üzere diğer İslam kaynaklarında kalbin ameli sayılmıştır. Bununla beraber amel kelimesinin iman ve söz dışındaki tutum ve davranışlar için kullanımı daha yaygındır.¹⁷

¹¹ Murat Sülün, *Kur’ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 176.

¹² Bakara 2/25, 82, 272; Âl-i İmrân 3/57; Nisâ 4/110, 122, 123; Hûd 11/46.

¹³ Süleyman Uludağ, “Amel”, *DİA*, III, 13.

¹⁴ Murat Sülün, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁵ Halebî, *Umde*, III, 149.

¹⁶ Buhârî, *Tevhid*, 47; Dârimî, *Rikâk*, 28.

¹⁷ Uludağ, “Amel”, *DİA*, III, 13.

II. BOŞA ÇIKMA ANLAMI İFÂDE EDEN KAVRAMLAR

A. Direkt Olarak İfâde Eden Kavramlar

1. Hbt (حَبَطَ)

Kur'ân-ı Kerîm'de amelin boşa çıkması en çok حَبَطَ ya da onun if'al babından türevi olan أَحْبَطَ fiili ile ifâde edilmektedir. Kur'an'da bu iki fiil çeşitli çekimleriyle toplam onaltı yerde geçmektedir.¹⁸

حَبَطَ fiilinin masdarı حَبْطٌ (habt) olup o da esasen حَبَّ (habat) kelimesinden gelmektedir.¹⁹ حَبَّ (habat) ise “hayvanın, karnı şişip çatlayacak kadar çok yiyerek def-i hâcet edememesi²⁰ ve bu sebeple telef olması²¹” demektir. Nitekim Resûlullah (s.a.)’in bir hadisinde de kelimenin bu mânâsına örnek vardır: “...Bahar mevsiminin bitirdikleri arasında öylesi vardır ki ya çatlatarak (حَبَّطَ) öldürür ya da ölüme yaklaştırır...”²² Resulullah (s.a.) “bahar mevsiminin bitirdikleri arasında” sözüyle baharın yeşillik ve ot bitirdiğini, hayvanın da ondan çokça yiyip iç organlarının çatladığını ve telef olduğunu kastetmektedir. İşte bu “habat”tır.²³

Bununla beraber حَبَطَ fiilinin başka kullanımları da bulunmaktadır. حَبَطَ الْجُرْحُ حَبْطًا cümlesinde حَبَطَ fiili “yaranın iyileştikten sonra bedende izinin kalması” anlamına gelirken,²⁴ حَبَطَ الْجُلْدُ dendiğinde ise fiil burada “derinin şişmesi” anlamını ifâde

¹⁸ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Matâbiu's-Şaab, Kâhire 1959, s. 193.

¹⁹ Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, ed-Dâru's-şâmiyye, Beyrut 2002, s. 216

²⁰ Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisu'l-luğa*, (thk. Abdusselam Muhammed Hârun), Dâru'l-Cîl, Beyrut ts, II, 130; İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-luga ve sıhâhi'l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr), Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1990, III, 1118; Râğıb, *Müfredât*, s. 216; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VII, 270; Mecdüddin Muhammed b. Yakub Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-risâle (thk. Mektebu tahkîki't-turâs fî müessesetü'r-risâle), Beyrut 1986, s. 854; Mütercim Asım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, y.y, 1272, II, 461.

²¹ Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, I, 423.

²² Buhârî, *Zekât*, 47; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara ts, VII, 233-234.

²³ Halebî, *a.g.e*, I, 423.

²⁴ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 130; Cevherî, *Sihâh*, III, 1118; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VII, 269; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 854; Asım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, II, 461.

etmektedir.²⁵ حَبِطَ دَمُ الْقَتِيل cümlesinde ise öldürülen kimsenin kanının heder olup boşa gitmesini ifâde etmektedir.²⁶

أَحْبَطَ ise حَبِطَ fiilinin if' al babına aktarılmış hâlidir. Masdarı إِحْبَاطٌ (ihbât) şeklinde gelmektedir. إِحْبَاطٌ da kuyu suyunun çekilip bir daha geri gelmemesi ve kuyunun eski haline dönememesi demektir.²⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de ise حَبِطَ ve أَحْبَطَ fiilleri amellerle ilgili olarak geçmektedir:

وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ

*“Kim inanmayı inkâr ederse şüphesiz onun ameli boşa gitmiştir.”*²⁸

أُولَئِكَ لَمْ يُولُؤْا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ

*“Onlar iman etmiş değillerdir; bunun için Allah onların yaptıklarını boşa çıkarmıştır.”*²⁹

Kur'an'da bu fiiller, görüldüğü üzere, ya bizâtihî “amel” (عمل-أعمال) kelimesiyle beraber yer almakta³⁰ yahut da amel mânâsı taşıyan bazı ibârelerle birlikte geçmekte olup³¹ “yapılan işin boşa gitmesi” anlamını ifâde etmektedir. Âyette حَبِطَ fiili yer aldığı zaman fâil “amel” olurken, أَحْبَطَ fiili geçtiğinde ise fâil “Allah Teâlâ” olmaktadır.

حَبِطَ fiilinin sözlüklerde verilen kök anlamından ve bazı kullanımlarından hareketle Kur'ân-ı Kerîm'de ifâde ettiği “amelin boşa çıkması” mânâsına şu şekilde

²⁵ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 130; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, VII, 269; Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. Abdulalîm et-Tahâvî), Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 1980, XIX, 192.

²⁶ İbn Manzur, *a.g.e*, VII, 272; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 854; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, II, 462.

²⁷ Cevherî, *Sihâh*, III, 1118; İbn Manzur, *a.g.e*, VII, 272; Fîrûzâbâdî, *a.g.e*, s. 854; Âsım Efendi, *a.g.e*, II, 462.

²⁸ Mâide 5/5.

²⁹ Ahzâb 33/19.

³⁰ Bkz. Bakara 2/217; Âl-i İmran 3/22; Mâide 5/53; A'râf 7/147; Tevbe 9/17, 69; Kehf 18/105; Zümer 39/65; Muhammed 47/9, 28, 32; Hucurât 49/2.

³¹ Bkz. En'am 6/88; Hûd 11/16.

ulaşmak mümkündür. Bu fiilde esâsen bir işin yersiz yapıldığı için boşa gitmesi anlamı vardır. Bir şeyler yapılmakta, ancak neticede bir semere alınamamakta ve yapılanlar boşa gitmektedir.³² “Hayvanın, karnı çatlayacak kadar aşırı otlaması, bu sebeple def-i hâcet edememesi ve neticede çatlayarak ölmesi” mânâsında da yine bir boşa gitme ve heder olma durumu mevzu bahistir. Zira ot, esâsen hayvana zararı dokunmayan, hatta yemesi zarûret arz eden bir besinken, gereğinden fazla tüketildiği takdirde hayvana zarar vermektedir. Bu şekilde hayvanın yediğı ot kendisine fayda vermemekte ve boşa gitmekte, hayvanın kendisi de bunun neticesinde heder olmaktadır.

أَحْبَطَ'daki “kuyu suyunun çekilerek bir daha geri gelmemesi” mânâsında da zımnen bir “boşa gitme” anlamı söz konusudur. Çünkü bir kuyunun suyu çekildiğı takdirde o kuyu artık işlevini yerine getiremez hâle gelir. Böyle olunca kuyu artık bir fayda sağlamaz, bu bakımdan bir değer ifâde etmez. Ontolojik olarak bir kuyunun mevcûdiyetinden söz edilebilse bile fonksiyonunu yitirdiğı için kendinden umulan fayda beklentisini boşa çıkarmış olmaktadır. şu da var ki kuyunun suyu çekildiğı vakit giden su da herhangi bir faydaya binâen gitmediğı için boşa gitmiş olmaktadır.

Ayrıca bir hastalıktan dolayı derinin şişerek iyileşmemesiyle suyu ve cerahati çok olmaktadır. Benzer şekilde kuyuda gözeneklerle su toplanmakta, geri gelmemek üzere kuyunun suyu bittiğinde, iyileşen yara yeri gibi sadece suyun çukuru ve izi kalmaktadır. Kanın heder olması ve boşa gitmesi ise öldürülen kimsenin akraba ve vârisleri bir diyet alamadığı takdirdedir.³³

Tüm bunlar ışığında şunu söyleyebiliriz ki, kişi dünyada yaşadığı süre boyunca birtakım iyiliklerde bulunur, sâlih ameller işler ve tüm yaptıkları ömür boyu birikir. Bu şekilde, tıpkı kuyuyu suyun, deriyi şişkinliğin ve yarayı irinin doldurması gibi elde ettikleri çoğalır ve birikir. Ne var ki âhirete intikâl edince yapıp kazandıklarının hiçbirini kendisine herhangi bir fayda sağlamaz. Aynı, yedikleri yüzünden çatlayıp telef olan hayvan gibi yaptıklarından bir fayda elde edemez. Veyâhut da bedeni şişen kimse gibi dışarıdan sağlıklı görüldüğü halde, sonradan böyle olmadığı ortaya çıkar. Bir başka açıdan onun durumu, kazandıkları neticesinde bir mükâfât görmediğı için, yavaş yavaş

³² Murat Sarıcık, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, Nesil Yayınları, İstanbul 2004, s. 118-119.

³³ Murat Sarıcık, *a.g.e.*, s. 119.

dolup da geri gelmemek üzere suyu çekilen kuyuya ve öldürölüp de diyeti verilmediğı için kanı boşa giden kimseye benzer. Dünyada ölesiye çaba sarf etmiş, ancak sonucunda eline hiçbir şey geçmemiş ve bütün yaptıkları boşa gitmiştir.³⁴

Görölldüğü üzere حبط kelimesinin lügat mânâlarından Kur'ân-ı Kerîm'de amellerin boşa gitmesini ifâde edişine bu şekillerde yol bulmak mümkündür. Esâsen hepsinde bir boşa gitme söz konusu olup farklılık durumların mâhiyetindedir.

2. Btl (بطل)

Kur'ân-ı Kerîm'de amelin boşa çıkmasıyla ilgili olarak zikredilen bir başka kelime de بَطَلَ ve onun أَبْطَلَ ve بَاطِلٌ gibi türevleridir. Kur'an'da bu mânâyla ilgili olarak beş yerde geçmektedir.³⁵

بَطَلَ (batale) sözlükte “zâyi olmak”, “boşa gitmek”, “heder olmak” gibi anlamlara gelip³⁶ “bir şeyin yok olup gitmesi ve kalıcı olmaması”nı ifâde etmektedir.³⁷ Masdarı بَطْلًا بَطُولًا بَطُولًا şekillerinde gelmektedir.³⁸ Bir kimse için دَهَبَ دَمُهُ بَطْلًا dendiğinde “kanı boşa gitti”, yani “heder oldu” anlamı kastedilmektedir.³⁹ Öldürölüp intikamı ya da diyeti alınmayan kimse için de yine “kanı heder oldu, boşa gitti” anlamında بَطَلَ دَمُهُ ifâdesi kullanılmaktadır.⁴⁰ Kendini ölümüne hedef kılan cesur kimseye ise بَطَلَ (batal) denir; kanının boşa gittiği düşüncesi ile bu şekilde adlandırılmıştır.⁴¹

بَاطِلٌ (bâtıl) ise ism-i fâil kalıbında olup “zâil olan, yani yok olan, ortadan kaybolan şey” anlamına gelmektedir.⁴² “Araştırıldığı vakit hiçbir sübutunun olmadığı ortaya çıkan şey”⁴³ demek olup hakkın zıddıdır.⁴⁴ Hak ise sebâtın ta kendisidir.⁴⁵

³⁴ Murat Sarıcık, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, s. 119.

³⁵ Bu kökten türeyen diğer kelimelerin geçtiği yerler için bkz. Muhammed Fuad Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-hadîs, Kâhire 1988, s. 157.

³⁶ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XI, 56; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 143.

³⁷ İbn Fâris, *Mekâyis*, I, 258.

³⁸ Cevherî, *Sihâh*, IV, 1635; Âsım Efendi, *a.g.e.*, III, 142.

³⁹ İbn Fâris, *a.g.e.*, I, 259; Cevherî, *a.g.e.*, IV, 1635; İbn Manzur, *a.g.e.*, XI, 56; Râğıb, *Müfredât*, s. 130; Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, I, 230.

⁴⁰ Râğıb, *a.g.e.*, s. 129.

⁴¹ Râğıb, *a.g.e.*, s. 129; Halebî, *a.g.e.*, I, 229.

⁴² Halebî, *a.g.e.*, I, 229.

⁴³ Râğıb, *a.g.e.*, s.129; Halebî, *a.g.e.*, I, 229; Âsım Efendi, *a.g.e.*, III, 143.

Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816) tanımına göre ise bâtil, “kaynağı itibariyle doğru olmayan, itimad edilmeyen ve bir anlam ifâde etmeyen şeydir.”⁴⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de de: “İşte böyle. Çünkü Allah Hak’tır, O’ndan başka yalvardıkları ise bâtıldır”⁴⁷ buyrularak ilah olarak Allah Teâlâ’dan başka mürâcaat edilen her şeyin bâtil, yani asılsız ve hakîkâten yoksun olduğuna işaret edilmektedir.

Şeytan da “bâtil” diye isimlendirilmiştir, çünkü onun yaptıklarının hiçbir hakîkâti yoktur.⁴⁸ Ondaki gelen hiçbir şeye güven olmaz.⁴⁹ Nitekim “Ona (Kur’ân’a) önünden de ardından da bâtil gelemes...”⁵⁰ âyetinde bâtilin İblis olduğu söylenmiştir. Çünkü o, her türlü bâtilin kaynağıdır.⁵¹

بَطَلَ ise بَطَلَ fiilinin if’âl babına aktarılmış hâlidir. Bir şeyin bâtil ve zâyi olması bir başkası tarafından, onun müdahalesiyle söz konusu oluyorsa o takdirde bu fiil kullanılır.⁵² Masdarı إِبْطَالٌ (ibtâl) şeklinde gelip “hak veya bâtil olsun bir şeyi bozmak ya da ortadan kaldırmak” anlamına gelmektedir.⁵³ Birisi bir şeyi zâyi ettiği zaman söylenir.⁵⁴ Kur’an’da da:

لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ

“...hakı gerçekleştirmek ve bâtili da ortadan kaldırmak için...”⁵⁵ buyrulmaktadır.

⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XI, 56; Râğib, *Müfredât*, s. 129; Halebî, *Umde*, I, 229; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 143.

⁴⁵ Halebî, *a.g.e*, I, 229.

⁴⁶ Ebu’l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürçânî, *Kitâbu’t-Ta’rîfât* (thk. İbrahim Ebyârî), Dâru’d-diyân li’t-turâs, y.y. t.s., s. 61; Abdulcelil Candan, *Kur’an’da Hak-Bâtil Mücadelesi*, Kaynak Yayınları, Ankara 2000, s. 131-132.

⁴⁷ Hacc 22/62.

⁴⁸ İbn Fâris, *Mekâyis*, I, 258; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 143;

⁴⁹ İbn Fâris, *a.g.e*, I, 258.

⁵⁰ Fussilet 41/42.

⁵¹ Halebî, *Umde*, I, 230.

⁵² Cevherî, *Sıhâh*, IV, 1635; Râğib, *Müfredât*, s.129.

⁵³ Râğib, *a.g.e*, s.130; Halebî, *a.g.e*, I, 229.

⁵⁴ Âsım Efendi, *a.g.e*, III, 142.

⁵⁵ Enfal 8/8.

بَطَلَ ve أَبْطَلَ fiilleri Kur’ân-ı Kerîm’de amellerle, bir başka ifâdeyle, yapılan birtakım işlerle ilgili olarak geçtiğinde işlenen o fiillerin boşa çıkmasını ve onlardan bir netice alınamamasını ifâde etmektedir. Bir örnek verilecek olursa;

فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“...Böylece gerçek ortaya çıktı ve onların yapmakta oldukları yok olup gitti”⁵⁶ âyet-i celîlesinde sihirbazların yaptıkları sihir gösterilerinin Hz. Mûsâ’nın mucizesi karşısında hiçbir hükümlerinin kalmadığı بَطَلَ fiili ile anlatılmaktadır.

بَطَلَ ile ilgili dildeki diğer kullanımlara bakıldığında zaman da Kur’an’daki “boşa gitme” mânâsıyla bir şekilde ilgili olduğu görülür. Örneğin, öldürülüp intikamı ya da diyeti alınmayan kimse için bu fiilin kullanılmasında o kimsenin kanının hakkının alınmaması sebebiyle akıtılan kanın boşa gittiği düşüncesi etken olsa gerektir. Yine, kahraman ve yiğit kimse için bu kökten türeyen “batal” kelimesinin kullanılmasının, kendi canını gözü kara bir şekilde tehlikeye atmak suretiyle kanını boşa akıttığının düşünülmesi sebebiyle olması muhtemeldir. Bu fiilin Kur’ân-ı Kerîm’de amellerle birlikte geçerek onların boşa gitmesi mânâsını ifâde etmesi ise, görüldüğü üzere, fiilin zikrettiğimiz bu kullanımlarıyla bir bağlantı içerisinde.

3. DII (ضَلَّ)

Kur’ân-ı Kerîm’de amellerin boşa çıkması bağlamında zikredilen bir başka fiil de ضَلَّ ve onun أَضَلَّ ، ضَلَّ ve تَضَلَّل gibi türevleridir. Bunlar konuyla alakalı olarak Kur’an’da toplam altı yerde geçmektedir.⁵⁷

ضَلَّ sözlükte “bir şeyin zâyi ve yok olması” anlamına gelmekte olup⁵⁸ masdarı ضَلَّ ve ضَلَّ şekillerindedir. “Dalâl” ve “dalâlet”, “hidâyet” ve “reşâd”ın zıddı olup⁵⁹ açık ve belirgin bir yoldan kasten veya yanılarak az ya da çok her tür sapma için

⁵⁶ A’râf 7/118.

⁵⁷ Diğerleri için bkz. el-Mu‘cemu’l-Müfehres, s. 535-538.

⁵⁸ Cevherî, Sıhâh, V, 1748; Âsım Efendi, Kâmûs Tercümesi, III, 267.

⁵⁹ Cevherî, a.g.e, V, 1748; Râğıb, Müfredât, s. 509; İbn Manzûr, Lisânu’l-Arab, XI, 390; Âsım Efendi, a.g.e, III, 267.

kullanılır.⁶⁰ Buna göre “dalâl”in kasıt olmaksızın kendisinden herhangi bir hata sâdır olan kişi hakkında kullanımı da sahih olur;⁶¹ yani herhangi bir yanlgı içine düşene de “dalâl” sözü nispet edilebilir (ona da sapık denilebilir). Bundan ötürü dalâl, kâfirler hakkında kullanıldığı gibi peygamberler hakkında⁶² da -her ne kadar iki sapma arasında çok büyük bir fark olsa bile- kullanılmaktadır.⁶³

Şu kadarı var ki râzı olunan dosdoğru yolu takip etmek de gerçekten zordur veya Allah Teâlâ’nın korumuş olduğu kimselerin dışındakiler için imkânsızdır. Bundan dolayı Resûlullah (s.a.) استقيموا و لن تُحْصُوا “Dosdoğru olunuz, ne var ki bunda muvaffak olamazsınız”⁶⁴ buyurmuştur.

Dalâl ikiye ayrılmaktadır.⁶⁵

1. Nazarî ilimlerde dalâl; Allah Teâlâ’nın şu kavlı-i şerîfinde buyurduğu üzere vahdâniyyet ve nübüvveti bilmeme hususundaki dalâl gibi: “...*Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyâmet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapıtmıştır.*”⁶⁶

2. Amelî ilimlerde dalâl; şu âyette buyrulduğu üzere şer’î hükümleri bilmeme noktasındaki dalâl gibi: “*İnkâr eden ve (başkalarını da) Allah yolundan alıkoyanlar şüphesiz doğru yoldan çok uzaklaşmışlardır.*”⁶⁷

ضَلَّ fiiliyle ilgili dildeki bazı kullanımlar ise şu şekildedir: Bir şey ortadan kaybolduğu vakit ضَلَّ الشَّيْءُ , bir şey hafızasından giden kimse için de ضَلَّ النَّاسِي denir.⁶⁸ Gizlenip kaybolmak manasına da kullanılır; süte karışıp içinde kaybolduğu zaman su için ضَلَّ اللَّبَنُ denir.⁶⁹ Bir kimse ölüp toprak olduğunda da ضَلَّ الرَّجُلُ denir.⁷⁰

⁶⁰ Râğıb, *Müfredât*, s. 509; Halebî, *Umdetü’l-huffâz*, II, 442; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 267.

⁶¹ Halebî, *a.g.e.*, II, 442; Âsım Efendi, *a.g.e.*, III, 267.

⁶² Bkz. Yusuf 53/95; Duhâ 11/7.

⁶³ Süleyman Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi*, Kur’an Bilimleri Araştırma Vakfı (KUBA), İstanbul ts, V, 11.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/280; İbn Mâce, *Sünen*, 1/101.

⁶⁵ Râğıb, *Müfredât*, s. 511; Halebî, *Umdetü’l-huffâz*, II, 444; *Kâmûs Tercümesi*, III, 267.

⁶⁶ Nisâ 4/136.

⁶⁷ Nisâ 4/167.

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XI, 392.

⁶⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XI, 393; Âsım Efendi, *a.g.e.*, III, 267.

أَضَلَّ fiilinin if'al bâbından müştakı olan أَضَلَّ ise “zâyi ve helâk etmek, yok etmek” anlamlarına gelmektedir.⁷¹ Bir şey kaybedildiği vakit أَضَلُّتُ الشَّيْءَ denir.⁷² Bir şeyin yeri bilinmediği zaman ضَلَّتُهُ , bir şey elden yitip gittiğindeyse أَضَلُّتُهُ denir. Çünkü mekân sapmaz, kişi mekândan sapar; yani yerinden kaybolan şey için أَضَلُّتُهُ , yerinde sâbit durup da yolu bulunamayan şey için ise ضَلَّتُهُ denir. Örnek verilecek olursa; cami veya hut ev gibi mukîm bir şeyin yeri bilinemediğinde ضَلَّتُ الْمَسْجِدَ أَوِ الدَّارَ , deve vb. gibi yeri sâbit olmayan bir şey yitirilince ise أَضَلُّتُ بَعِيرِي denir.⁷³ Yine bu fiilin Arap dilinde, bir ölü defnedildiğinde أَضَلُّتُ الْمَيِّتَ⁷⁴ ve süt suya salındığı vakit أَضَلُّتُ اللَّبَنَ فِي الْمَاءِ vakit şekillerinde kullanımları da bulunmaktadır.⁷⁵

أَضَلَّ fiilinin masdarı إِضْلَالٌ şeklinde gelmektedir. İdlâl de iki çeşittir:

1. İdlâlin sebebinin dalâl olmasıdır, bu da iki şekilde olur: Ya bir şeyin bir kimseden sapması şeklinde olur. “Deve benden başka tarafa saptı” anlamında “أَضَلَّتُ” denmesi gibi. Yahut da onun saptığına hükmedilmesi şeklinde olur. Dalâl bu ikisinde idlâlin sebebidir.

2. İdlâlin dalâl için sebep olmasıdır. Bu da insanın sapması için bâtılın süslenmesidir. Şu âyette olduğu gibi: “Allah'ın sana lütfu ve esirgemesi olmasaydı, onlardan bir grup seni saptırmaya yeltenmişti. Onlar yalnızca kendilerini saptırırlar, sana hiçbir zarar veremezler...”⁷⁶ Yani onlar senin sapmanı amaçladıkları birtakım fiiller bulmaya çalışırlar. Ancak onların fiilleri sadece kendi kendilerinin sapması sonucunu verecektir. Âyette şeytanın da şöyle dediği geçmektedir: “Onları mutlaka saptıracağım, muhakkak onları boş kuruntulara boğacağım...”⁷⁷

Allah Teâlâ'nın insanı saptırması ise iki şekilde olur.⁷⁸

1. Saptırmanın sebebinin dalâl olmasıdır. Bu da eğer insan saparsa Allah da onun dünyada doğru yoldan saptığına hükmeder ve âhirette de onu cennet yolundan

⁷⁰ Âsım Efendi, a.g.e, III, 267.

⁷¹ Cevherî, *Sihâh*, V, 1748;

⁷² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 391.

⁷³ Cevherî, a.g.e, V, 1749; İbn Manzûr, a.g.e, XI, 391-392.

⁷⁴ İbn Manzûr, a.g.e, XI, 391.

⁷⁵ Halebî, *Umdetü'l-huffâz*, II, 444.

⁷⁶ Nisâ 4/113.

⁷⁷ Nisâ 4/119; ayrıca bkz. Nisâ 4/60, Sâd 38/26.

⁷⁸ Râğib, *Müfredât*, s. 511; Halebî, a.g.e, II, 444-445.

cehennem yoluna saptırır. Bu gerçek ve âdil bir idlâldir. Sapmış olanın sapkınlığına hükmetmek ve onu cennet yolundan cehennem yoluna sevk etmek gerçek bir adâlettir.

2. Allah'ın saptırması sebebiyledir. Allah Teâlâ insanın tabiatını öyle bir biçimde yaratmıştır ki insan övülen veyâhut yerilen bir yol takip ettiğinde ona alışır, onu hoş bulur, ona iyiden iyiye yapışır ve ondan uzaklaşması ya da onu kendisinden uzaklaştırması imkânsız olur. Artık bu yol, kendisini başka bir tarafa taşımak isteyene yüz çeviren bir tabiat gibi olur. Bu sebeple “Adet ikinci bir tabiat gibidir” denmiştir. İnsandaki bu kuvve, ilahî bir fiildir. Eğer böyleyse, idlâl fiilinin O'na nispet edilmesi de doğru olur. Dolayısıyla cahillerin tasavvur ettikleri şekilde değil de zikrettiğimiz anlamda kulun sapmasının Allah'a nispet edilmesi ve “Allah onu saptırdı” denmesi doğru olur. Bahsettiğimiz husustan dolayı Allah Teâlâ kendisine nispet edilen saptırmayı mü'min için değil de kâfir ve fâsık hakkında söz konusu etmiştir. Hatta mü'minin saptırılmasını kendisinden nefyederek şöyle buyurmuştur:

*“Allah bir topluluğu doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeyleri kendilerine açıklayıncaya kadar onları saptıracak değildir”*⁷⁹

تَضَلَّ ile ضَلَّ fiilinin tef'îl bâbından masdarı olup “bir kimseyi dalâle nispet etmek,⁸⁰ dalâlete vardırmaq, azdırmak⁸¹” mânâlarına gelmektedir.

ضَلَّ fiilinin ve onun أَضَلَّ ، ضَلَّال ve تَضَلَّل gibi türevlerinin Kur'ân-ı Kerîm'de amelin boşa çıkmasını-çıkarılmasını⁸² veyâhut birtakım çabaların⁸³, yalvarmaların⁸⁴ boşa gitmesini ifâde etmesinin, sözlüklerde esas anlam bağlamında zikredilen “kaybolmak, yok olmak” mânâlarıyla bir ilişki içerisinde olduğu dikkât çeker. Nitekim bir şeyi unutan kimse için ضَلَّ fiilinin kullanıldığı düşünülecek olursa, kişinin bir şeyi unutması esâsen aklındaki bilginin yok olması demektir.⁸⁵ Bir kimse ölüp de toprağa karıştığı vakit onun için yine bu fiilin kullanılmasında da aynı mantık söz konusudur; çünkü kişinin bedeni o toprağın içerisinde çözülüp kaybolmakta ve neticede yok

⁷⁹ Tevbe 9/115.

⁸⁰ Cevherî, *Sihâh*, V, 1749; İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, XI, 293;

⁸¹ Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, III, 268.

⁸² Muhammed 47/1, 4.

⁸³ Kehf 18/104.

⁸⁴ Mü'min 40/50.

⁸⁵ Ayşe İçöz, *Arap Dilinde Hidâyet-Dalâlet, Salât ve Selâm Kelimelerine Semantik Yaklaşım*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 38.

olmaktadır. Yine, süte su karıştırıldığı zaman ضَلَّ (veya أَضَلَّ) fiilinin kullanılması da bu noktada dikkat çekicidir. Çünkü suyun sütle karıştırılmasıyla elde edilen karışımda göze artık süttten başka bir şey görünmemekte ve su, sütün içerisinde büsbütün kaybolmaktadır. Tüm bunlardan yola çıkarak denebilir ki bu fiil ve müştaklarının Kur'ân-ı Kerîm'de amellerin boşa çıkması anlamında zikredilmiş olması mânîdardır. Çünkü işlenen birtakım kötü fiiller, daha evvel yapılmış olan bazı iyi amellerden elde edilen sevâpların kaybedilmesine neden olmakta, o güzel işler neticesinde kazanılan ecirleri zâyî etmektedir. Görüldüğü üzere tüm bu kullanımların temelinde bir “yok ve kaybolma” mevzu bahistir. Bu noktadan hareket edildiği takdirde lüğavî ve Kur'ânî manalar arasında bir geçit bulmak söz konusu olmaktadır.

4. Dy'a (ضيع)

Amellerin boşa çıkmasına dâir Kur'ân'da zikri geçen bir başka kelime ise ضيع kökünün if'âl bâbına aktarılmış biçimi olan أَضَاع fiilidir. Kur'ân-ı Kerîm'de amelin boşa çıkması mânâsını üç yerde ifâde etmektedir.⁸⁶

Sülâsîsi olan ضَاع fiili, “bir şeyin kaçması, gitmesi, helâk ve yok olması”^{87,88} anlamlarına delâlet etmektedir. Bir şey yitirilip yeri bilinmediği vakit⁸⁹ ve de bir şey terk⁹⁰ ve ihmâl edilmiş⁹¹ olarak kaldığında ضَاع الشيء denir. Aile, korunup gözetilmekten mahrum olduğu ve ihmâl edildiği zaman ise ضَاع العيال denir.⁹²

ضَيَع ve ضَيَعٌ bu fiilin masdarlarıdır. Her ikisi de telef ve helâk olmak anlamı taşımakla birlikte⁹³ ضَيَعٌ kelimesi yukarıda zikredilen kullanımla alâkalı olarak kişinin ailesi mânâsına da gelirken⁹⁴, ضَيَعٌ kelimesi akar, yani gelir getiren gayrimenkul

⁸⁶ M. Fuad Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 424.

⁸⁷ Cevherî, *Sihâh*, III, 1252; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, 231.

⁸⁸ İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 380.

⁸⁹ Halebî, *Umde*, II, 452.

⁹⁰ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, II, 629.

⁹¹ Âsım Efendi, *a.g.e.*, II, 629; Luvis b. Nikola el-Ma'lûf el-Yesui Ma'luf, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-edeb ve'l-ulum*, Dârü'l-Maşrık, Beyrut 1957, s. 457.

⁹² Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XXI, 432.

⁹³ Âsım Efendi, *a.g.e.*, II, 629.

⁹⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, VIII, 231; Âsım Efendi, *a.g.e.*, II, 629.

anlamında da kullanılmaktadır. Yine bu kelime “bir kimsenin işi, sanatı, mesleği, geçimi, kazancı” mânâlarına da gelmektedir.⁹⁵

Bu kökle ilgili bir başka kullanım da “rüzgârın şiddetli esmesi” anlamında تَضَيَّع ifâdesidir.⁹⁶ İf’âl bâbından أَضَاع ise çiftlik, tarla vb. pek çok akar ve emlâk sahibi olmak mânâsındadır.⁹⁷ Aynı zamanda bir şeyi ihmâl, helâk ve yok etmek anlamlarını da taşımaktadır.⁹⁸ Hâfızadaki bir bilgiyi kullanmayarak ihmâl etmek sûretiyle o bilginin zâyi edilmesi mânâsına da gelmektedir.⁹⁹

Zikrettiğimiz tüm bu kullanımlardan yola çıkarak أَضَاع fiilinin Kur’ânî mânâsına bir yol bulabilmek mümkündür. Nitekim Kur’ân’da bu fiil yapılan amellerin zâyi edilmesi, yani sevaba mazhâr olacak şekilde bir değerlendirmeden geri bırakılması bağlamında zikredilmektedir. Bu fiilin Arap dilindeki, bahsi geçen kullanımlarına baktığımızda bu noktaya çıkan bazı bağlantılar yakalama fırsatı buluruz. Şöyle ki, bu fiilin kökünde zaten yokluk, helâk olma ve yitip gitme mânâları bulunmaktadır. Bu fiilin ve diğer türevlerinin kullanımlarında da bu anlam, etkisini belli etmektedir. Ailenin korunup gözetilmekten mahrum bırakıldığını ifâde etmesi, bu sebeple o ailenin dirlik ve düzeninin zâyi olacağına bir işâret olsa gerektir. Gelir getiren gayrimenkule ضَيْعَةٌ denmesi ise bakılıp gözetilmesi terk edilirse zâyi olacağına itibarladır.¹⁰⁰ Yine bu kelimenin bir kimsenin işi, mesleği ve sanatı hakkında kullanılması da icrâ edilmediği takdirde zâyi olacağına ve kaybedileceğine inanılması sebebiyledir.¹⁰¹ أَضَاع fiilinin, kişinin hâfızasında bulunan bir şeyi kullanmayıp ihmâl etmesi anlamına gelmesi de bunun sonucunda o bilginin yitip gitmesi ve zâyi olması sonucuna yol açmaktadır. Rüzgârın esmesi hakkında tefa‘ul bâbından تَضَيَّع fiilinin kullanılmasına gelince, rüzgâr

⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, VIII, 230; Halebî, *Umdetü’l-huffâz*, II, 452; Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, II, 630.

⁹⁶ Râğıb, *Müfredât*, s. 513; Halebî, *a.g.e.*, II, 452; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, XXI, 437.

⁹⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, VIII, 230; Âsım Efendi, *a.g.e.*, II, 630.

⁹⁸ Zebîdî, *a.g.e.*, XXI, 434.

⁹⁹ Âsım Efendi, *a.g.e.*, II, 630.

¹⁰⁰ İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 380; Râğıb, *a.g.e.*, s. 513; Halebî, *a.g.e.*, II, 452; Âsım Efendi, *a.g.e.*, II, 630.

¹⁰¹ Âsım Efendi, *a.g.e.*, II, 630.

üzerinde estiği şeyleri zâyi ve telef edecek şekilde esip geçtiği zaman böyle denmektedir.¹⁰²

Netice itibâriyle bu fiilin kök anlamı, dildeki birtakım kullanımlarla bazı yönlerden irtibatlı olduğu gibi, Kur’ân’daki mânâsıyla da bunlara benzer bir bağlantıya sahip olduğu görülmektedir.

Bahsettiğimiz bu kavramların yanı sıra Kur’an’da, bu şekilde boşa çıkma anlamı ifâde eden ancak daha az zikri geçen başka kavram ve ifâdeler de bulunmaktadır. Devâmında bunları şu şekilde zikretmek mümkündür:

5. Tbb (تب)

Tbb (تب) kökünden türemiş olan تَبَّ (tebâb) kelimesi de yine konuyla alâkalı kavramlardan biri olup “hüsrân¹⁰³ ve helâk”¹⁰⁴ demektir. Bununla birlikte zarârın sürmesi, devam etmesi anlamına da gelmektedir.¹⁰⁵ Nitekim Kur’an’da Cenâb-ı Hak,

وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ

“...Firavun'un tuzağı tamamen boşa çıktı”¹⁰⁶ buyurarak تَبَّ kelimesiyle onun tuzağının neticesinin dâima hüsrân olduğuna işâret etmektedir. Âyette zikredildiğine göre Firavun, vezîri Hâmân’a Mûsâ’nın Tanrısını görmek istediğini söyleyerek göğe doğru uzanan yüksek bir kule yapmasını emretmiştir.¹⁰⁷ Ne var ki onun bu isteği tamamen asılsız ve bâtil bir arzu olduğu ve sonu da hüsrân olacağı için âyette bu, “tebâb” kavramıyla ifâde edilmiştir.

¹⁰² Râğıb, *Müfredât*, s. 513; Halebî, *Umde*, II, 452; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, XXI, 437.

¹⁰³ Cevherî, *Sihâh*, I, 90; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 226.

¹⁰⁴ İbn Fâris, *Mekâyis*, I, 341; Cevherî, *Sihâh*, I, 90; İbn Manzûr, *Lisân*, I, 226. Halebî, *Umdetü’l-Huffâz*, I, 290.

¹⁰⁵ Râğıb, *Müfredât*, s. 162.

¹⁰⁶ Mü’min 40/37.

¹⁰⁷ Mü’min 40/36-37.

6. Bvr (بور)

Kur'an'da amellerin boşa çıkmasını ifâde eden bir diğer kelime de sülâsî بَار (bâre) fiilidir. Bu fiil sözlükte “helak ve yok olmak¹⁰⁸” anlamına gelmektedir. Amel hakkında kullanıldığı zaman ise “boşa çıkma, iptal olma” anlamı ifâde etmektedir.¹⁰⁹

Kur'an'da ise amelin boşa çıkması mânâsını şu şekilde ifâde etmektedir:

وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ أُولَٰئِكَ هُوَ يَبُورُ

*Kötülüklerle tuzak kuranlara gelince, onlar için çetin bir azap vardır ve onların tuzağı boşa çıkar.*¹¹⁰

Bu fiil aynı zamanda ticârette “kesâda uğramak” anlamında da kullanılmaktadır.¹¹¹ Buna göre بَار fiili, bir kimsenin ortaya koyduğu para ya da maldan zarar etmesini ifâde ettiği gibi, yapılan amellerin ya da kurulan tuzakların neticesinde uğranan hüsrânı da mecâzen ifâde etmektedir.

7. Dhd (دحض)

دحض (Dhd) kökünden ism-i fâil kalıbında olan دَاحِضَةٌ kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de boşa çıkma mânâsını şu âyette ifâde etmektedir:

وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ

*“Daveti kabul edildikten sonra, Allah hakkında tartışmaya girenlerin delilleri, Rableri katında boştur”*¹¹²

Âyette, her şey ayan beyan ortaya konduğu halde daveti kabul etmeyerek Allah hakkında tartışmaya devam eden kimselerin öne sürdüğü delillerin asılsız ve boş olduğu دَاحِضَةٌ kelimesiyle ifâde edilmektedir. Kelimenin türediği دَحَضَ fiili esâsen “ayağın

¹⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-arab*, IV, 86; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu 'l-muhît*, s. 452.

¹⁰⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu 'l-muhît*, s. 452; Zebîdî, *Tâcu 'l-arûs*, X, 257.

¹¹⁰ Fâtır 35/10.

¹¹¹ İbn Manzûr, *a.g.e*, IV, 86; Zebîdî, *a.g.e*, X, 253.

¹¹² Şûrâ 42/16.

kayması”¹¹³ demek olup “güneşin gökyüzünden kaybolması”¹¹⁴ anlamında da kullanılmaktadır. Demek ki kelimenin aslında “zarar görme ya da kaybolma ve ortadan yok olma” mânâları mevzu bahistir. Buna göre âyette zikredilenlerin söz konusu delilleri de tutarsız ve boş olduğu için Allah katında “yok” hükmündedir ki bu da elbette onların zarârıdır.

Buraya kadar söylediklerimizden şu sonuca varabiliriz ki Kur’ân-ı Kerîm’de amelin boşa çıkmasını ifâde eden tüm bu kavramlar Kur’ân’da bu mânâyı kazanmalarına rağmen sözlük anlamları ve dildeki diğer bazı kullanımlarıyla da bir bağlantı içerisindedirler. Bu bağlantının kurulması da âyetlerin bilhassa o lâfızlarla zikredilme hikmetine dâir ipucu hüviyetinde olduğu için önem arz etmektedir.

B. Dolaylı Olarak İfâde Eden Kavramlar

Kur’ân-ı Kerîm’de, kendisi bizâtihi boşa çıkma anlamı taşımamakla birlikte sâhip olduğu mânâ itibâriyle amellerin boşa gitmesine işâret eden bâzı kavramlar da bulunmaktadır. Bunlar ise şöyledir:

1. Lyt (ليت)

Sözlükte “eksiltmek”¹¹⁵ anlamına gelen sülâsî لَا ت fiili esâsen kendi bünyesinde “yok olma” ya da “boşa çıkma” gibi bir anlama gelmemekle beraber Kur’an’da amellerle birlikte şöyle zikredilmektedir:

وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

*Eğer Allah'a ve elçisine itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksilmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.*¹¹⁶

Cenâb-ı hak burada kendisine ve elçisine itaat edildiği takdirde mü'minlerin işlerinden hiçbirini eksiltmeyeceğini haber vermektedir. Esâsen burada amellerle,

¹¹³Cevherî, *Sihâh*, III, 1075; Râğıb, *Müfredât*, s. 308.

¹¹⁴Cevherî, *a.g.e.*, III, 1076; Râğıb, *a.g.e.*, s. 308.

¹¹⁵İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 86; Râğıb, *a.g.e.*, s. 749; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I, 326.

¹¹⁶Hucurât 49/14

onların Allah katındaki karşılıkları kastedilmektedir.¹¹⁷ Çünkü amel zaten kul tarafından yapıp bitirilmiş olduğundan onun eksiltilmesi tahayyül edilemez. Buna göre Allah Teâlâ kullarının amellerinin karşılığını eksiltmeyeceğini söylemekle, onlara haksızlık yapmayacağını ve hak ettikleri mükâfâtı takdir edeceğini, böylelikle işlerini boşa çıkarmayacağını beyan buyurmaktadır.

2. Vtr (وتر)

وتر fiili de yine لا ت fiili gibi “eksiltme”¹¹⁸ anlamı taşımakta, “bir kimseye hakkını noksan vermek”¹¹⁹ mânâsına gelmektedir. Bu fiil ise Kur’an’da amellerle ilgili olarak şöyle yer almaktadır:

وَاللَّهُ مَعَكُمْ وَلَنْ يَتْرُكُمْ أَعْمَالَكُمْ

...Allah sizinle beraberdir. O, amellerinizi asla eksiltmeyecektir.¹²⁰

Burada da yine amellerin eksiltilmeyeceği söylenerek esâsında sevaplardan hiçbir şeyin eksiltmeyeceği¹²¹ haber verilmekte ve böylelikle mükâfâtlarının noksansız olarak sağlanmasıyla o amellerin boşa çıkarılmayacağı bildirilmiş olmaktadır.

Görüldüğü üzere Kur’an’da bazı kavramlar da bizzat kendileri boşa çıkma anlamı taşımadıkları halde delâlet ettikleri mânâ itibâriyle ifâdeyi boşa çıkma anlamına götürmektedir.

¹¹⁷ Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tefsirü't-Taberî: Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an* (thk Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Dâru Âlemi'l-kütüb, Riyâd 2003, XXI, 393.

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 274.

¹¹⁹ İbn Manzûr, *a.g.e*, V, 274.

¹²⁰ Muhammed 47/35.

¹²¹ İbn Manzûr, *a.g.e*, V, 274.

İKİNCİ BÖLÜM

AMELİ BOŞA ÇIKARAN VE ÇIKARMAYAN SEBEPLER

I. AMELİ BOŞA ÇIKARAN SEBEPLER

Kur'ân-ı Kerîm, teklif sorumluluğunu yüklenmiş olan kullar tarafından yapılan amellerin gerek dünyada gerekse âhirette bazı karşılıklarının bulunduğunu bildirmektedir. Kul, dünyada birtakım iyi işler yaptığı gibi bazen de kötü fiiller işleyebilmektedir. Bu onun yaratılışının bir gereğidir. Ancak temyiz sahibi olan kul, iyiyi kötüden ayırt etme yetisine sahip olduğundan, yaptıklarının neticesinden sorumludur.

Şüphe yoktur ki yapılan iyiliklerin karşılığının iyi olması beklenir. Aynı şekilde işlenen kötülüklerin karşılığının da kötü olması beklenir. Ne var ki bazen iyi davranışlarda bulunulduğu halde, bunlardan, beklenen netice elde edilemez; umulan mükâfâta nâil olunamaz. Böyle olunca da ameller boşa çıkmış olur; kendilerinden beklenen sonuca ulaşamadığı için bu durum, “amellerin boşa çıkması” tabiriyle ifâde edilir.

Burada şu soruya yanıt aramak gerekir: Yapılan bir amel özünde iyiye ve faydası umuluyorsa o takdirde neden ondan beklenen bu fayda hâsıl olmaz? Başka bir deyişle, o amelin faydasını iptal eden nedir? Ya da kısaca bir amel neden boşa çıkar? İşte bu bölümde biz bu sorulara yanıt arayacağız.

Bunun sebeplerini inançla ve fiillerle ilgili olmak üzere iki başlık altında inceleyeceğiz.

A. İnançla İlgili Sebepler

Amelleri boşa çıkaran inançla ilgili en temel sebep “inkâr”dır. Şirk, irtidat ve nifak gibi maddeler ise “inkâr”a dayandıklarından onun kategorisi altına girmekle ve inkâr hepsinin genel adı olmakla berâber bazı farklı noktaları hâiz bulunduklarından onları da inkârın yanı sıra müstakil başlıklar altında ele alacağız.

1. İnkâr

Bilindiği gibi müslüman olmanın ilk ve en temel şartı Allah'tan başka hiçbir ilâh olmadığına, Muhammed (s.a.)'in de O'nun kulu ve elçisi olduğuna iman etmektir. Bu gerçeği inkâr eden bir kimseyi müslüman olarak saymak elbette mümkün değildir. Bunu ikrâr ettikten sonra artık mü'min olarak vasıflandırabileceğimiz kimseye bundan sonra Allah'ın, elçisi aracılığıyla bildirdiği emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmak icap eder. O'nun hükümlerini çiğnediği takdirde ise sonuçlarına katlanmak durumundadır. Nitekim bu hükümlerden birini bile inkâr etmek, yaptığı herşeyin boşa gitmesine neden olabilmektedir. Çünkü din, sistemli bir bütündür. Bir kısmını alıp bir kısmını reddetmek kabul edilemez. Buna göre kişi her ne kadar iyi davranışlarda bulunsu da inanç noktasında Allah'ın hükümlerinden bazılarını kabule yanaşmıyorsa onun imânı henüz kemâl vasfına sahip değil demektir ki amellere iyi karşılık görebilmek için noksansız bir imana sahip olmak gerektiğinden, böyle bir durumda yapmış olduğu bu iyi amellerin boşa gitmesi tehlikesi söz konusu olur. Nitekim âyette bu hususa şu şekilde işâret edilmektedir:

الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلٌّ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حَلٌّ لَهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ

Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin (yahudi, hıristiyan vb. nin) yiyeceği size helâldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Mü'min kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Kim (İslâmî hükümlere) inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir. O, âhirette de ziyana uğrayanlardandır.¹²²

Âyete göre kim Allah'ın tasdik edilmesini emrettiği tevhide, Peygamberi'nin nübüvvetini ve onun Allah katından getirdiklerini inkâr ederse (ki bütün bu zikredilenler âyette zikri geçen iman kapsamındadır) onun ameli boşa çıkar; yani dünyâdayken, Allah

¹²² Mâide 5/5.

katında bir mevkiye ermeyi umarak yaptığı amelin sevâbı iptâl olur. Dünya hayatında Muhammed (s.a.)’i inkâr etmesi ve Allah’a tâatte bulunmaması yüzünden âhirette Allah Teâlâ’nın vereceği sevaptan pay alamayarak hüsrân ve helâke uğrayanlardan olur.¹²³

Âyette “inanmayı kabul etmeyenler” kavliyle bir kısım ehl-i kitap kastedilmiştir.¹²⁴ Zira âyetin sebab-i nüzûlü şu şekildedir: İbn Abbas (r.a.)’den (ö. 68) rivâyet edildiğine göre; Allah Teâlâ ehl-i kitap kadınlarla evlenme konusunda ruhsat verince o kadınlar aralarında şöyle demişlerdir: “Eğer Allah bizden razı olmasaydı mü’min erkeklere bizimle evlenmeyi mübah kılmazdı.” Bunun üzerine Müslümanlar: “İçimizden bir kimse, bizim dinimizden olmayan ehl-i kitap bir kadınla nasıl evlensin?” deyince Allah Teâlâ da bu âyeti indirerek onlarla evlenmeyi helâl kılmıştır.¹²⁵

Ancak Mukâtil b. Hayyan bu âyetle ilgili olarak Müslüman erkeklerin ehl-i kitap kadınlarla evlenerek onları muhsan kılmalarının o kadınları küfürden kurtarmayacağını söylemiştir. Fakih Hasan b. Ebî Bekr en-Nîsâbü’rî (ö. 360) ise: “Allah Teâlâ kitâbî kadınları helâl kılmıştı. Çünkü bâzı müslümanlar onların güzelliklerini beğeniyordu. Sonra “...kim inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir...” kavliyle bu kadınların dinlerine meyletme endişe ve tehlikesinden dolayı onlarla evlenmekten sakındırdı.” açıklamasını yapmıştır.¹²⁶

Fahrüddin er-Râzî (ö. 606) âyetin وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ kısmında işkâl, yani kapalılık, anlaşılmazlık bulunduğunu, küfrün sadece Allah’ı ve Peygamberi inkâr şeklinde tasavvur edildiğini, imanı inkâr etmenin ise muhal olduğunu, bu sebeple müfessirlerin görüşlerinin farklılık arz ettiğini beyân etmiştir.¹²⁷

¹²³ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberî, *Tefsirü't-Taberî: Câmiü'l-beyân an te'vîli ayi'l-Kur'an* (thk Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemi'l-kütüb, Riyâd 2003, VIII, 149.

¹²⁴ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VIII, 149-150.

¹²⁵ Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1987, II, 297.

¹²⁶ İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-mesîr*, II, 297-298.

¹²⁷ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir: Mefâtihü'l-gayb*, Dâru İhyai't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1934, XI, 148-149.

İbn Abbas (ö. 68) ve Mücâhid'e (ö. 104) göre buradaki imândan murad, "Allah"tır.¹²⁸ İmam Mâturîdî (ö. 333) de buradaki imânla, iman edilmesi gereken şeylerin kastedildiğini, bunun da Allah Teâlâ olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre imanın bizâtihî kendisi inkâr edilebilir bir şey değildir.¹²⁹ Katâde (ö. 118) ise âyetin yukarıda zikri geçen olay üzerine indirilmesine binâen buradaki imânın "Kur'an" olduğunu, çünkü Kur'an'ın, imân edilmesi gereken her şeyin açıklamasını içerdiğini söylemiştir.¹³⁰ Zemahşerî (ö. 538) de benzer olarak burada İslâmın ilkelerinin ve Allah Teâlâ'nın helâl ve haram kıldığı şeylerin kastedildiğini ifade etmiştir.¹³¹ Atâ'dan (ö. 114) nakledildiğine göre ise buradaki iman, "tevhid"dir.¹³² Şöyle ki kelime-i tevhide iman vâcib olunca, şeriatın emri mûcibince iman onun gereklerinden olur. Bir şeyin isminin, o şeyin lâzımına verilmesi de meşhur bir mecazdır.¹³³

Âyetteki "iman"la kastedilenin Allah Teâlâ olduğu tevili hakkında Râzî (ö. 606), bu şekilde bir mecazın uygun ve güzel olduğunu, çünkü Allah Teâlâ'nın imânın Rabbi olup bir şeyin "rabb"inin, mecaz yoluyla o şeyin adıyla da isimlendirilebileceğini söylemiştir.¹³⁴ Buna göre mana şöyle olur: İman, Allah'ı, Peygamberlerini ve onlara dinine dâir gönderdiklerini tasdik etmektir.¹³⁵ Küfür de bunları inkâr etmektir. İmânı inkâr etmenin mânâsı ise Allah'ı ve O'nun birliğini inkâr etmektir.¹³⁶

Âyetin, zâhirine göre tefsiri ise şöyledir: Her kim Allah'a iman etmekten yüz çevirirse ve O'nu bir olarak kabul etmekten, kendisine emrettiği ve kendisinden nehyettiği şeyler hususunda Allah'a itaat etmekten imtinâ ederse ameli boşa gider. Çünkü "küfür" Arapların kelâmında "inkâr"dır, "iman" da "tasdik ve ikrar"dır. Buna

¹²⁸ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VIII, 150-151; Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, XI, 149.

¹²⁹ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Maturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, (thk. Mehmet Boynukalın, mür. Bekir Topaloğlu), Mizan Yayınevi, İstanbul 2005, IV, 164.

¹³⁰ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, XI, 149.

¹³¹ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûnül-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl: el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve uyûnül-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*, Dârü'l-fıkr, Beyrut 1977, I, 596.

¹³² Taberî, *Câmiü'l-beyân*, VIII, 149-150.

¹³³ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, XI, 149.

¹³⁴ Râzî, *a.g.e.*, XI, 149.

¹³⁵ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 151.

¹³⁶ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 151-152.

göre her kim Allah'ı bir kabul etmeyi tasdik ve ikrardan yüz çevirirse o kimse, kâfirlerdendir.¹³⁷

Âyetteki imanın tevili her ne olursa olsun Allah Teâlâ'nın bu kavlından anlaşılan mânâlar ciddi bir farklılık arz etmemektedir. Her kim Allah'ı, Resûlünü ve onun aracılığıyla bildirmiş olduğu hükümleri inkâr ederse, bir diğer ifâde ile bunlara inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gider.

Âyette amelin boşa gitmesinin “habita” fiili ile ifâde edilmesi mânîdardır. Bu fiil bir şeyin sâlih, yani işe yarar iken bozulması mânâsını ifâde etmektedir. Bir önceki bölümde de izah ettiğimiz üzere, devenin aşırı ot tüketmesi sebebiyle karnının çatlayacak kadar şişmesi ve neticede ölmesi anlamında kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi “hâbit” olan şey önceden işe yaramakta, ancak sonradan yaramaz hâle gelmektedir. Buna göre bu fiil, amellerle birlikte kullanıldığında o amellerin esâsında sâlih olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim vasfın hazfedilmesiyle fiilin bizzat kendisi vasfa delâlet etmektedir. Sâlih amellerin zâyî olması ile faydalı nesnelerin bozulması arasındaki benzerlik ise “onu elde eden kişinin ondan yararlanamaması” şeklindedir.¹³⁸ Çünkü deve karnını doyurma arzusuyla yeşil ot yer, ancak bunun sonucunda ölüme maruz kalır. Âhirette faydasını umarak sâlih amel işleyip sonra ondan hiçbir iz bulamayan ya da onun hiçbir etkisini göremeyen kimsenin durumu da çatlayıp ölene dek ot yiyen hayvana benzetilmiştir. Bu nedenle bu temsilin açığa çıkması için ameller, “sâlih” diye kayıt altına alınmamış, Mutlak olarak zikredilmiştir.¹³⁹

Âyetteki, amellerin ne şekilde boşa gideceğiyle ilgili olarak iki görüş bulunmaktadır:

İlk görüşe göre, bir kimsenin inkârından dolayı hak ettiği ceza, evvelce sahip olduğu imanından ötürü elde ettiği sevâbı siler.¹⁴⁰ Âyetin başında kitap ehlinin yiyecekleri ve kitap ehli kadınlarla nikâhlanmaya dâir hükümler bildirilmiştir. Dünya

¹³⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VIII, 152.

¹³⁸ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî, *Tefsirü't-tahrîr ve't-tenvîr*, ed-Dârü't-Tûnusiyye, Tunus 1984, VI, 125.

¹³⁹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, II, 332.

¹⁴⁰ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, VI, 149.

için söz konusu olan bu hükümlerin âhiret açısından da böyle olduğu sanılmamalıdır.¹⁴¹ Zira âyetin sonunda bu kadınların dinlerine meyiletme endişe ve tehlikesi bulunduğu bir işâret vardır.¹⁴² Burada ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenmenin mübah olmasının, onların durumlarını temize çıkarmayı gerektirmediğine de bir tenbih olup bu durum müslümanlar için ancak bir kolaylıktır.¹⁴³ Şu hâlde bunların yiyecekleri yenirken ya da kadınlarıyla nikâhlanırken imanı bozmaktan, dinden dönme tehlikesine düşmekten son derece çekinmek gerekmektedir.¹⁴⁴

Bir diğer görüş de şöyledir: Kişinin imân etmeyi reddettikten sonra yaptığı ameller zâyi olmuştur. Çünkü o, iman etmeyi reddederek yaptığı bu amelleri, imandan daha hayırlı olduğuna inanarak yapmıştır. Ancak durum böyle olmayıp yaptığı bu ameller, beklediği gibi imandan hayırlı olmayınca, tüm hepsi kendi içinde bâtıl ve hükümsüz olarak zâyi olmuş olur.¹⁴⁵

“...O, âhirette de ziyana uğrayanlardandır” kavli ise âyette zikri geçmeyen bir şarta bağlanmıştır. Bu da söz konusu kimsenin bu inkârı üzere ölmesidir. Çünkü eğer inkârdan tevbe ederse âhirette hüsrâna uğrayanlardan olmaz. Burada böyle bir şartın varlığının delili ise Allah Teâlâ’nın “Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da âhirette de boşa gider”¹⁴⁶ kavlidir.¹⁴⁷

Bir başka âyette de Yüce Allah, âyetlerini ve âhireti yalanlayanların amellerinin boşa çıkacağını şöyle haber vermektedir:

سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَإِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَإِنْ يَرَوْا
سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ
وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءَ الْآخِرَةِ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

¹⁴¹ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, (sad. İsmail Karaçam v.dğr.), İstanbul ts, III, 168.

¹⁴² İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-mesîr*, II, 298.

¹⁴³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, VI, 124.

¹⁴⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, III, 168.

¹⁴⁵ Râzî, *Mefâtîhü'l-gayb*, XI, 149.

¹⁴⁶ Bakara 2/217.

¹⁴⁷ Râzî, *a.g.e*, XI, 149.

*Yeryüzünde haksız yere böbürleneni âyetlerimden uzaklaştıracağım. Onlar bütün mucizeleri görseler de iman etmezler. Doğru yolu görseler onu yol edinmezler. Fakat azgınlık yolunu görürlerse, hemen ona saparlar. Bu durum, onların âyetlerimizi yalanlamalarından ve onlardan gâfil olmalarından ileri gelmektedir. Hâlbuki âyetlerimizi ve âhirete kavuşmayı yalanlayanların amelleri boşa çıkmıştır. Onlar, yapmakta oldukları amellerden başka bir şey için mi cezalandırılırlar!*¹⁴⁸

Âyette yeryüzünde bazı kimselerin haksız yere böbürlendiklerinden bahsedilmektedir. Bu kimseler ya insanları hakir görürler ve kendilerinin diğerlerinden üstün olduklarını düşünürler¹⁴⁹ ya da Allah’a, Resûlüne, O’nun emir ve yasaklarına itaat etmeye karşı kibir gösterirler.¹⁵⁰ Çünkü onlar peygamberleri kendilerine lâıyk bir örnek olarak görmezler. Zira her kim, diğerine karşı büyüklenirse onu kendine denk ve benzer bulmadığı için büyüklenmiş olur yahut da kendisini birtakım kusurlardan âzâde görüp, başkasını kusurlu bulduğu için kibirlenir veya o kimse üzerinde kendisinin bazı hakları olduğunu düşünerek kibir gösterir. Eğer tekebbür bunun için olursa tüm insanlar birbirine denk olur, çünkü onlar bu anlamda birbirine benzerler; hepsinde birtakım kusurlar ve âcizlik bulunmaktadır. Buna göre kimsenin kimseye büyüklenmesi söz konusu olamaz.¹⁵¹ O halde tekebbür ancak Allah’a mahsustur ve O’na yaraşır. Çünkü O’nun hiçbir dengi ve benzeri yoktur. O her türlü kusur ve acziyetten münezzehtir. Bundan dolayı yalnız O, “kibriyâ ve azamet”le nitelenebilir. Böylece onların büyüklenmeye ehil olmadıkları ortaya çıkar.¹⁵² Haksız yere büyüklenmelerinin bir diğer delili de şöyledir ki bu kimselerin üzerinde bulundukları din hak olmadığı için onların gönderilen hak dine karşı büyüklenmeleri de haksız yere olmuş olur.¹⁵³

Âyette kastedilen bu kimselerin, bilhassa görmüş oldukları mucizeler sebebiyle ehl-i Mısır olduğu söylenmiştir. Bir başka görüşe göre ise âyet genel olup belli bir kesimi kastetmeyerek bu vasıftaki herkesi kapsamaktadır ki bu görüş doğruya daha

¹⁴⁸ A’râf 7/146-147.

¹⁴⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1992, II, 261.

¹⁵⁰ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, X, 444; Mâverdi, *Nüket*, II, 262.

¹⁵¹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VI, 64.

¹⁵² Mâturîdî, *a.g.e.*, VI, 65.

¹⁵³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 117.

yakındır.¹⁵⁴ Buna göre onların her asırda müşriklerin bazı lider ve önde gelenleri olduğunu söylemek mümkündür.¹⁵⁵ Allah Teâlâ işte bu kimseleri âyetlerinden uzaklaştıracağını beyan buyurmaktadır.

Buradaki “âyet” kelimesinin mâhiyeti hakkında da çeşitli görüşler dile getirilmiştir:

Taberî (ö. 310) bunun, Allah’ın vahdâniyetine, rubûbiyetine ve kulluğun ancak O’na has kılınması gerektiğine delâlet eden her şey olduğunu zikretmiştir.¹⁵⁶ Mâtûrîdî (ö. 333) de tefsirinde bunun “din” te’vilinde olduğunu söyleyen bir rivâyete yer vermiştir.¹⁵⁷ İbnu’l-Cevzî’nin (ö. 597) naklettiğine göre ise “âyet” kelimesi, ya tîlâvet edilen kitabın âyetleridir ya da gökyüzü, yeryüzü, güneş, ay vb. gibi mahlûkât âyetleridir.¹⁵⁸

Bu uzaklaştırmanın keyfiyetine gelince bu hususta ise iki görüş söz konusudur:

Birincisi; Allah’ın onları, âyetleri kabul ve tasdik etmekten uzaklaştıracağı şeklindedir. Çünkü onlar âyetlerin Allah katından gelen mûcize ve deliller olduklarını bildikleri halde bunları ta‘zimle karşılamamışlar, bilakis alay edip hafife almışlardır.¹⁵⁹

Küfrün bir sınırı vardır. Kâfir bu sınıra ulaşıncı kalbine öylesine mühür vurulur ki sonrasında ne tekvînî ve teşrî‘î mânâda ilâhî âyetlerin ifâde ettiği şân, şeref ve saâdeti tadabilir ne de onların içerdiği hakîkâtleri görebilir,¹⁶⁰ gafletten ve kendini meşgul eden şehvetlerine iyice kapılıp dalmasından dolayı âyetler üzerinde düşünüp ibret alamaz.¹⁶¹ Böylelikle âyetleri ne tasdik ne de kabul edebilir.¹⁶² Bu şekilde Allah onları yardımsız bırakır.¹⁶³ Ya da eğer onlar bu âyetlerin Allah’tan gelen mûcize ve deliller olduklarını bildikleri halde büyüklenme gösterip reddederlerse ve bu konuda inatlaşırlarsa Allah da

¹⁵⁴ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, III, 260.

¹⁵⁵ İbn Âşûr, *Tahrîr*, VIII, 107.

¹⁵⁶ Taberî, *Câmiü’l-beyân*, X, 444.

¹⁵⁷ Mâtûrîdî, *Te’vîlât*, VI, 64.

¹⁵⁸ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, III, 260-261.

¹⁵⁹ Mâtûrîdî, *a.g.e.*, VI, 63.

¹⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, IV, 132.

¹⁶¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 117.

¹⁶² Mâtûrîdî, *a.g.e.*, VI, 63-64.

¹⁶³ Zemahşerî, *a.g.e.*, II, 117.

onları âyetlerini kabul ve tasdikten men eder. Bu tıpkı Allah Teâlâ'nın şu âyetlerinde bildirdiği gibidir.¹⁶⁴

ثُمَّ انْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهِ قُلُوبَهُمْ - "...sonra da (sıvışıp) giderler... Allah onların kalplerini (imandan) çevirmiştir."¹⁶⁵

فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ - "...Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini saptırmıştı..."¹⁶⁶

Yani Allah onlarda “zeyğ” (sapma, kayma) ve “insirâf” (çevrilme) fiillerini yaratmıştır. Bu şekilde her kim Allah’a düşmanlığı seçerse Allah da onu dostluğuna kabul etmez, o kimse için ancak onun kendi seçmiş olduğu şeyi seçer.¹⁶⁷

İkincisi ise; Allah Teâlâ'nın onları, âyetleri hakkında kötü söz söylemekten ve onlar için tuzak kurmaktan men edeceği şeklindedir. Allah Teâlâ Resul ve Nebiler için kâfirlerin önde gelenlerinden âyetler hakkında ileri geri konuşan muhâlifler kılmıştır.¹⁶⁸ Allah Teâlâ da onları, âyetleri küçümsemekten, onlar hakkında kötü konuşmaktan, tuzak kurmaktan ve onların “sihir” olduğunu söylemekten men edeceğini haber vermiştir; yani onlar artık âyetler hakkında bu şekilde konuşamazlar. Yahut da burada bir helâk ve iptal anlamı söz konusu olup Allah Teâlâ onları helâk etmek sûretiyle âyetleri hakkında bu şekilde konuşmaktan men etmiş olur.¹⁶⁹

Mâverdî (ö. 450) ise bu uzaklaştırmayla ilgili üç farklı görüş aktarmaktadır:

Birincisi: Allah Teâlâ onları Kur'an'ı anlamaktan men edecektir.

İkincisi: İnkârlarına karşılık bir ceza olarak onları hidâyetten dâlâlete saptıracak; inkârlarının cezâsı olarak doğru yolu bulmalarına engel olacaktır.

¹⁶⁴ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VI, 64.

¹⁶⁵ Tevbe 9/127.

¹⁶⁶ Saff 61/5.

¹⁶⁷ Mâturîdî, *a.g.e.*, VI, 64.

¹⁶⁸ Mâturîdî, *a.g.e.*, VI, 64.

¹⁶⁹ Mâturîdî, *a.g.e.*, VI, 64; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 117.

Üçüncüsü: Onları cezalandırmaktan, yaptıklarının karşılığını vermekten geri durmayacaktır.¹⁷⁰

Allah Teâlâ âyetin devâmında bu kimselerin doğru yolu görseler bile onu yol edinmeyeceklerini, ancak azgınlık yolunu görürlerse hemen ona sapacaklarını bildirmekte, bu durumun, onların âyetleri yalanlamalarından ve onlardan gâfil olmalarından ileri geldiğini haber vermektedir. Nitekim onlar okuyup araştırmaksızın, anlayıp dinlemeksizin uzak kaldıkları bu âyetlerden gâfil olmaktadır.¹⁷¹ Ancak burada sözünü ettiğimiz gaflet, cehâlet ve yanılma anlamında bir gaflet olmayıp yüz çevirme ve inat anlamında bir gafletidir.¹⁷² Bu sebeple Allah Teâlâ onları âyetlerinden uzaklaştırmış ve kalplerini mühürlemiştir.¹⁷³ Zira Allah, onların asla iman etmeyeceğini zâten bilmektedir.¹⁷⁴ Yine, onların bu yaptıkları neticesinde görecekları karşılıktan gâfil olmaları da muhtemeldir.¹⁷⁵

Bu şekilde Allah ve Resûlü'nün hüccetlerini ve âyetlerini her yalanlayan, ölümünden sonra kıyâmet günü yeniden dirileceğini her kabul etmeyen, âhirette Allah'a kavuşmayı her inkâr edenin amelleri boşa gitmiş, bâtıl olmuştur. Onların günahları sâbitleşmiştir. Çünkü onlar amellerini Allah için yapmamış, Allah'ı râzı edecek şeylere tâbi olmamışlar ve böylece amelleri onlar üzerinde ancak bir vebâl olmuştur.¹⁷⁶

Burada, boşa giden ameller hakkında iki ihtimâl bulunmaktadır: İlk ihtimale göre onlar daha önce inanmaktaydılar, ancak sonra âyetleri yalanlayıp inkâr ettiler. Böylece iman hâlinde yapmış oldukları ameller boşa gitti ve bâtıl, yani geçersiz oldu. Bir başka ihtimal de onların inkâr hâlinde sıla-i rahim ya da sadaka vermek gibi bazı iyi ve hayırlı işlerdir ki bunların tamamının sevâbı boşa gider; çünkü Allah katında bir değere mâlik olabilmeleri için imanla yapılmış olmaları gerekmektedir. Hâlbuki bunlar imanla yapılmamışlardır.¹⁷⁷ Nihâyetinde hiçbirinin hayrını göremezler. Bütün emekleri heder, tüm âkıbetleri zarar ve felâket olur. Tüm bunların bu şekilde olması ise, mutlak

¹⁷⁰ Mâverdî, *Nüket*, II, 261.

¹⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 132.

¹⁷² Mâturîdî, *Te'vilât*, VI, 65.

¹⁷³ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, X, 444-445.

¹⁷⁴ Mâturîdî, *a.g.e.*, VI, 65.

¹⁷⁵ Mâverdî, *Nüket*, II, 262; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III, 261.

¹⁷⁶ Taberî, *a.g.e.*, X, 446.

¹⁷⁷ Mâturîdî, *a.g.e.*, VI, 65.

bir kaderciliğin (cebrin) gereği değildir. Onlar ancak öteden beri sürdürdükleri inkâr, küfür ve gafletlerinin cezâsını çekerler.¹⁷⁸ Hayırlı amellerinin kendilerine fayda vereceğini sanırlar; ancak kurmuş oldukları bu hayal, inkârları sebebiyle boşa çıkar. Çünkü onlar, yapmış oldukları şeyler gibi karşılık görürler; Allah'ın âyetlerini yalanladıkları için elçilik ve Allah'tan mesaj tebliğini imkânsız görmüş olurlar. Böyle olunca yaptıkları yararlı işlerinden dolayı güzel mükâfât göreceklerini nereden bilebilirler? Zira bu, ancak Allah Teâlâ'nın haber vermesiyle bilinir. Onlar da risâleti inkâr ettikleri için Allah'ın haber vermesinden bu şekilde kendilerini mahrum bırakmış olurlar. Şu da var ki esas karşılık ancak âhirette ortaya çıkar; ancak ne var ki onlar âhireti de yalanlamaktadırlar. Söz konusu "karşılık"la aralarındaki bağı da bu şekilde koparmış olurlar. Böylece sâlih amellerinin habtolması onların inançlarına uygun düşmüş olur.¹⁷⁹

Âyette مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ile kastedilen ise inandıkları şeylerdir. İnancın iz ve alâmetleri inanan kişinin söz ve amellerinde ortaya çıktığı için burada âyetleri ve âhirete kavuşmayı yalanlama hakkında يَعْمَلُونَ fiili kullanılmıştır. هَلْ ise burada nefy manası sağlamaktadır.¹⁸⁰ Buna göre mânâ, "onlar ancak inançları yüzünden yapmakta oldukları amellerden dolayı cezâlandırılırlar" şeklinde olur.

İnkâr'ın, yapılan iyi amelleri iptâl edip geçersiz kıldığını Kur'an-ı Kerîm'in şu âyet-i celîlesi de yine haber vermektedir:

قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَّهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا
أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا

De ki: Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? (Bunlar;) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir. İşte onlar, Rablerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr eden, bu

¹⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 132.

¹⁷⁹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, VIII, 107-108.

¹⁸⁰ İbn Âşûr, *a.g.e.*, VIII, 108.

*yüzden amelleri boşa giden kimselerdir ki biz onlar için kıyâmet gününde hiçbir ölçü tutmayacağız.*¹⁸¹

Bu âyetler bazı kâfir liderlerinin sözlerine âdeti bir cevap niteliğindedir. Çünkü onlar, bazı tâbilerine bolca dünyalık verip ihsanda bulunuyorlardı. Sonra ihsanda bulundukları bu kimseler Resulullah’a tâbi olup onun dinine girince dünya bu kâfirlere dar geldi ve tâbilerinden kaynaklanan menfaatleri gitmiş oldu. Bu yüzden de bu kâfirler onları kınadılar ve seçtikleri din yüzünden onları azarladılar. Âyette de “*De ki: Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi?*” buyrulmuş,¹⁸² devamında da bunların “*...iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimseler...*” oldukları haber verilmiştir. Zira onlar bu şekilde iyi işler yaptıklarını zannediyorlar, ancak liderliklerinin devam etmesi için bâtilin peşinden gidiyorlardı.¹⁸³

Burada cümlemin قُلْ emriyle başlaması, işitecek olanların kulak vermesi için, söylenen sözün önemi sebebiyledir. Çünkü böylesi bir başlangıç, cümlemin önemli bir gâye taşıdığını hissettirmektedir. Onlardan haber verilmesi ile ilgili olarak istifham üslubunun kullanılması da yine aynı gâyeye mâtuftur.¹⁸⁴

Bu âyetlerde Allah Teâlâ aynı zamanda Peygamberine şöyle de buyurmaktadır: “*Senin sıkıntıya düşmeni isteyenler, seninle boş ve haksız yere mücâdele edenler ve ehl-i kitaptan Yahudi ve Hıristiyanların meseleleri hakkında seninle tartışanlara de ki ey Muhammed “Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi?” Buna göre burada kendileriyle kazanç ve üstünlük murad edip sonrasında zarar ve helâke uğradıkları ve böylece umduklarını bulamadıkları işlerde nefislerine tabi olanlar kastedilmektedir. Bunlar tıpkı fayda ve kazanç umarak bir eşya satın alan, sonra beklentisi boşa çıkan ve kazanç umduğu bu alışverişte zarara uğrayan müşteri gibidirler.*”¹⁸⁵

¹⁸¹ Kehf 18/103-105.

¹⁸² Mâturîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, IX, 109.

¹⁸³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, V, 197.

¹⁸⁴ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XVI, 45.

¹⁸⁵ Taberî, *Câmiü’l-beyân*, XV, 424.

Bunun yanı sıra ehl-i te'vilden âyetle bunlarla kimlerin kastedildiği hususunda; kendilerini manastırlara hapseden rahipler¹⁸⁶ ve papazlar, ehl-i kitabın tamamı ya da bir kısmı, Hâricîlerden Harûrîler,¹⁸⁷ ehl-i ehvâ,¹⁸⁸ iyiliği samimi olarak yapmayıp onu başa kakanlar, inandıklarının zıddına amel eden münâfıklar ve âhireti bırakıp dünyâyı talep edenler gibi çeşitli görüşler sâdır olmuştur.¹⁸⁹ Ancak bu âyet hakkında şunu söylemek daha doğru olur: Allah Teâlâ burada yaptıkları bakımından en çok hüsrâna uğrayanlarla, bir iş yapıp onda isâbet ettiğini, bu işle O'na itaat edip O'nun rızâsını kazandığını zanneden herkesi kastetmektedir. Bu iş hadd-i zâtında sadaka vb. gibi iyi de olabilir; ne var ki o kimsenin küfrü sebebiyle makbul olmaz. Ya da putlara hizmet, vb. gibi kötü bir iş olup yapan tarafından iyi sayılarak hayrı umulan bir iş de olabilir.¹⁹⁰ Hâlbuki o kimse bu yaptığıyla Allah Teâlâ'yı kızdırmakta ve iman sâhiplerinin yolundan sapmaktadır. Tıpkı rahipler, güneşe tapanlar ve dâlaletlerine çalışan diğer benzer kimseler gibi. Onlar Allah'a yönelik yaptıkları tüm bu fiil ve gayretlerine rağmen, hangi dinden olurlarsa olsunlar kâfirdirler.¹⁹¹

Buna göre bu kimselerin dünyada yaptıkları bu ameller hidâyet ve doğruluk üzere olmayıp dalâlet ve sapkınlık üzeredir. Çünkü Allah Teâlâ'nın emrettiğinin dışında, hatta küfür üzere yapılmışlardır.¹⁹² Onların küfürleri de Rablerinin âyetlerini, yani “Kur'an ve mucizeler”¹⁹³ gibi “delil ve hüccetlerini”¹⁹⁴ reddedip O'na kavuşmayı, yani “yeniden dirilerek O'na dönmeyi”¹⁹⁵ inkâr etmelerinden ileri gelmektedir.¹⁹⁶ Küfür

¹⁸⁶ Onlar insanlardan uzağa çekilirler, putlara ibâdet için kendilerini hapsederler ve onlar için ne gerekiyorsa yaparlardı; kendilerine türlü meşakkat ve zorluklar yüklerlerdi. Allah Teâlâ da onların, dünyâyı ve onun riyâsetini talep edip bu kimselerin yaptıklarını yapmayanlardan, küfür açısından aynı konumda olsalar da, amelce daha çok ziyana uğrayıp gayret bakımından daha çok sapmış olduklarını haber verdi. Bkz. Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 109.

¹⁸⁷ Kufe yakınlarında Harûra denilen yere nispet edilen, Hz. Ali (r.a)'a muhalefet için toplanan ilk hariciler. Bkz. Fığlalı, Ethem Rûhi, “Hâricîler” mad., *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169; Öz, Mustafa, “Muhakkime-i Ülä” mad., *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 398.

¹⁸⁸ Ehl-i ehvâ: “İnanç ve davranışlarını beşerî görüş ve arzulara göre oluşturanlar” anlamına gelen bir tabir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Ehvâ” mad., *DİA*, İstanbul 1994, X, 505.

¹⁸⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XV, 424; Mâverdî, *Nüket*, III, 347.

¹⁹⁰ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XV, 427; Râzî, *Mefâtîh*, XXI, 174.

¹⁹¹ Taberî, *a.g.e.*, XV, 427.

¹⁹² Taberî, *a.g.e.*, XV, 428.

¹⁹³ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XVI, 47.

¹⁹⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 110.

¹⁹⁵ Mâturîdî, *a.g.e.*, IX, 110.

¹⁹⁶ Taberî, *a.g.e.*, XV, 429.

üzere yaptıkları bu amellerle Allah’a itaat ettiklerini ve O’nun verdiği görevleri yerine getirdiklerini zannetmektedirler. Ne var ki onların dünyada gösterdikleri tüm bu çabaları boşa gitmektedir.¹⁹⁷

Bu âyette çabaların boşa gitmesi ضَلَّ fiiliyle ifâde edilmektedir ki bu fiil kavram kısmında da izah ettiğimiz üzere حَبَطَ gibi “zâyi ve bâtıl olma”¹⁹⁸ anlamı ifâde etmektedir. “Dalâl” esâsen “yolunu şaşırmak” demektir. Sa’y ise “zorlukla yürümek” demek olup burada, “çalışmak” anlamında mecazdır. Buna göre onların fayda vermeyen çabaları, maksada ulaştırmayan bir yolda türlü güçlüklerle katlanarak yürümeye benzetilmiştir. Yani, maksatlarına ulaştıracağı zannıyla hayırlı işler yaptıklarını sanarak gösterdikleri çabalarda hata etmişlerdir.¹⁹⁹ Dalâlin onların çabalarına isnad edilmesi ise mecâz-ı aklîdir,²⁰⁰ Yani burada esas sapmış olan, çabaların bizâtihi kendisi değil onu sarfedenlerdir.

Onlar, çabalarının boşa gitmesinin bir neticesi olarak, yapmış oldukları bu amellerden âhirette kendilerine fayda verecek hiçbir sevâba nâil olmayacaklar; bilakis, o kimseler için yaptıklarından ötürü azap ve dâimî bir utanç söz konusu olacaktır.²⁰¹

“Biz onlar için kıyâmet gününde hiçbir ölçü tutmayacağız” kavline gelince Mâverdî (ö. 450) *en-Nüket ve'l-uyûn* adlı tefsirinde bu hususla ilgili olarak dört görüş sıralamaktadır:

Birincisi: Bu kimseler işlemiş oldukları günahlar sebebiyle Allah katındaki önemsizliklerinden ve değersizliklerinden dolayı hakir ve hor görülürler; öyle ki onlar için hiçbir ölçü tutmaya değmez.

¹⁹⁷ Taberî, *a.g.e.*, XV, 428.

¹⁹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 500.

¹⁹⁹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XVI, 46-47.

²⁰⁰ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XVI, 47; Mecâz-ı Aklî: Bir fiilin ya da fiil mânâsında olan bir şeyin, bir alâkadan ötürü, olması gerekenden başka bir şeye isnad edilmesidir. Bkz. Ali el-Cârim, Mustafa Emin, *el-Belâgatü'l-vâdiha*, Dâru'l-fikr, Beyrut 2006, s. 98.

²⁰¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XV, 429.

İkincisi: Onlar cehâletlerinden kaynaklanan önemsizliklerinden ve beyinsizliklerinden kaynaklanan tutarsızlıklarından dolayı kendileri için hiçbir ölçü tutulmayacak olan kişilerdir.

Üçüncüsü: Günahlar tartıya gerek bırakmaz, çünkü onların söz konusu amelleri hafiflik ve değersizliklerinden ötürü hiçbir şeyle tartılamazlar.

Rivâyet edildiğine göre Resulullah (s.a.) “Kıyâmet günü bir adam getirilir. Ölçüsü tane ile tutulur ama tane tartıda yeterli gelmez. Sonra sinek kanadıyla ölçü tutulur ama tartı onu da tartmaz” buyurmuş ve bu âyeti okumuştur²⁰².

Dördüncüsü: Onların yapmış oldukları iyilikler küfür sebebiyle boşa gider ve geriye kötülükler kalır. Böylece tartı da onların lehine değil, aleyhine olmuş olur.²⁰³

Şüphe yoktur ki tartılar ancak sâlih amellerle ağır gelir. Bu kimselerin ise tartılarını ağır kılacak sâlih amel nâmına hiçbir şeyleri yoktur.²⁰⁴ Buna göre tartı sadece tevhid inancı taşıyan kimselerden iyi ve kötü amel sahipleri için kurulur.²⁰⁵ O halde kıyâmet gününde onlar için bir tartı tutulacaksa lehlerinde değil, ancak aleyhlerinde tutulur, denebilir. Bu da, Allah Teâlâ’nın “*İşte onlar, hidâyete karşılık dalâleti satın alanlardır. Ancak onların bu ticareti kazançlı olmamış ve kendileri de doğru yola girememişlerdir*”²⁰⁶ kavlinde işaret buyurduğu durumdur. Bu şekilde, ticaretleri umdukları gibi kârlı olmayınca ziyâna uğrayacaklardır.²⁰⁷

Zikrettiğimiz bu âyetlerde görüldüğü üzere “inkâr”, yapılan amellerin boşa çıkmasının en önemli sebebidir. Zira bir kimse ne kadar hayır ve hasenatta bulunursa bulunsun, bütün hayırların kaynağı olan Allah’ı ya da onun bir hükmünü dahi inkâr ediyorsa tüm bu gayretleri boşa gider, faydasını umarak yaptığı bu güzel işlerden hiçbir netice elde edemez. Zira bu amellerin Allah katındaki gerçek değerlerine ulaşabilmesi için “iman” olmazsa olmaz bir niteliktir.

²⁰² Mâverdî, *Nuket*, III, 347-348.

²⁰³ Mâverdî, *a.g.e*, III, 347-348; ayrıca bkz. Râzî, *Mefâtîh*, XXI, 174.

²⁰⁴ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XV, 429.

²⁰⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 500.

²⁰⁶ Bakara 2/16.

²⁰⁷ Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, IX, 110.

2. Şirk

Allah Teâlâ'ya iman etmemenin, gerek O'nu gerekse hükümlerini inkârın amelleri boşa çıkardığını ifâde ettik. Ne var ki tek başına O'na iman etmek de yeterli olmamakta, bu imânın bir de tevhid niteliği taşıması gerekmektedir. Zira hem Allah'a iman edip hem de O'nun yanı sıra başka ilahlar kabul etmek gerçek bir iman sayılmaz. O halde hakîkî imân, Allah Teâlâ'yı ancak yegâne ilâh kabul etmekle söz konusu olur. Nitekim şu âyet bizlere Allah'a başka ilahları ortak koşmanın da yapılan amelleri boşa çıkardığını haber vermektedir:

مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِم بِالْكَفْرِ أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ

خَالِدُونَ

*Allah'a ortak koşanlar, kendilerinin kâfirliğine bizzat kendileri şahitlik ederlerken, Allah'ın mescitlerini imar etme salâhiyetleri yoktur. Onların bütün işleri boşa gitmiştir. Ve onlar ateşte ebedî kalacaklardır.*²⁰⁸

Cenâb-ı Hak bu âyette müşriklere, yâni kendisine başka tanrıları ortak koşanlara hitap etmekte, bu vasıfları nedeniyle Kendi mescidlerini imar etmenin onların üzerine vazife olmadığını haber vermektedir.²⁰⁹ Âyete göre bu, onların hakkı ve görevi değildir. Eğer bunu yaparlarsa baskı ve zulümle o mescidleri imar etmiş olurlar.²¹⁰

Bu âyetin nüzul sebebiyle ilgili olarak şu hâdise aktarılmaktadır:

Kureyş'in liderlerinden bir grup, Bedir günü esir alınmıştı. Onlar arasında Abbas b. Abdulmuttalip²¹¹ de vardı. Resulullah (s.a.)'in ashâbından bir grup onların yanına gelerek şirk koşmalarından ötürü onları ayıpladı. Hz. Ali de Resûlullah (s.a.)'le savaştan ve akrabalık ilişkilerini koparmasından ötürü Abbas'ı kınamaya başladı. Abbas da şöyle dedi: “Size ne oluyor da yaptığımız kötü işleri söyleyip iyi işleri gizliyorsunuz!” Bunun üzerine Müslümanlar: “Sizin hiç iyi işiniz var mı ki!” dediler.

²⁰⁸ Tevbe 9/17.

²⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XI, 374.

²¹⁰ İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî, *Tefsîru İbn Cüzey: et-Teshil li-ulumi't-tenzil*, Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1983, s. 249.

²¹¹ Peygamber (s.a.)'in amcası olan Abbas b. Muttalib o sırada henüz müslüman değildir. Dolayısıyla âyetin sonunun kapsamına dâhil değildir.

Onlar da şöyle cevap verdi: “Evet, biz sizden mükâfât bakımından daha üstünüz; çünkü biz Mescid-i Haram’ı imar ederiz, Kâbe’ye perde asarız, hacılara su temin ederiz, esirleri serbest bırakırız.” Bunun üzerine bu âyet nazil oldu.²¹²

İbn Kesir (ö. 120) ve Ebu Amr (ö. 154) âyetteki “mesâcid” kelimesini müfred olarak “mescid” diye okumuş ve kastedilenin Mescid-i Haram olduğu söylemişlerdir.²¹³ Delilleri ise ²¹⁴ و عمارة المسجد الحرام âyetidir. Kelimeyi cemi olarak okuyanların delilleri ise şöyledir:

Birincisi: Burada Mescid-i Haram kastedilerek “mesâcid” denmiştir. Çünkü o, bütün mescidlerin kıblesi ve başıdır; onu imar eden, tüm mescidleri imar etmiş gibi olur.

İkincisi: Bu ifâdenin manası “Müşriklerin, Allah’ın mescidlerinden hiçbirini imar etmeye salâhiyetleri yoktur” şeklindedir. Hal böyle olunca, onların, mescidlerin en şerefli olan Mescid-i Haram’ı imar etmelerinin mümkün olmaması daha evlâ olur.

Üçüncüsü: Ferrâ (ö. 207), Arapların bazen müfret yerine cemi, cemi yerine müfret kelime kullandıklarını söylemiştir.²¹⁵ Burada da öyle bir durum söz konusudur.

Dördüncüsü: Mescid, secde yeridir. Mescid-i Haram’ın her bir parçası da bu anlamda mescid sayılır.²¹⁶

Mescidleri imar etmek ise iki türlü olur:

Birincisi; onlara devam etmek ve çokça gitmek (yani oraları sıkça ziyâret edip içlerinde ibâdet etmek²¹⁷) şeklinde olur. Nitekim Arapçada bir kimse bir başkasına çok sık gidip geldiğinde “Falanca, falancanın meclisini imar ediyor” denir.²¹⁸ Yine,

²¹² İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, III, 407-408. Ayrıca bkz. Mâturîdî, *Te’vîlât*, VI, 311; Râzî, *Mefâtîh*, XVI, 7.

²¹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, IV, 293.

²¹⁴ Tevbe 9/19.

²¹⁵ Meselâ *فلان كثير الدرهم* “Falanca, parası çok olan bir kimsedir” demeleri, cemi yerine müfret kullanmalarına bir örnektir. Müfret yerine cemi kullanmalarına ise bir tek kralla beraber bulunmasına rağmen *فلان يجالس الملوك* “Falan kişi krallarla oturup kalkar” demeleri örnek olarak zikredilebilir.

²¹⁶ Râzî, *Mefâtîh*, XVI, 7.

²¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, IV, 292.

²¹⁸ Râzî, *Mefâtîh*, XVI, 7.

Beytullah'ı ziyâret de “imar”la aynı kökten gelen “umre” kelimesiyle ifâde edilir.²¹⁹ Bu anlamda mescidler, Allah Teâlâ'nın, “*Allah'ın yücelmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde, insanlar sabah akşam O'nu tesbih ederler*”²²⁰ kavlı-i şerîfinde buyurduğu üzere içerisinde ancak Allah'ın adını anarak, namaz kılarak ve hayır yaparak imar olur. Müşriklerse ancak putları zikrederek oraları tahrip ederler. Bu sebeple onlara mescidleri imar etmek, onlar için infakta bulunmak, mallarını harcamak ve oralardan faydalanmak yaraşmaz.²²¹

İkincisi ise binasının tamir edilmesi ve yenilenmesidir.²²² Şâyet âyette kastedilen bu ikinci mana ise âyetin anlamı şöyle olur: Kâfirlerin, mescidleri onarmak üzere bir teşebbüs göstermeleri câiz değildir.²²³ Çünkü onlar bu işe ehil değildirler.²²⁴ Mescidleri imar etmek ancak Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimselere yaraşır.²²⁵ Zira mescid, ibâdet makâmıdır ve ona saygı duyulması gerekir. Kâfir ise onu küçük görür ve saygı duymaz. Ayrıca müşrikler, Allah Teâlâ'nın “*...Müşrikler ancak bir pisliktir...*”²²⁶ kavlinden dolayı hükmen necistirler. Yine O'nun “*...Evimi temiz tutun...*”²²⁷ kavlinden dolayı mescidleri pisliklerden temizlemek farzdır. Kâfir de pisliklerden sakınmaz. Bu yüzden onun mescide girmesi, mescidi kirletir. Bu da Müslümanların ibâdetlerinin bozulmasına neden olur. Bunun yanı sıra, kâfirin mescidi onarmaya girişmesi, Müslümanlara in'amda bulunma yerine geçer. Ancak, kâfirin Müslümanlar üzerinde minnet sâhibi olması câiz olmaz.²²⁸

Görülen o ki bir mescidin mamur hâle gelmesi hem binâsının bakımı hem de cemaatinin çok olmasıyla mümkündür. Biri umrân-ı maddî, diğeri ise umrân-ı mânevîdir ki içerisinde Allah rızâsı için ibâdet, zikir ve ilim öğrenme gibi faziletli amellerin devam ettirilmesi ve o mescidin esas yapılma maksadına ters düşen faaliyetlerden korunmasıyla mümkün olur. Bir mescid içerisinde dünya işleriyle alakalı

²¹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 292.

²²⁰ Nur 24/36.

²²¹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VI, 312.

²²² Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 292.

²²³ Râzî, *Mefâtîh*, XVI, 7.

²²⁴ İbn Âşûr, *Tahrîr*, X, 139.

²²⁵ Mâturîdî, *a.g.e.*, VI, 313.

²²⁶ Tevbe 9/28.

²²⁷ Bakara 2/125.

²²⁸ Râzî, *a.g.e.*, XVI, 7.

konusmak bile onu, yapılış gâyesinin dışında kullanmak demek olur ki bu da onun imarını ihlâldir.²²⁹ Zira Resulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Mesciddeki konuşma tıpkı hayvanın otu yiyip bitirdiği gibi iyi amelleri yiyip tüketir.”²³⁰ Buna göre mescidleri boş konuşmalardan dahi korumak gerektiğine göre, bir mescide küfür ve şirk bir tarafa, herhangi bir küçük günahın yaklaştırılması bile o mescidin mânevî imarına yönelik bir darbe addedilirken, müşriklerin yaptıkları nasıl olur da imar kabul edilebilir? Burada esas mesele müşriklerin mescidleri imar meselesi ve bunun cevâzı değil, âyetin onların yaptığını kökten geçersiz saymasıdır. Yani onların imarları gerçek imar değildir.²³¹

Bu yasağın, müşriklik vasıfları zikredilerek onlara yöneltilmesi de şirkin, Allah’ın mescidlerini imar etmekten men edilmeyi gerektirdiğine bir îmâdır. Âyetteki “*kendi küfürlerine şahitlik edip dururlarken*” kavli de yine Allah’ın mescidlerini imar etmekten berî olmalarının sebebini açıklayıcı mahiyettedir. Zira şirk, küfrün kapsamındadır, başka bir deyişle küfrün bir türüdür. Allah’ın mescidlerinde de O’ndan başkasının hakkı yoktur. Hem sonra onlar, içerilerinde başkalarına değil, yalnız Allah’a ibâdet edilsin diye ikâme edilmişlerdir.²³² Müşriklerse kendilerinin kâfir olduğunu ister dile getirsinler ister getirmesinler, bunu kendi vicdanlarında bilip durdukları halde Kâbe’nin etrafına putlar dikip bunların karşısında ibâdet ederek bu gâyeyi ihlâl etmektedirler.²³³

Kendi küfürlerine şahitlik etmelerinin şu şekilde olması da mümkündür: Onların yaratılışları Allah’ın birliğine şehâdet ettiği için bu şekilde onlar, bizzat varlıklarıyla kendi küfürlerine şahitlik etmiş olurlar. Ya da bu durum “*Artık o çetin azabımızı gördükleri zaman: Allah’a inandık ve O’na ortak koştuğumuz şeyleri inkâr ettik, derler*”²³⁴ kavlinde buyrulduğu üzere, kendilerine azap inip de helâk olacaklarını anladıkları esnasında söz konusu olur.²³⁵

²²⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, IV, 292.

²³⁰ Elmalılı, *a.g.e*, IV, 293.

²³¹ Elmalılı, *a.g.e*, IV, 293.

²³² İbn Âşûr, *Tahrîr*, X, 140.

²³³ Elmalılı, *a.g.e*, IV, 292; İbn Âşûr, *a.g.e*, X, 140.

²³⁴ Mü’min 40/84.

²³⁵ Mâturîdî, *Te’vîlât*, VI, 313.

Müşrikler imâret, Kabe'ye perde asma, hacıları sulama ve köleleri azad etme²³⁶ gibi birtakım hayırlı işler yaptıklarını söylemektedirler.²³⁷ Ancak âhirette bu yaptıkları onlara fayda vermeyecektir; çünkü onlar âhirette de iman etmemektedirler. Böylelikle bu alanda yaptıkları infaklar zâyi olur,²³⁸ onların bu amellerine hiçbir sevap terettüp etmez. Orada ebedî olarak cehennemde kalırlar. Çünkü yalnız Allah için yapılmayan hiçbir amelin ebedî hayrı yoktur. Allah için herhangi bir amel yapmak ve bunu yaparken O'ndan başkasına tapmak ya da herhangi bir küfür işlemek, aynı anda düşünülecek şeyler değildir. Bunda samimiyezsizlikten de öte bir çelişki vardır. Bu çelişki de yapılan amelleri silip süpürür, hiçe indirir. Bu yüzden kâfirlerin bir taraftan inkâr ve şirklerini izhâr edip diğer taraftan Allah'ın mescidlerini imar etmeleri, inanmadıkları bir işi yapmaları demektir. İnanmadan yapmış oldukları bir işten de hayır görmeyecekleri muhakkaktır. Bununla birlikte maddî açıdan mescidi tamir ediyor ve ona iyi bakıyor gibi görünmeleri, esâsen onun mânevî yönünü göz ardı etmelerine ve hedefinden saptırmalarına yönelik bir tahribat olup onun rûhuna da zımnen bir zarardır. Nitekim “Zarar vermek için bir mescid edinenler...”²³⁹ kavli de buna işâret etmektedir.²⁴⁰

Bir başka âyet-i kerîmede de Allah Teâlâ şirkin amelleri boşa çıkaracağı tehlikesine şu şekilde dikkat çekmekte, bunu yapacak olan, peygamberler dahi olsa onlar için bile durumun değişmeyeceğini bildirmektedir:

وَمِنْ آبَائِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَإِخْوَانِهِمْ وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ أُولَئِكَ الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا لَیْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ

Onların (o peygamberlerin) babalarından, çocuklarından ve kardeşlerinden bazılarına da (üstün meziyetler verdik). Onları seçkin kıldık ve doğru yola ilettik. İşte bu, Allah'ın hidâyetidir, kullarından dilediğini ona iletir. Eğer onlar da Allah'a ortak koşsalardı yapmakta oldukları amelleri elbette boşa giderdi. İşte onlar, kendilerine

²³⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 179.

²³⁷ Râzî, *Mefâtîh*, XVI, 7.

²³⁸ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VI, 312.

²³⁹ Tevbe 9/107.

²⁴⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 292.

*kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Eğer onlar (kâfirler) bunları inkâr ederse şüphesiz yerlerine bunları inkâr etmeyecek bir toplum getiririz.*²⁴¹

Bir peygamberin Allah’a şirk koşmayacağı muhakkaktır. Zira o, âyetin de buyurduğu üzere, Allah’ın, hidâyetiyle doğru yola ilettiği seçkin bir kuludur. Burada Peygamberlerin misâl verilmesi ise şirk tehlikesini çarpıcı bir biçimde gözler önüne serer mâhiyettedir. Öyle ki Allah’a kim başka ortaklar koşarsa koşsun, farz-ı muhal bunu yapan peygamberler bile olsa, onun âkıbetinde değişen bir şey olmayacak, tüm yapmış oldukları yine boşa gidecektir.

Âyette zikredilen hidâyetin, Allah’ın bu âyetlerde zikri geçen peygamberlere bahşettiği, kendisiyle onları gerçek din üzere kıldığı ve bu şekilde Rablerinin rızasını, dünyada saygınlık ve âhirette şeref kazandıkları bir hidâyet olduğu söylenmiştir. Bu, Allah’ın kendisiyle dilediğini muvaffak kıldığı tevfiğ ve lütfudur; onunla mahlûkatından dilediğini lütuflandırır. Öyle ki bu şekilde o kimse Allah’a tâate, amelini O’na has kılmaya, O’nu tek bir ilah olarak kabul etmeye ve putları reddetmeye yönelir.²⁴² Buna göre bu hidâyetin, tevhid ve Allah’ın şirkten münezzehe olduğu bilgisi olduğunu söylemek de mümkündür. Hem âyetin sonrasında da “Eğer onlar da Allah’a ortak koşsalardı yapmakta oldukları amelleri elbette boşa giderdi.” buyrulmuştur. Bu da burada hidâyetin, “şirkin zıddı olan şey” mânâsında geçtiğine delâlet eder.²⁴³

Bu âyette Mutezile’nin görüşünü nakzeden bir delâlet de mevcuttur. Zira onlar şöyle demektedirler: “Muhakkak ki Allah Teâlâ, mahlukâtın tamamını doğru yola iletmeyi dilemiştir, ancak onlar doğru yolu bulamamışlardır.” Şâyet zikrettikleri gibi olsaydı buradaki مَنْ يَشَاءُ sözünün bir anlamı olmazdı²⁴⁴ ki bununla Allah’ın hayırda ve hakka tabi olmada muvaffak kıldığı kulları kastedilmektedir.²⁴⁵ Buna göre O’nun, mahlûkattan dilediğine hidâyet etmesi o kimsenin doğru yola girmeye ve hayra

²⁴¹ En’am 6/87-89.

²⁴² Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, (thk. Mahmud Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru’l-meârif, Mısır ts, XI, 513-514.

²⁴³ Râzi, *Mefâtîh*, XIII, 67.

²⁴⁴ Mâturîdî, *Te’vîlât*, V, 135.

²⁴⁵ Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî, *Fethü’l-kadir : el-câmi’ beyne fenneyi’r-rivâye ve’d-dirâye min ilmi’t-tefsir*, (thk. Abdurrahman Umeyra), Dâru’l-Vefa, Mansure 1997, II, 193.

yönelmeye olan istidâdını,²⁴⁶ dilediğine hidâyet etmemesi ise onun doğru yola girmeyeceğini ve bu nedenle onu seçmeyeceğini bilmesindendir.²⁴⁷

Peygamberlerden bu şekilde, mazhâr oldukları lütuf ve ihsanlarla bahsedilmesi ise birtakım ilkelere giden bir yol mesâbesindedir. Niteki bu ifâde, yeryüzündeki hidâyet kaynaklarını belirtir mahiyettedir. Şöyle ki Allah Teâlâ'nın işaret ettiği hidâyet yolu, direkt olarak peygamberlerin getirdikleri ilkelerde mevcut bulunmaktadır. Söz konusu bu hidâyet yoluna samimiyetle inanıp tâbi olanların, Allah Teâlâ'nın mutlak hidâyet diye belirtmiş olduğu bu yegâne kaynağa bağlanmaları gerekmektedir. Şüphe yoktur ki kullarından dilediğini seçerek doğru yola sevk eden O'dur. Eğer kullar tevhidden saparak şüpheyeye düşseler, o yegâne hidâyet kaynağından uzaklaşsalar, Allah'a başkalarını ortak koşsalar muhakkak ki onların tüm amelleri boşa gider. حَبَطَ fiilinin de delâletiyle, tıpkı, zehirli bir otlakta otlayarak zehirlenen hayvanın şişip ölmesi gibi, onların amelleri de şişkin görünmesine rağmen yok olacak, bir işe yaramayacaktır.²⁴⁸ Üstünlükleri ve sahip oldukları yüksek derecelerine rağmen peygamberler eğer bunu yapsalardı amellerin boşa çıkması hususunda diğer insanlardan hiçbir fark gözetilmeksizin onların da ameli boşa çıkardı.²⁴⁹ Çünkü malum olduğu üzere müşrikin ameli kabul olunmaz.²⁵⁰ Allah Teâlâ bunu, kendisine başkasını ortak koşanlar (ister sıradan ister seçkin kimseler olsun) hakkındaki hükmünün bir olduğu bilinsin diye zikretmiştir.²⁵¹

Burada boşa çıkacağı söylenen ameller ise şirk koşmadan önce yapılmış olan hayır ve hasenat²⁵² ya da tâat ve ibâdetlerin²⁵³ tümüdür. Çünkü cümle, şart ifâde etmektedir.

²⁴⁶ İbn Âşûr, *Tahrîr*, VII, 351.

²⁴⁷ Mâturîdî, *Te'vîlât*, V, 135.

²⁴⁸ Kutub, Seyyid b. Kutub b. İbrahim Seyyid, *Fî zıllî'l-Kur'ân*, (trc. İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, M. Emin Saraç), Hikmet Yayınevi, İstanbul 1973, V, 317.

²⁴⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 33.

²⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III, 80.

²⁵¹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, V, 135.

²⁵² Mâturîdî, *Te'vîlât*, V, 135.

²⁵³ Râzi, *Mefâtîh*, XIII, 67.

Bir başka âyette de hitap direkt olarak Hz. Peygamber (s.a.)’e yöneltilmiş, kendinden önceki peygamberlere vahyolunanın onun için de geçerli olduğuna vurgu yapılarak Allah’a ortak koştuğu takdirde işlerinin boşa gideceği haber verilmiştir:

وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ

(Resûlüm!) Şüphesiz sana da senden öncekilere de şöyle vahyolunmuştur ki: Andolsun (bilfarz) Allah'a ortak koşarsan, işlerin mutlaka boşa gider ve hüsranda kalanlardan olursun!²⁵⁴

Bu âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: Ey Muhammed! Rabbin sana ve senden önceki peygamberlere şöyle vahyetmiştir: Eğer Allah’a herhangi bir şeyi ortak koşarsan amelin geçersiz olur ve ondan hiçbir sevap elde edemezsin, Allah’ın şirk koşanlara verdiği karşılıktan başka hiçbir karşılık bulamazsın.²⁵⁵ İmam Mâturîdî (ö. 333) bu âyet için bu mânâ ile birlikte ikinci bir vecih daha dile getirmektedir ki o da şöyledir: Sana ve senden önce gelmiş olanlara şöyle vahyedilmiştir: “Eğer ‘sen’ şirk koşarsan amelin boşa çıkar.”²⁵⁶

Hem Hz. Peygamber (s.a.)’e hem de kendinden önce gelip geçmiş olan diğer peygamberlere yöneltilmiş olan bu hitâbın içeriğindeki şirk koşma, onlar hakkında bir varsayımdır. Zira onların şirk koşmalarının muhal olduğunu az evvelki âyetin açıklamasında ifâde etmiştik. Olması mümkün olmayan şeyleri varsaymak ise birtakım gâyeler için uygun ve gereklidir. Farazâ bir peygamberin şirk koştuğu düşünülse; o, diğer insanlardan herhangi biri gibi olmayıp Allah Teâlâ’nın özel bir kulu olduğu için, onun tâatlerinin diğer insanlarınkinden daha üstün olması gibi ondan sâdır olan kabahatlar de diğerlerininkinden daha çirkin olacağı için,²⁵⁷ şu âyette de buyrulduğu üzere, muhakkak ki Allah’ın gazâbını daha çok hak ederdi:²⁵⁸ “Eğer seni sebatkâr kılmasaydık, gerçekten, nerdeyse onlara birazcık meyledecektin. O zaman, hiç şüphesiz

²⁵⁴ Zümer 39/65.

²⁵⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XX, 244.

²⁵⁶ Mâturîdî, *Te’vîlât*, XII, 366.

²⁵⁷ Râzî, *Mefâtîh*, XXV, 13.

²⁵⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 407.

sana hayatın ve ölümün sıkıntılarını kat kat tattırırdık; sonra bize karşı kendin için bir yardımcı da bulamazdın.”²⁵⁹

Yine Fahrüddin er-Râzî (ö. 606) de “Allah'a ortak koşarsan, işlerin mutlaka boşa gider” kavlinin kaziyye-i şartiyye; yani şarta bağlı bir hüküm olduğunu söylemiş ve şu açıklamayı yapmıştır: “Kaziyye-i şartiyyenin doğru olması, onu meydana getiren cüzlerin de doğru olmasını gerektirmemektedir. Örneğin, Allah Teâlâ “Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti”²⁶⁰ buyurmuştur. Buna göre, bu kavlinin doğru olması yer ve gökte bazı başka ilahların bulunması anlamını gerektirmemektedir.”²⁶¹ O hâlde bu ifâdedeki espri; peygamberlerin heyecanını arttırmak ve kâfirlerin ümitlerini kırmak olup²⁶² Hz. Peygamber (s.a.) dışındakilerin ise şirkin - peygamberden bile vaki olsa - geçmişte yapılan tüm amelleri boşa çıkaracağını öğrenmeleridir.²⁶³

Burada amelle kastedilen; kendisinden ebedî olarak mükâfât umulan sâlih ameldir. Böyle bir amelin habtolması, yani boşa gitmesinin anlamı da kendisine hiçbir karşılık verilmeksizin geçersiz ve hükümsüz kabul edilmesidir.²⁶⁴ Bu şekilde şirk koşan kişi, yaptığı amelden fayda ve mükâfât umarken, tüm bu yaptıklarının, şirki sebebiyle boşa gitmesi yüzünden büyük bir hayal kırıklığına ve hüsrâna uğrar. Âyetin sonunda, hüsrâna uğrama”nın zikredilmesi, bu amellerinden beklentilerinin büyüklüğüne dikkat çeker mâhiyettedir. Bu, tıpkı kâr elde etme amacıyla bir mal çıkarıp sonrasında zarara uğrayan bir tüccarın durumuna benzemektedir.²⁶⁵ Zira o tüccar o malı çok büyük umutlarla piyasaya sürmekte, o mal sâyesinde çok kâr elde edeceğini zannetmektedir. Ancak durum bu şekilde olmayıp o maldan zarar edince tüm beklentileri boşa çıkmış olmakta ve büyük bir hüsrâna uğramaktadır.

Cenâb-ı Hak şirkin bizâtihi kendisinin ne kadar bâtıl bir iş olduğunu şu âyette Hz. Musâ (a.s.)’ın diliyle aktarmaktadır:

²⁵⁹ İsrâ 17/74-75.

²⁶⁰ Enbiya 21/22.

²⁶¹ Râzî, *Mefâtîh*, XXVII, 13.

²⁶² Ebussuud Efendi, *İrşad-ı akı selim ila mezây-ı kitâbi'l-kerim*, (trc. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2007, XI, 5110.

²⁶³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII, 195.

²⁶⁴ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXIV, 59.

²⁶⁵ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXIV, 59.

وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَّبَرِّ مَا هُمْ فِيهِ وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

*İsrailoğullarını denizden geçirdik, orada kendilerine mahsus birtakım putlara tapan bir kavme rastladılar. Bunun üzerine: Ey Mûsâ! Onların tanrıları olduğu gibi, sen de bizim için bir tanrı yap! dediler. Mûsâ: Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz, dedi. Şüphesiz bunların içinde bulundukları (din) yıkılmıştır, yapmakta oldukları da bâtıldır.*²⁶⁶

Bu, Allah Teâlâ'nın Hz. Mûsâ'nın, İsrâiloğulları kavmine söylediklerine dâir verdiği bir haberdir.²⁶⁷ Nitekim onlar Hz. Mûsâ'dan, kendileri için ibâdet etmek sûretiyle Allah'a yaklaşacakları²⁶⁸ bir takım put ve heykeller tayin etmesini istemişlerdi. Ne var ki bu, şirkin ta kendisidir. Zira Allah'tan başkasının, âlemin ilahı olduğuna inanılması da ona ibâdet etmenin Allah'a yaklaştıracığına inanılması da bu hususta farklı değildir. Çünkü ibâdet, ta'zimin doruk noktasıdır ve ancak kendisinden sonsuz nimet ve lütufların sâdır olduğu kimseye yaraşır.²⁶⁹

Burada Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'nın onlara şöyle dediğini bildirmektedir: "Muhakkak ki bu putlara tapanların yaptıkları amelleri Allah yok etmiş, geçersiz kılmıştır; onları, amellerinden bekledikleri karşılık hususunda da hüsrâna uğratarak alçaltıcı bir azâba düçar kılmıştır. Yaptıkları ibâdetler bâtıldır, sönüp gitmiştir. Çünkü Allah'ın emri gelip çatığında yaptıkları onlara fayda veremeyecek, Allah'ın üstlerine indireceği felâkete karşı onları koruyamayacak, kıyâmette azab ettiği vakit Allah'ın azabından onları kurtaramayacaktır."²⁷⁰ Zira onların bu putlara yaptıkları ibâdetler onları ancak helâk ve ifsâd edicidir. Bu ibâdetlerden umdukları karşılık da bâtıldır.²⁷¹ Kendileriyle Allah'a yaklaştıklarını umsalar bile bu ibâdetler onlara fayda vermez.

²⁶⁶ A'râf 7/138-139.

²⁶⁷ Taberî, Câmiu'l-beyân, X, 411.

²⁶⁸ "Biz onlara bizi sadece Allah'a yakınlaştırsınlar diye kullukta bulunuyoruz" (Zümer 39/3)

²⁶⁹ Râzî, Mefâtîh, XIV, 223.

²⁷⁰ Taberî, a.g.e, X, 411-412.

²⁷¹ Mâturîdî, Te'vîlât, VI, 44.

Nitekim Allah Teâlâ; *Onların yaptıkları her bir (iyi) işi ele alırız, onu saçılmış zerrelere haline getiririz (değersiz kılarız)*²⁷² buyurmuştur.²⁷³

Elmalılı M. Hamdi Yazır'a (ö. 1942) göre bu kıssada dikkati celbeden en önemli nokta, hangi kavim ya da put olursa olsun mutlak olarak putperestliğin bâtil, temelsiz ve yok olmaya mahkûm olmakla beraber yine de bazı câhil kimseleri çeken ve aldatan taraflarının olduğu, bu şekilde bazı kötülüklerin sırf gelenek yoluyla avama sirâyet etmesi ve altın buzağı²⁷⁴ fitnesine başlangıç olan ilk küfür meylinin böyle bir gelenek sebebiyle meydana gelmiş bulunmasıdır. Nitekim İsrâiloğulları'nın o kavmi gördüklerinde yaptıkları, kurtuluştan sonra küfre olan ilk meyilleridir. Bu yaptıkları, câhillikten başka bir şey değildir. Bu sebeple din diye içine düştükleri şey parçalanıp yıkılmaya mahkûm, ibâdet diye yaptıkları şeyler ise tümüyle bâtıldır, yani bir hiçtir.²⁷⁵

Âyette bu kimselerin içlerinde bulundukları dinin yıkılmış olduğu مُبْتَرٍ (mütebbir) kelimesiyle ifâde edilmiştir. Bu kelime “tebâr”dan gelmektedir. Tebâr ise “helâk” demektir.²⁷⁶ Tef'îl bâbından müştakı olan “tetbîr” ise “helâk ve yok etmek anlamındadır.”²⁷⁷ Buna göre ism-i mef'ulü olan mütebbir de “helâk edilmiş” demek olur.²⁷⁸ Bu kelimenin ayrıca “hüsran veya hüsranı uğramış olan”²⁷⁹, “bozulmuş, fesâda uğramış olan”²⁸⁰ ve “bâtıl”²⁸¹ gibi anlamlara geldiği de söylenmiştir.

O halde bunların içinde bulundukları şey, sahip oldukları inanç yıkılmıştır, parçalanmıştır. Yani Allah Teâlâ, onların üzerinde oldukları dini yıkar, harap eder ve onların bu putlarını parçalar, paramparça olarak bırakır.²⁸²

²⁷² Furkan 25/23.

²⁷³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 110.

²⁷⁴ “(Tûr'a giden) Mûsâ'nın arkasından kavmi, zinet takımlarından, böğürebilen bir buzağı heykelini (tanrı) edindiler. Görmediler mi ki o, onlarla ne konuşuyor ne de onlara yol gösteriyor? Onu (tanrı olarak) benimsediler ve zalimler oldular.” (A'râf 7/148).

²⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 126.

²⁷⁶ Mâturîdî, *Te'vilât*, VI, 44; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III, 254; Râzî, *Mefâtîh*, XIV, 224; İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî, *Tefsîru İbn Cüzey: et-Teshil li-ulumi't-tenzil*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1983, s. 219.

²⁷⁷ Râzî, *Mefâtîh*, XIV, 224.

²⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, X, 412; Mâverdî, *Nüket*, II, 255; Râzî, *Mefâtîh*, XIV, 224.

²⁷⁹ Taberî, *a.g.e*, X, 412;

²⁸⁰ Mâturîdî, *Te'vilât*, VI, 44.

²⁸¹ Mâverdî, *Nüket*, II, 255.

²⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 110.

Âyet onların yapmakta olduklarının bâtil olduğunu haber vermektedir ki “bâtil”, hakkın zıddıdır.²⁸³ Aynı kökten masdar olan “butlan” bir şeyin, zâtının ya da fayda ve maksadının yok olması sebebiyle yok olmasıdır. Buna göre onların amellerinin bâtil olmasından maksat, onlara bu amellerinden dolayı ne bir faydanın ne de bir zararı def etme olanağının dönmemesidir. Bu hususta sözün aslı şudur: İbâdetin amacı, yapılan amellerde istikrar göstermenin, Allah’ın zikrini kalpte muhkem kılmaya ve böylelikle ruhun, o bilginin kalpte bulunmasıyla mutlu olmasına sebep olmasıdır. Şâyet insan, Allah’tan başkasına ibâdetle meşgul olursa, kalbi Allah’tan başkasıyla ilgilenir, bu alâka da kalbin Allah’ı zikretmekten geri durmasına neden olur. Bu hakîkât ortaya çıkınca, Allah’tan başkasına ibâdetle meşgul olmanın boş, bâtil ve zâyî olduğu meydana çıkar.²⁸⁴

Tüm bu zikrettiğimiz âyetler ışığında apaçık bir gerçek ortaya çıkmaktadır ki o da şirkin yapılan tüm amelleri boşa çıkardığıdır. Hadd-i zâtında sâlih olan birtakım ameller, şâyet yapıldığı esnâda yâhut sonrasında şirk barındırıyorsa, söz konusu şirk sebebiyle o amellerin faydası etkisiz hâle gelir, böylece o amel hiçbir işe yaramaz, Allah’a has kılınmadığı için O’nun nezdinde hiçbir değer ifâde etmez. Ya da kişi putlara ibâdet ve hizmet gibi hayırlı olduğu zannıyla ve kendisine yönelik bir fayda beklentisiyle bazı ameller işler; ne var ki bu amellerin bizâtihi kendileri kötü ve bâtil olduğu için bunlar da yine kişinin beklentisini boşa çıkarmış olur. Velhâsıl, yapılan bir amelden beklenen hayırlı netice elde edilmek isteniyorsa o amel yapılırken yâhut sonrasında Allah Teâlâ’yı yegâne ilah bilip O’nun emir ve yasaklarını gözetmek lâzım gelir.

3. İrtidat

Az evvel bir amelin boşa çıkmaması, yani onu yapmakla hak edilen mükâfâta erişilebilmesi için söz konusu amel yapıldıktan sonra da Allah’a ve hükümlerine iman şartının devam etmesi gerektiğini zikretmiştik. Burada “amelden sonra” kaydını koymamızın gerekçesi ise Allah Teâlâ’nın şu kavli şerîfidir:

²⁸³ İbn Âşûr, *Tahrîr*, VIII, 83.

²⁸⁴ Râzî, *Mefâtîh*, XIV, 224.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَرَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

*Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahdır. (İnsanları) Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyâretine mâni olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahdır. Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir günahdır. Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler. Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da âhirette de boşa gider. Onlar cehennemlikler ve orada devamlı kalırlar.*²⁸⁵

Âyet “dinden dönme” diye bir olgudan söz etmektedir ki İslâm literatüründe bu, “irtıdâd” veya “ridde” kavramlarıyla ifâde edilmektedir. Her iki kavram da “rdd” kökünden türemiş olup “radde” fiili “bir şeyin bizzat kendisini ya da hallerinden bir hâli geri çevirmek” anlamına gelmektedir.²⁸⁶ İrtıdâd ve ridde ise “gelinen yola geri dönmek” anlamına gelmekte olup “ridde” kelimesi yalnızca küfre geri dönmeyi ifâde için kullanılır. İrtıdâd ise buna nazaran daha genel bir anlama sahip olup küfre dönmenin yanı sıra ondan başkasına dönmeyi de ifâde eder.²⁸⁷ Ancak bu âyette küfre geri dönme anlamındadır.

Âyette bir soru şeklinde ortaya konan bu itiraz, hicretin ikinci yılında Recep ayında cereyan eden bir hâdiseye işaret etmektedir.²⁸⁸ Nitekim âyetin nüzul sebebi şu şekildedir: Resulullah Bedir savaşından iki ay önce amcasının oğlu Abdullah b. Cahş kumandasında ashabdan Huzeyfe b. Utbe b. Rebîa, Ukâşe b. Muhsin, Utbe b. Gazvân, Süheyl b. Beydâ, Hâlid b. Bekir, Sa’d b. Ebî Vakkas ve Vâkîd b. Abdullah’tan oluşan sekiz kişilik bir müfreze göndermiş, Abdullah’a bir mektup vermiş ve iki gün

²⁸⁵ Bakara 2/217.

²⁸⁶ Râğıb, *Müfredât*, s. 348.

²⁸⁷ Râğıb, *a.g.e.*, s. 349.

²⁸⁸ Seyyid Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, (trc. Ahmed Asrar), Bengisu Yayıncılık, İstanbul 1997, I, 187.

geçmedikçe bu mektubu açmamasını, tayin ettiği yere gelince bakıp içindeki emri yerine getirmesini ve arkadaşlarından hiçbirine zorlamada bulunmamasını emretmişti. Abdullah iki gün yol gidince, mektubu açıp baktığında, "Bu mektubuma baktığın zaman, hemen Mekke ile Taif arasındaki 'Batn-ı Nahle' isimli yere varıncaya kadar yürü. Orada Kureyş'i gözetle ve haberlerini bize bildir" diye yazılı olduğunu gördü. Sonra bunu arkadaşlarına haber verdi. Arkadaşları da onunla birlikte hareket ettiler. Hicaz'a doğru gittiler. Necran denen yere ulaştıklarında, Sa'd b. Ebî Vakkas ile Utbe b. Gazvan'ın binitleri kayboldu. Aramak için onlar kaldılar, Abdullah ile diğerleri gittiler ve Nahle'ye geldiler. Sonra oraya Kureyş'in ticaret kervanı geldi. O gün Cumâde'l-âhirenin sonu olup ertesi günü haram ay olan Receb idi. Bu yüzden müslümanlar Receb girmeden çarpışmak gerektiğini düşündüler. Teym kabilesinden Vakıd b. Abdullah, kervandan Amr b. Hadramî'yi bir okla öldürdü. Onlardan Osman b. Abdullah ile Hakem b. Keysan'ı da esir aldılar. Abdullah b. Cahş ve arkadaşları kervanı ve bu iki esiri alarak Resulullah'a getirdiler.²⁸⁹ Abdullah arkadaşlarına: "Bu ganimetin beşte biri Resulullah'ındır." demişti. Geldikleri zaman Resulullah: "Ben size haram ayda savaşı emretmemiştim." diye buyurdu. Abdullah: "Ey Allah'ın Resülü! İbn Hadramî'yi öldürdük, akşam Recep hilâlini gördük; bilmiyoruz Receb'de mi yoksa Cumâde'l-âhire'de mi bunu yaptık." dedi. Bu sebeple Resulullah o ganimetten hiçbir pay almadı. Bunun üzerine, bu kişiler mahvolduklarını düşündüler ve "Tevbelerimizle ilgili birşey inmedikçe kımıldamayacağız" dediler. Bazı Müslümanlardan bunlara: "Size savaş emredilmemesine rağmen haram aylarda savaş mı ettiniz?" diyenler oldu. Kureyş de "Muhammed ve arkadaşları halkın geçimlerini temin için çalıştıkları ve güvencede bulundukları haram ayları helâl saydılar, Recep ayında kan döktüler." diye ortalığı karıştırdılar. Mekke'de bulunan müslümanlar da "Onlar bunu Cumâde'l-âhire'de yaptılar." diyerek bu suçlamaları reddediyorlardı. Yahudiler ise bunu, Resulullah aleyhine ve kendi hesaplarına yoruyorlardı. Kısacası söylenenler çoğaldı ve tefsircilerin çoğuna göre âyet, bunun üzerine nâzil oldu.²⁹⁰

²⁸⁹ Bu ganimet, İslâm'daki ilk ganimet olup bu öldürme de müşriklerden ilk öldürme idi.

²⁹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 84-85; ayrıca bkz. Mâverdî, *Nüket*, I, 274; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I, 236.

Âyetle يَسْأَلُونَكَ (sana soruyorlar) fiilinin fâiileri hakkında iki görüş bulunmaktadır:

İlk görüşe göre âyetle zikri geçen soruyu soranlar müşriklerdir; bu şekilde Resulullah'ı kınamak istemişlerdir ki bu, çoğunluğun görüşüdür.

İkincisine göre ise onlar Müslümanlardır. Haram ayda savaşmanın hükmünü ve onların hata mı yaptıklarını yoksa isabetli mi davrandıklarını öğrenmek için sormuşlardır. Allah Teâlâ da bu âyetle onlara; Allah yolundan alıkoymak, Mescid-i Haram halkını oradan çıkarmak ve fitnenin, haram ayda savaşmaktan ve birtakım haramları işlemekten daha büyük günah olduğunu haber vermiştir. Bu ise Katâde'nin (ö. 118) görüşüdür.²⁹¹

Bu hususta şu bilgiye de yer vermek gerekir ki Câhiliye ehli bu aylarda savaşmanın haram olduğuna inanmaktaydı; Allah Teâlâ da bu âyetle bu hükmün devam ettiğini bildirmiştir.²⁹²

Kureyşliler, Yahudiler ve münâfıkların durumu fırsat bilerek durumu mü'minler aleyhinde propaganda vasıtası olarak kullanıp onlara ağır ithamlarda bulunmalarına bu âyetle sanki şöyle cevap verilmektedir: “Şüphesiz ki öldürmek çok kötü bir şeydir. Ancak onların itirazları makul değildir. Çünkü bu itiraz yüzlerce öz kardeşine karşı fitnenin (zulüm ve işkencenin) en fecisini yapmış olan kimselerce dile getirilmektedir. Bu sebeple onların bu itiraza hakları yoktur.”²⁹³ Âyetten ayrıca şu anlaşılmaktadır ki kâfirlerden, söz konusu engelleme, küfür ve halkını oradan çıkarma gibi fiiller sâdır olmadıkça o aylarda savaşmak büyük günahdır. Ancak bunları yaparlarsa (bu ayda onlarla) savaşmak büyük günah olmaz. Bilakis onların yaptıkları bu fitne, haram ayda savaşmaktan daha günahdır.²⁹⁴ Halkı Mescid-i Haram'dan çıkarmak, şirk ve küfür, insanları İslâm'dan menetmek, dinsizliği yayarak herkesi belâya sürüklemek, İbn Hadramî'nin öldürülmesinden, daha fecîdir bir şeydir. Oysa fitne yanlısı olan düşmanlar güçleri yettiği takdirde müslümanları dininden döndürünceye

²⁹¹ Mâverîdî, *Nuket*, I, 274; ayrıca bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I, 236.

²⁹² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I, 237.

²⁹³ Mevdudî, *Tefhîm*, I, 187-188.

²⁹⁴ Mâturîdî, *Te'vîlât*, II, 17.

dek onlarla savaşmaya devam edeceklerdir. Ve o müslümanlardan herhangi biri dininden döner de kâfir olup bu mrtedlikten tevbe etmeden ölürse, artık onun bütün amelleri, Müslüman iken yaptığı iyiliklerin, güzel amellerin tamamı dünyada da âhirette de boşa gidecek, telfisi mümkün olmayacak bir şekilde tutulacaktır. Tüm uğraşıp didinmeleri heb olacaktır. İşte bu kimseler cehennemliktir ve onun ateşinde ebediyen kalacaklardır.²⁹⁵

Allah Teâlâ onların bu sözlerinin amacının, Müslümanları dinlerinden döndürmek olduğunu bildirince, peşinden dinden dönmekle ilgili şiddetli tehdidini de zikretmiş; *her kim dininden döner ve kâfir olarak ölürse, yaptığı işlerin dünyada da âhirette de boşa gideceğini* beyan buyurmuştur.²⁹⁶ İşlmı tanıyıp, tadını tattığı halde - eziyet ve fitne altında ne kadar ezilirse ezilsin- dininden dönenler için Allah'ın belirlediği kesin sonuç bu şekildedir: Dünya ve âhirette bütün amellerinin hubt etmesi, sonra da cehennem azabı... İşlm'ın zevkine erip onu tanıyan bir gönlün ebedî olarak İşlm'dan gerçekten dönmesi mümkün değildir. İşlmı yeniden bırakmak, feci eziyetlerden daha az korkunç değildir. şüphe yoktur ki Allah (c.c.) merhamet sahibidir. Eziyetler takat sınırını aştığı zaman kalbi İşlm'da sâbit kalmak şartıyla kurtulmak için başka bir şekilde görünmeye ruhsat vermiştir. Ancak küfürle ölecek biçimde hakkten küfre girmeye asla msde etmemektedir. Bir müslümanın işkence ve fitne altında ezilerek, tadını tadıp hakktine erdiği dinini terk etmesi asla özür sayılmaz. Allah izin verinceye kadar mücâdele ve mchede edip sabır göstermesi gerekir.²⁹⁷ Nitekim Allah kendi yolunda eziyete katlanan kullarını asla yalnız bırakmaz. Ona ya şehâdet yahut da zafer va'd eder.²⁹⁸

yette küfür üzere ölmenin amelleri boşa çıkaracağı bildirilmiştir. Ancak burada amellerin boşa çıkması için ölüm şart değildir. Amel, lm olmaksızın küfürle de boşa çıkar. Buradaki vecih şudur ki amelin ihbatının esas sebebi ölüm olmayıp bilakis kfrn (amelle birlikte ya da sonrasında vâki olduğu vakit) bizâtihi kendisidir. Çünkü lmde kulların hiçbir dahli bulunmamaktadır. Ancak küfür onların tasarrufundadır. Hiçbir dahlin söz konusu olmadığı bir konunun ameli "muhabat" kılması

²⁹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 85.

²⁹⁶ Râzî, *Mefâtîh*, VI, 36.

²⁹⁷ Seyyid Kutub, *F zill*, I, 470.

²⁹⁸ Seyyid Kutub, *a.g.e*, I, 471.

ise mümkün değildir. Görülen odur ki esas boşa çıkarıcı olan ölüm değil, küfrün ta kendisidir. Fakat burada ölümün zikredilmesi, ihbat ve ibtal ölümle birlikte tamamlandığı içindir. Şöyle ki, henüz ölmemiş olan kimsenin yapmış olduğu iyiliklerden fayda beklentisi söz konusu olur. Ama o, eğer küfrederse bu iyilikleri ibtal etmiş olur. Eğer bundan sonra bâtil olarak yaptığı bu şeylerden dolayı pişman olup Müslüman olursa Allah Teâlâ'nın "*Ancak tevbe ve iman edip iyi davranışta bulunanlar başkadır; Allahı onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir*"²⁹⁹ kavli mûcibince iyilikleri kötülüklerine mukâbil olur. Böylece onlardan fayda görmüş olur.³⁰⁰

Şunu da ilâve etmek gerekir ki amelin boşa çıkarılmasından murad, amelin bizzat kendisini iptal etmek değildir. Çünkü amel, ortaya çıkıp sonra yok olup kaybolan bir şey gibidir. Zaten yok olan bir şeyi yok etmek ise muhâldir. Bu nedenle burada kastedilenin, mürtedliğin önceden iman hâlinde yapılan amellerin sevâbını iptâl etmesi olduğu söylenmiştir. Ancak bunun yanı sıra mürtedlik sebebiyle asıl bundan sonra yapılacak olan amellerin boşa çıkacağı da ileri sürülmüştür.³⁰¹ Esâsında her ikisinin de aynı anda söz konusu olmasında bir sakınca bulunmamaktadır. Çünkü küfre giren bir kimsenin zaten bundan sonra âhiretten bir nasibi olmayacağı için evvelki iyi amelleri boşa çıkmış olmaktadır. Bununla birlikte sâlih amellerin Allah katında bir değere sahip olmalarının şartının iman hâlinde yapılmaları olduğuna göre irtidadından sonra bu kimseden sâdir olan ameller de bu gerekçeyle boşa çıkmış olacaktır.

Âyetin sonunda bu kimselerin amellerinin hem dünyâda hem de âhirette boşa çıkacağı haber verilmektedir ki buradan anlaşıldığına göre amellerin boşa çıkması iki şekilde söz konusu olup biri dünyada öbürü ise âhirette gerçekleşecektir. İleride bu konu daha ayrıntılı olarak ele alınacağından burada şu kadarını söylemekle yetiniyoruz: Mürted denen bu kimselerin amelleri dünyada kelime-i şehâdetin getirdiği can ve mal güvencesi, öldükten sonra namazının kılınması ve Müslüman kabristanına defnedilme gibi mü'minlere ait hususiyetlerden mahrum olma; âhirette ise İslam sebebiyle

²⁹⁹ Furkan 25/70.

³⁰⁰ Mâturîdî, *Te'vîlât*, II, 18.

³⁰¹ Râzî, *Mefâtîh*, VI, 38.

cehennem ateşinden âzâde olma ve sâlih amellerin neticesinde hak edilen sevap ve türlü nimetlerden mahrumiyet şeklindedir.³⁰²

4. Nifak

Allah Teâlâ şu kavî-i şerîfinde kalplerinde hastalık bulunan birtakım kimselerden bahsetmekte ve bunların da tüm yaptıklarının boşa gittiğini haber vermektedir:

فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَى أَنْ تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ
أَوْ أَمْرٍ مِّنْ عِنْدِهِ فَيُصْبِحُوا عَلَى مَا أَسْرَوْا فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِمِينَ وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ
أَيْمَانِهِمْ إِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَأَصْبَحُوا خَاسِرِينَ

Kalblerinde hastalık bulunanların: "Başımıza bir felâketin gelmesinden korkuyoruz" diyerek onların arasına koşuştuklarını görürsün. Umulur ki Allah bir fetih yahut katından bir emir ihsan ediverir de onlar, içlerinde gizledikleri şeyden dolayı pişman olurlar. (O zaman) iman edenler: "Bunlar mıdır sizinle beraber olduklarına bütün güçleriyle yemin edenler?" diyeceklerdir. Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir de kaybedenlerden olmuşlardır.³⁰³

Burada kalplerinde hastalık bulunan kimseler³⁰⁴ ile kimlerin kastedildiğini, yine Cenâb- Hakk'ın şu âyet-i kerîmesi açıklamaktadır: *İnsanlardan bazıları da vardır ki, inanmadıkları halde "Allah'a ve âhiret gününe inandık" derler. Onlar (kendi akıllarınca) güya Allah'ı ve mü'minleri aldatırlar. Halbuki onlar ancak kendilerini aldatırlar ve bunun farkında değillerdir. Onların kalblerinde bir hastalık vardır. Allah*

³⁰² İbn Âşûr, *Tahrîr*, II, 332-333.

³⁰³ Mâide 5/52-53.

³⁰⁴ Âyette zikri geçen ve kalbî bir hastalığa işaret eden "maraz" kavramı geçtiği âyete göre anlam kazanmaktadır. Buna göre burada olduğu gibi inanç bağlamında yer verilen maraz iman zaafı, Peygamber (s.a.)'e güven duyulması gereken bir durumda (Ahzab 33/12) zikredilen maraz güvensizlik anlamında bir imansızlık, cinsellik bağlamında (Ahzab 33/32, 60) sözü edilen maraz ise bu türden suçlara yönelik olarak duyulan meyil anlamını ifade etmektedir. Bkz. Murat Sülün *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 154.

da onların hastalığını çoğaltmıştır. Söylemekte oldukları yalanlar sebebiyle de onlar için elîm bir azap vardır.³⁰⁵

Buna göre burada kalplerinde hastalık bulunan kimseler, “inanmadıkları halde Allah’a ve âhiret gününe inandıklarını söyleyenler”dir ki bunlar İslâm literatüründe özel bir isme sâhip olup “münâfık” olarak nitelendirilmektedirler. “Münâfık”, “nifak” kelimesinden türemiş olup nifak da esâsen “(tarla faresi) yuvasına girmek; (bir kimse) olduğundan başka türlü görünmek” gibi anlamlara gelmektedir. Ondan sıfat olarak türeyen münâfık kelimesi ise³⁰⁶ “siyâsî, zihnî ve hissî sebeplere bağlı olarak iki tutum arasında bocalayan,³⁰⁷ inanmadığı halde küfrünü gizleyerek kendisini mü’min gösteren kimse³⁰⁸” demektir. Kelimenin, “tarla faresinin bir tehlike anında kaçmasını sağlamak üzere yuvasında hazırladığı çıkış noktalarından birinden girip diğerinden çıkması” şeklindeki kök mânâsından hareketle münâfık, “dinin bir kapısından girip diğerinden kaçan çifte şahsiyetli kimse” olarak da tanımlanmıştır.³⁰⁹ Bununla birlikte aynı kökten türeyen “nefak” kelimesinin “yer altında açılan tünel, oyuk, kovuk ya da delik”³¹⁰ anlamlarına gelmesinden hareketle münâfığın da tıpkı kalbindeki samîmiyetsizlikten dolayı, bu türden oyuk, tünel, vb. gibi içinin boş olduğunu söylemek mümkündür.³¹¹

O dönemde Abdullah b. Übeyy ve arkadaşları gibi bazı münâfıklar Yahudi ve Necran Hristiyanlarını sevmeye sanki birbirleriyle yarışmaktaydılar. Çünkü bu Yahudi ve Hristiyanlar zengindiler, aynı zamanda bu kimselere mühim işlerinde yardım eder ve gerektiğinde borç para verirdi. Bu sebeple münâfıklar: “Biz onlarla içli dışlı oluyoruz, çünkü başımıza bir felaketin gelmesinden korkuyoruz” derlerdi.³¹² Mü’minlerse, bu münâfıkların Yahudi ve Hristiyanlarla dost olmaya gösterdikleri meyle şaşmakta ve şöyle demektedirler: “O münâfıklar bizimle beraber ve bizim yardımcılarımızdan olduklarına dair var güçleriyle yemin etmektedirler. Peki, nasıl olur

³⁰⁵ Bakara 2/8-10.

³⁰⁶ Hülya Alper, “Münâfık”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 565.

³⁰⁷ Murat Sülün, *Kur’ân-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 151.

³⁰⁸ Alper, “Münâfık”, *DİA*, XXXI, 565.

³⁰⁹ Alper, “Münâfık”, *DİA*, XXXI, 565; Râğıb, *Müfredât*, s. 819.

³¹⁰ Nitekim En’am 6/35’te bu mânâyâ örnek vardır: “Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldi ise, yapabilirsen yerin içine inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara bir mûcize getiresin!”

³¹¹ Murat Sülün, “Kur’an’da Zekâtın Kavramsal Çerçevesi”, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur’an ve Sünnette Zekât*, Ensar Neşriyât, İstanbul 2008, s. 61.

³¹² Râzî, *Mefâtîh*, XII, 16.

da düşmanlarımızla dost olur, onlarla beraber bulunmaktan ve onlarla yardımlaşmaktan hoşnut olurlar!”³¹³ Buna göre âyet, mü'minlere yönelik şöyle bir uyarıyı içermektedir: Mü'minin tüm çaba ve gayreti yeryüzünde Allah Teâlâ'nın nizâmını tahakkuk ettirmek gâyesine yönelik olmalıdır. O halde nasıl olur da bir Müslüman, hiçbir yönden İslâm'a inanmayan kimselerle böyle bir maksatta yardımlaşabilir! Çünkü onların çabaları İslâma değil tâmâmen başka amaçlara yöneliktir. Zira İslâm, ne kadar doğru ve iyi olursa olsun inanca dayanmayan bir amel ve maksadı asla kabul etmeyip Müslümanlardan tüm çabalarını yalnız kendisine hasretmelerini bekler.³¹⁴

Âyet münâfikların tüm yaptıklarının bu ikiyüzlülükleri sebebiyle boşa gittiğini haber vermektedir.³¹⁵ Dünyada bâtil yere yaptıkları bu amelleri boşa gitmiş olup artık onlar için hiçbir sevap ve mükâfât söz konusu olamaz. Çünkü onlar yapmış oldukları amelleri, Allah için yapılmasının gerekli ve zorunlu olduğuna ve Allah ile Rasulüne iman etmenin hak olduğuna inanmaksızın yaptılar. Şüphe yok ki onlar bu amelleri yapmakla, mü'minleri bu sâyede kendilerinden, mallarından, evlatlarından uzaklaştırmak ve bu şekilde onlardan emin olmak gâyesi gütmüşlerdi.³¹⁶ Bir başka deyişle bu amelleri insanlara göstermelik yapmışlardı.³¹⁷ Hâliyle Allah Teâlâ da âyette kendisi için yapılmayan bu amellerinin ecrinin boşa çıktığını haber vermiştir.³¹⁸ Bu şekilde onların sergilemiş oldukları iman ve yapmış oldukları tüm hayırlar boşa gitmiş; bu amelleri yaparken çekmiş oldukları meşakkatler de yanlarına kalmış ve o amellerden hiçbir semere ve fayda elde edememişlerdir. Böylece hem dünyada hem âhirette hüsrana uğramışlardır.³¹⁹ Kusurlarının ortaya çıkmasından duydukları utançla dünyada, azâba maruz kalıp ve sevaplarının yok olması sebebiyle amellerinden istifâde edemeyecekleri için de âhirette hüsrana uğramışlardır.³²⁰ Neticede Allah'ın emri geldiği

³¹³ Râzî, *a.g.e*, XII, 18.

³¹⁴ Seyyid Kutub, *Fî Zilâl*, IV, 297.

³¹⁵ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, II, 380.

³¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VIII, 517.

³¹⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, IV, 253.

³¹⁸ Taberî, *a.g.e*, VIII, 517.

³¹⁹ Râzî, *Mefâtîh*, XII, 18.

³²⁰ Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud, *Tefsirü'l-begavi: Meâlimü't-tenzil*, (thk. Muhammed Abdullah Nemr), Dârü't-Tayyibe, Riyâd 1993, III, 69; ayrıca bkz. Mâturîdî, *Te'vilât*, IV, 253.

vakit, küfür ehlini mü'minlere tercih etmeleri sebebiyle âhireti dünyaya sattıkları bu alışverişlerinde zarar etmişler ve helak olmuşlardır.³²¹

Bir başka âyette de münâfıkların amellerinin boşa gittiği şu şekilde ifade edilmektedir:

كَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلْقِهِمْ فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِخَلَاقِكُمْ كَمَا
اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ بِخَلْقِهِمْ وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ هُمُ
الْخَاسِرُونَ

*(Ey münâfıklar! Siz de) sizden öncekiler gibi (yaptınız). Onlar sizden kuvvetçe daha üstün, mal ve evlâtça daha çok idiler. Onlar (dünya malından) paylarına düşenden faydalandılar. İşte sizden öncekiler nasıl paylarına düşenden faydalandıysalar, siz de payınıza düşenden faydalandınız ve (bâtıla) dalanlar gibi siz de daldınız. İşte onların amelleri dünyada da âhirette de boşa gitmiştir. Ve onlar ziyana uğrayanların kendileridir.*³²²

Bu âyette de Allah Teâlâ, münâfıkları kastetmiş,³²³ onların, Allah'ın emrinden dönme,³²⁴ dünyayı arzulama ve âhireti istemekten yüz çevirme gibi hususlarda kendilerinden evvelkilere benzediklerini bildirmiş ve bu iki topluluk arasında peygamberleri yalanlama, onlara hile ve tuzaklar kurma ve onları aldatma konusunda da benzerlik olduğunu “(bâtıla) dalanlar gibi siz de daldınız” buyurarak ifade etmiştir.³²⁵ Buna göre bu kimselerin neye daldığı husûsunda iki ihtimal ortaya çıkmaktadır ki bu ya dünyevî arzular yahut da küfürdür.³²⁶

Âyette “Onlar (dünya malından) paylarına düşenden faydalandılar” cümlesi tekrar ifade etmeyip evvelki milletlerin geçici hazlarla meşgul olmalarını yermektedir.

³²¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VIII, 517.

³²² Tevbe 9/69.

³²³ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VI, 406.

³²⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III, 467.

³²⁵ Râzî, *Mefâtîh*, XVI, 128.

³²⁶ Mâverdî, *Nüket*, II, 380.

Onların bu şekilde kötülenmesi, muhatap olan münâfıkların, öncekilerin yolundan gitmelerini zemmetmeye bir giriş ve hazırlık mâhiyetindedir.³²⁷

“*Kendilerinden öncekiler gibi*” kavliyle kimlerin kastedildiği hakkında ise İbn Abbas’tan (ö. 68) şöyle bir rivâyet nakledilmiştir: “Bu gece, bir önceki geceye ne kadar da benzetmektedir. Burada kastedilen, İsrâiloğullarıdır. Bizi onlara benzetmektedir. Muhakkak ki ben Resûlullah’ın şu dediğinden başkasını bilmiyorum: “Nefsim kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki sizler muhakkak onlara uyacaksınız. O kadar ki onlardan biri bir keler deliğine girse siz de gireceksiniz.” Yine, Ebu Hüreyre (r.a.)’den (ö. 57) rivâyet edildiğine göre Resulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Nefsim kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki sizler sizden öncekilerin yoluna karış karış, arşın arşın, kulaç kulaç uyacaksınız. Öyle ki onlardan biri bir keler deliğine girse siz de gireceksiniz.” “Onlar kimdir ya Resulallah, ehl-i kitap mı?” diye soruldu. “ya kim?” buyurdular. Bir başka rivâyette ise kendilerinden önce batıla dalanların kim olduğu İran veya Rumlar mı olduğu sorulmuş, Efendimiz (s.a.) de “İnsanlar hep aynı değil mi zaten?” buyurmuşlardır.³²⁸

Burada bu kimselerin faydalandıkları söylenen “halâk” sözcüğü hakkında ise;

1. “Dünya nimetlerindeki paylarından” faydalandılar.
2. “Şehvetlerine uyarak” faydalandılar.
3. “Üzerinde ısrar ettikleri dinleri”nden faydalandılar, şeklinde üç görüş bulunmaktadır.³²⁹

Bu kimseler tıpkı “*Bunların arasında bocalayıp durmaktalar, ne onlara (bağlanıyorlar) ne bunlara. Allah’ın şaşırttığı kimseye asla bir (çıkart) yol bulamazsın*”³³⁰ âyetinde buyrulduğu gibi zâhirde hem mü’minlerle hem de kâfirlerle

³²⁷ Bursevî, İsmail Hakkı *Ruhu’l-beyan fî tefsiri’l-Kur’an*, (trc. Ömer Çelik, Adem Ergül, Mustafa Altındağ), Erkam Yay., İstanbul 2005, VII, 433.

³²⁸ İbn Kesir, Ebü’l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Tefsirü’l-Kur’ani’l-Azim*, (thk. Sami b. Muhammed es-Selâme), Dâru Tayyibe, Riyâd 1997, IV, 173.

³²⁹ Mâverdî, *Nüket*, II, 380.

³³⁰ Nisâ 4/143.

uyum göstermekte ama gerçek anlamda ikisine de tam anlamıyla dâhil olmamaktaydılar.³³¹

Onların, mallarını hayır yolunda harcama ve sıla-i rahim gibi yapmış oldukları ve eğer imanla yapmış olsalardı büyük mükâfâtlar elde edecekleri tüm amelleri de hem dünyada hem âhirette zâyi olmuş ve bu amellere hiçbir sevap terettüp etmemiştir.³³² Zira onlar Allah Teâlâ'nın hoşlanmadığı ve kızdığı bir yol üzere idiler.³³³ Sevabı kaçıрма ve cezayı hak etme nedeniyle de hüsrana uğrayacaklardır.³³⁴

Onların; *“Kim, (yalnız) dünya hayatını ve zinetini istemekte ise, işlerinin karşılığını orada onlara tam olarak veririz ve orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar”*³³⁵ âyetinin de bildirdiği üzere yapmış oldukları ameller karşılığında kazandıkları sıhhat, refah, vb. şeylerin onlara verilmesi, esâsen onlara sevap ve itibar kazandırmak için değildir. Aksine bunlar, onları derece derece âhirette karşılaşacakları felâketlere yaklaştırmaya gâyesiyle kendilerine verilmektedir ki bu, onların dünyâda amellerinin dünyâda boşa çıkmasıdır.³³⁶ Bunda hem Nebi (s.a.)'e hem de mü'minlere, Allah Teâlâ'nın münâfiklara mühlet vermesinin onları affettiği anlamına gelmediğine dair de bir hatırlatma vardır.³³⁷ Âhirette ise amellerine karşılık bir mükâfât verilmemesi, bilakis azapların en şiddetlisiyle cezalandırılmaları sebebiyle âmelleri bâtil olmuş ve boşa gitmiştir.³³⁸

Âyet kuvvet, mal ve evlat gibi birtakım imtihan vesîlelerine de dikkat çekmektedir. Seyyid Kutub'a (ö. 1966) göre; kalpleri, kuvvetlerin en yücesiyle birleşenler, yeryüzündeki geçici kuvvetler yüzünden fitneye düşmezler. Çünkü onlar, yalnız en kuvvetli olandan korkarlar. Kendi kuvvetlerini de Allah'ın yolunda kullanırlar. Mal ve evlat sebebiyle fitneye düşmezler. Çünkü bunları kendilerine bahşedene şükrederler. Tüm bunları O'nun emrine vermeyi arzularlar. Kalpleri, kuvvet ve nimetin asıl kaynağından uzaklaşırlarsa yeryüzünde taşkınlık ve kötülük yapar, tıpkı

³³¹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VI, 407.

³³² Bursevî, *Ruhu'l-beyan*, VII, 433.

³³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XI, 553.

³³⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III, 467.

³³⁵ Hud 11/15.

³³⁶ Bursevî, *Ruhu'l-beyan*, VII, 433.

³³⁷ İbn Âşûr, *Tahrîr*, X, 260.

³³⁸ Râzî, *Mefâtîh*, XVI, 128-129.

hayvanlar gibi yiyip içip eğlenirler. Bu sebeple onların amelleri temelinden yok olmuştur. Çünkü onların amelleri ayakta duramayan, büyüyemeyen ve çiçek veremeyen köksüz bir bitki gibidir.³³⁹

B. Fiillerle İlgili Sebepler

1. Kâfir veya Münâfıkların Fiilleriyle İlgili Sebepler

Önceki bölümde amelleri boşa çıkaran sebepleri inanç boyutunda ele almış ve burada, yapılan amellerin boşa çıkmasının genel ve en temel sebebinin Allah’a iman etmeme olduğunu görmüştük. Burada ise Allah’a iman etmeyenler gürûhundan olan kâfirlerin ve münâfıkların amellerinin boşa çıkmasının daha özel sebepleri üzerinde duracağız.

Bu özel sebeplerle, Kur’an’da onlara yönelik olarak zikri geçen birtakım fiilleri kastetmekteyiz. Mutasavvıfların insan fiillerini kalbî ve bedenî olmak üzere ikiye ayırmasından hareketle³⁴⁰ biz de kâfir ve münâfıkların söz konusu fiillerini bu tasniften istifade ederek ele alacağız.

a. Kalbî Fiiller

Bu bölümde, kâfirlerin ya da münâfıkların kalplerinde hâsıl olup amellerinin boşa çıkmasına sebep teşkil eden birtakım duygu ve düşüncelerinden bahsedilecektir.

aa. Allah’ın indirdiğini beğenmeme

Allah Teâlâ inkâr edenlerin amellerini boşa çıkarmasının bir sebebinin, indirdiğini beğenmemeleri olduğunu şu âyette haber vermektedir:

وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعَسَا لَهُمْ وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أُنْزِلَ اللَّهُ فَاحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ

³³⁹ Seyyid Kutub, *Fî zilâl*, VII, 330.

³⁴⁰ Süleyman Uludağ, “Kalb”, İstanbul 2001, *DİA*, XXIV, 231.

*İnkâr edenlere gelince, onların hakkı yıkımdır. Allah onların yaptıklarını boşa çıkarmıştır. Bunun sebebi, Allah'ın indirdiğini beğenmemeleridir. Allah da onların amellerini boşa çıkarmıştır.*³⁴¹

Âyette inkâr edenlerle Allah'ı ve O'nun birliğini inkâr edenler kastedilmektedir.³⁴² Allah Teâlâ onlar için *لَهُمْ تَعَسَّ* buyurmaktadır. *تَعَسَّ* kelimesi aslında ayağın kayıp yüzü koyun veya tepe üstü düşüp yıkılmak ve helak olmak anlamına gelmektedir.³⁴³ Arap dilinde *لَهُ تَعَسَّ* ifâdesi “kahrolası”, “canı çıkası” ya da “canı çıksın” gibi beddua yerinde kullanılan bir deyimdir.³⁴⁴ Burada ise “uzak olsunlar!”, “zaferden uzak olsunlar!”, “Allah'ın rahmetinden uzak olsunlar!”, “helak olsunlar!”, “savaşta yenilgiye uğrasınlar!”³⁴⁵ ya da “utanç, sıkıntı ve felâket onların üzerine olsun!”³⁴⁶ gibi mânâlar taşıdığını söylemek mümkündür. Bu, bir evvelki âyette, mü'minlerin ayağını kaydırmama³⁴⁷ vaadine karşılık inkâr edenlere yöneltilmiş bir tehdittir.³⁴⁸

Allah Teâlâ'nın onların amellerini boşa çıkardığını evvelâ *أَضَلَّ* fiiliyle ifâde etmesinde şöyle bir incelik bulunuyor olsa gerektir. Onların amelleri Allah'a has kılınarak değil de şeytana uyularak yapıldığı için bu ameller yolundan sapmış, Allah Teâlâ da bu amelleri yanlış istikamette yapılmış saydığından *أَضَلَّ* fiiliyle ifâde etmiştir.³⁴⁹

Âyetin devamında Cenâb-ı Hak, bunun böyle olmasının sebebinin “indirdiğini beğenmemeleri” olduğunu haber vermektedir. Buna göre, onlara yönelik olan bu yıkım ve amelleri boşa çıkarma, Allah Teâlâ'nın, Nebîsi Muhammed (s.a.)'e indirdiği kitabı beğenmemeleri, ona öfke duymaları, onun apaçık bir sihir olduğunu söyleyerek onu

³⁴¹ Muhammed 47/8-9.

³⁴² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 193.

³⁴³ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 391; Mâverî, *Nuket*, V, 295; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 135.

³⁴⁴ Elmalılı, *a.g.e*, VII, 135.

³⁴⁵ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 391.

³⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 193.

³⁴⁷ *Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a (Allah'ın dinine) yardım ederseniz O da size yardım eder, ayaklarınızı kaydırmaz.* (Muhammed 47/7)

³⁴⁸ Elmalılı, *a.g.e*, VII, 135.

³⁴⁹ Taberî, *a.g.e*, XXI, 193-194.

yalanlamaları³⁵⁰ ve Resule indirilene tabi olmayı terk etmeleri yüzündendir. Zira inanç bakımından bir şeye tabi olmayı terk etmek, onu beğenmemek anlamına gelmektedir.³⁵¹

Beğenmediklerinden maksad ise Kur'ân'ı ve Allah'ın onun içerisinde indirmiş olduğu yükümlülük ve hükümleri beğenmemeleridir. Çünkü onlar, ihmal etmeye ve şehvî arzularını serbest bırakmaya alışkindılar, bu sebeple bu onların nefislerine ağır ve zor gelmiştir.³⁵²

“*Bunun sebebi, Allah'ın indirdiğini beğenmemeleridir*” kavlinin, “Allah'ın İsrailoğullarından başkasına indirdiğini beğenmemeleridir” anlamında olması da muhtemeldir. Eğer mana bu şekilde olursa, âyet ehl-i kitap hakkında olmuş olur, çünkü onlar Beni İsrail'den olmayan peygamberleri ve Beni İsrail'den olmayan birine kitap indirilmesini kabul etmemişlerdir.³⁵³

Burada *Allah'ın indirdiği* ile kastedilen eğer “Kur'ân-ı Kerîm” ise bunun izâhını şu şekilde yapmak mümkündür: Sâlih amelin keyfiyeti akılla bilinemez, bu ancak şeriatle bilinebilir. Şeriat ise Kur'an'la öğrenilir. Buna göre, kâfirler Kur'an'dan yüz çevirdiklerinde ne sâlih ameli ne de onun nasıl yapılacağını bilebilirler. Böylece batıl şeylerle meşgul olurlar, Allah da onların amellerini boşa çıkarır.³⁵⁴

Kerih gördükleri şeyin; “*Mecnun bir şair için biz tanrılarımızı bırakacak mıyız?*” derlerdi³⁵⁵; Tanrıları, tek tanrı mı yaptı? Doğrusu bu tuhaf bir şeydir! dediler³⁵⁶; Allah, tek olarak anıldığı zaman, âhirete inanmayanların içlerine sıkıntı basar...³⁵⁷ âyetlerinin delâletiyle “tevhid” olduğu da söylenmiştir. Bunun izahı ise şu şekildedir: Âyetlerde şirkin, ameli boşa çıkaracağı haber verilmektedir.³⁵⁸ Müşrikin ameli Allah rızasına yönelik değildir. Allah'tan başka her şey de helak ve yok olmaya mahkûmdur. Müşrikin ameli de helâk ve yok olmaya mahkûm olan birtakım varlıklara

³⁵⁰ Taberî, *a.g.e.*, XXI, 194.

³⁵¹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, XIII, 391.

³⁵² Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 532.

³⁵³ Mâturîdî, *a.g.e.*, XIII, 391.

³⁵⁴ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 49.

³⁵⁵ Sâffât 37/36.

³⁵⁶ Sâd 38/5.

³⁵⁷ Zümer 39/45.

³⁵⁸ Zümer 39/65.

yönelik olduğundan onun ameli için de bir bekâ söz konusu olmayıp akıbeti ancak yok olmak, yani boşa çıkmaktır.

Eğer Allah'ın âhiret hakkında indirdiği açıklamaları beğenmemişlerse, buna binâen dünyadayken âhiret için hiçbir şey yapmamışlardır. Hâlbuki dünya ve içindekiler yok olmaya mahkûmdur. Dolayısıyla onların dünyaya yönelik olarak yaptıkları bu amelleri Allah Teâlâ boşa çıkarmıştır.³⁵⁹

Bu ameller de Taberî'ye (ö. 310) göre onların tanrılarına yapmış oldukları ibâdetleridir. Allah bu yaptıklarından, dünyada da âhirette de onları faydalandırmayacak, hatta helak edecek, yakıcı bir ateşe atacaktır.³⁶⁰ Çünkü onlar Allah'ın indirdiğine tabi olmayı ve onu kabul etmeyi terk etmişlerdir.³⁶¹ Bu da Allah Teâlâ'nın kendisini inkâr eden herkes hakkındaki hükmüdür.³⁶²

ab. Yalnız dünya hayatı ve süsünü isteme

Allah'a inanmayan bir kimse, âhirete de iman etmediği için kalbini bu dünyaya ve onun geçici zevklerine bağlar. Onun için yalnız bu dünya hayatı vardır, nitekim Kur'ân-ı Kerim'de de onların "...hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdan ibarettir; biz, bir daha da diriltilecek değiliz"³⁶³ dedikleri haber verilmektedir. Böyle düşünen bir kimsenin de bu dünyayı ve ondaki birtakım zevkleri arzulaması normal olsa gerektir. Zira öldükten sonra ikinci bir hayatın varlığına inanmadığından dolayı onun için hayat sadece bu dünyadan ibarettir ve ne elde edecekse burada elde edeceğini zannetmektedir. İşte Allah Teâlâ bu düşüncede olanların içlerine düştükleri yanılgıyı ve durumun hiç de sandıkları gibi olmadığını şu âyet-i kerime ile gözler önüne sermektedir:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلٌ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ

³⁵⁹ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 49.

³⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 194.

³⁶¹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, XIII, 391.

³⁶² Taberî, *a.g.e.*, XXI, 194.

³⁶³ En'am 6/29.

*Kim, (yalnız) dünya hayatını ve ziynetini istemekte ise, işlerinin karşılığını orada onlara tam olarak veririz ve orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar. İşte onlar, âhirette kendileri için ateşten başka hiçbir şeyleri olmayan kimselerdir; (dünyada) yaptıkları da boşa gitmiştir; yapmakta oldukları şeyler (zaten) bâtıldır.*³⁶⁴

Âyette dünya hayatı ve onun ziynetini isteyenlerden kimlerin kastedildiği husûsunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür:

Âyetin kâfirler hakkında olduğu söylenmiştir.³⁶⁵ Bu görüşte olanlar, ilk bakışta *Kim, (yalnız) dünya hayatını ve ziynetini istemekte ise* sözünün kapsamına mü'min, kâfir, siddik, zındık herkesin girdiğinin düşünülebileceğini, çünkü herkesin dünya lezzetlerinden, güzelliklerinden faydalanmak ve onun nimetlerinden yararlanmak istediğini; ancak âyetin sonunun, bu umumilikten, hususi bir mananın kastedildiğini gösterdiğini ve bunun da kâfirler olduğunu; çünkü âyetteki *İşte onlar, âhirette kendileri için ateşten başka hiçbir şeyleri olmayan kimselerdir; (dünyada) yaptıkları da boşa gitmiştir; yapmakta oldukları şeyler (zaten) bâtıldır* kavlinin ancak kâfirlere uygun düştüğünü söylemektedirler.³⁶⁶ Ancak âyet, çoğunluğun görüşüne göre genel olup zikredilen nitelikteki bütün insanlar hakkındadır.³⁶⁷ Buna göre âyetin kapsamına kâfirlerin yanı sıra bu vasıfta olan mü'minler de girmektedir.³⁶⁸ Âyetin devamındaki “onlar, âhirette kendileri için ateşten başka hiçbir şeyleri olmayan kimselerdir...” kavlini ise şu şekilde düşünmek mümkündür: Ehl-i küfür için âhirette zaten ateşten başka bir şey yoktur. İman ehli de gösteriş için yapmış oldukları amellerle ancak ateşi hak ederler. Çünkü eğer amellerinde gösteriş yaparlarsa, onları Allah’a has kılmamış ve bu şekilde O’nun emrini hiçe saymış olurlar. Allah’ın emrini ve farzını hiçe sayan herkes de O’nun azabına müstahak olur. Ancak bu noktada mü'min için kâfirden farklı olarak af söz konusudur. Hem âyette de gösterişle yaptığı ameli yüzünden azap görmekten hiçbir kurtuluşunun olmadığına dair bir ifade yoktur.³⁶⁹

Bu hususla ilgili olarak Resûlullah (s.a.)’den de bazı nakiller bulunmaktadır:

³⁶⁴ Hûd 11/15-16.

³⁶⁵ Mâturîdî, *Te’vilât*, VII, 143; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, IV, 83; Râzî, *Mefâtîh*, XVII, 198.

³⁶⁶ Râzî, *Mefâtîh*, XVII, 198.

³⁶⁷ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, IV, 83.

³⁶⁸ Râzî, *a.g.e.*, XVII, 199.

³⁶⁹ Mâturîdî, *Te’vilât*, VII, 143.

Rivâyet edilmiştir ki Resulullah (s.a.): “Hüzün kuyusuna düşmekten Allah’a sığın” buyurmuş, bunun üzerine “Ya Resulallah, hüzün kuyusu nedir?” diye sorulunca “Cehennemde içerisine gösterişçi kurraların atıldığı bir vadidir” demiştir. Yine Peygamber (s.a.) “Kıyâmet günü insanların en şiddetli azap görecekt olanı, kendisinde hiçbir hayır bulunmadığı halde insanların hayırlı sandıkları kimsedir” buyurmuşlardır.³⁷⁰

Ebu Hureyre (r.a.)’den Resulullah (s.a.)’in şöyle dediği de rivâyet edilmiştir: “Kıyâmet gününde Kur’an’ı ezberlemiş olan bir adam çağırılarak “Bu hususta ne yaptın?” diye sorulur. O kimse de “Ya Rabbi ben (hıfzımın gereğini) gece gündüz yerine getirdim (Kur’ân’ı okudum)” der. Allah Teâlâ da bunun üzerine “Yalan söylüyorsun! Bilakis sen ‘falanca Kurân okuyor’ denmesini istedin ve öyle de oldu” der. Yine, zengin birisi huzura getirilir, Allah Teâlâ ona “Sana bolca mal vermedim mi? Sana verdiklerim hakkında ne yaptın?” diye sorar. O da “Sıla-i rahimde ve tasaddukta bulundum (akrabalarım ve başka insanlara tasadduk ettim)” der. Hak Teâlâ da “Yalan söylüyorsun! Bilakis sen ‘falanca cömerttir’ denmesini istedin ve öyle de oldu.” der. Yine, Allah yolunda savaşmış öldürülen birisi getirilir ve o “Ben öldürülene dek cihadda savaştım” der. Cenab-ı Hak da “Yalan söylüyorsun! Bilakis sen ‘falanca cesurdur’ denmesini istedin ve öyle de oldu” der. Ebu Hureyre (r.a.) sonra şöyle der: “Resulullah (s.a.) sonra benim dizlerime vurdu ve ‘Ey Ebâ Hureyre, işte bu üç kimse kıyâmet günü şiddetli ateşin yakacağı ilk kimselerdir’ buyurdu.”³⁷¹

Buna göre kim sadaka, namaz vb. sâlih amellerden birini, Allah’ın rızâsını gözetmeksizin yaparsa bu amel ondan kabul edilmez. Ancak Allah Teâlâ ona yaptıklarının karşılığını dünyada misliyle verir. Zira o kimse bununla Allah’ın rızâsını değil dünyayı ve onun nimetlerini gözetmiştir. Allah Teâlâ da dünyayı talep edene amelinin karşılığını tastamam vereceğini, ancak bu amelinin âhirette boşa gideceğini ve bu yüzden de hüsrâna uğrayacağını haber vermektedir³⁷²

Amellerin dünyâyâ yönelik olması ya da âyetle ifâde edildiği şekliyle amellerle *dünya hayatını ve ziynetini istemek*, rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere bu amelleri

³⁷⁰ Râzî, *Mefâtîh*, XVII, 199.

³⁷¹ Râzî, *a.g.e.*, XVII, 199.

³⁷² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 347-348.

dünyada övülmek ve gösteriş maksadıyla yapmaktır ki bunu yapan kimsenin kalbinde dünya sevgisi galip olup âhirete yönelik bir sevgi hâsıl olamamaktadır. Eğer bu kişi âhireti ve ondaki saadetin hakîkâtini bilseydi o hayırları dünya için yapmaktan ve âhireti unutmaktan imtina ederdi.³⁷³

Sâlih ameller iki türlüdür:

1. İbadetler
2. Canlılara yararlı olma.

Bu ikinci kısma, sıla-i rahim, sadaka vermek, köprüler yapmak, yolları düzeltmek, kötülükleri def etmeye çabalamak, su temin etmek gibi birtakım iyi işler örnek verilebilir. Bunları kâfir, dünyada övülmek için yaptığı zaman, niyet bu şekilde de olsa, sonuçta bu hayır ve faydalar muhtaç olanlara ulaştırılmış olur ve bunların hepsi neticede hayırlı iş olmuş olur. Buna göre bu tür işler ister kâfirlerden ister mü'minlerden sudûr etsin taat sayılırlar. Ancak ibâdetler sadece hususi niyetlerle taat sayılırlar. Eğer o niyetle yapılmayıp dünya süsünü isteyerek ve gösteriş maksadıyla yapılırlarsa onların varlıkları da yoklukları gibi olur. Dolayısıyla taat kategorisine girmezler. Buna dayanarak da *Kim, (yalnız) dünya hayatını ve ziynetini istemekte ise* kavli ile yine kâfirlerden sâdir olan taatlerin kastedildiği söylenmiştir.³⁷⁴

Bir diğer görüşe göre ise âyette kastedilenler âhirete ve orada karşılık görüleceğine inanmadıkları halde ganimet maksadıyla Resulullah'la beraber savaşan münâfıklardır.³⁷⁵ Resulullahın onlara ganimetten pay vermesiyle,³⁷⁶ istedikleri karşılık onlara bu şekilde dünyâdayken sağlanmıştır.

Neticede âyette kastedilen ister mü'min ister kâfir veya münâfık olsun, burada esas üzerinde durulması gereken, amellerini dünyâ için yapanların işlerinin karşılığının kendilerine istedikleri şekilde bu dünyada tastamam verileceği, ancak âhiretten hiçbir nasiplerinin bulunmayacağıdır. Zira onların amellerinin yüzü âhirete değil dünyâyâ dönüktür. Binaenaleyh bu ameller âhirette kendilerine hiçbir fayda sağlamayacaktır.

³⁷³ Râzî, *Mefâtîh*, XVII, 200.

³⁷⁴ Râzî, *a.g.e.*, XVII, 199.

³⁷⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 262; Râzî, *a.g.e.*, XVII, 198.

³⁷⁶ Zemahşerî, *a.g.e.*, II, 262.

Âyet, bu gibi kimselerin haklarının yenmeyeceğini, emeklerinin bedelinden hiçbir şey eksiltilmeyeceğini, onların bu hususta bekletilmeyeceklerini ve emeklerinin karşılığını bu dünyada mutlaka alacaklarını haber vermektedir. Ulûhiyetin şânı da kullarının istediklerini, çalıştıklarından daha aşağı olmamak üzere vermeyi gerektirmektedir.³⁷⁷ Ameller de niyetlere göre olduğundan, maksadı yalnız dünya olanların gayretlerinin karşılığı tüm değeri ve hatta daha fazlasıyla bu dünyada kendilerine verilir, alacak verecek kalmaz, hesap kesilip iş bitirilir. Ancak bundan “onların hepsinin eşit bir şekilde tüm dünya muradları gerçekleşir” gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Çünkü onlara ödenen, dilek ve emelleri değil, amelleridir. Bundan da şu anlaşılır ki, dünyada insanlar güzel amellerde yarışmak ve imtihan edilmek için yaratıldıklarından, yapılan amellerin neticesinde iyi veya kötü bir ürün söz konusu olur. Her çalışan, çabası nisbetinde muhakkak bir yere gelir, bir ürüne erişir. Bu ürün kendi temenni ve arzusu kadar olmasa da amel ve gayreti kadar olduğu muhakkaktır. Gösterdiği emekten daha az olamaz. Örneğin, bir inci bulma niyetiyle denize dalan bir kişi istediği inciyi bulamazsa bile denize dalıp çıkarak dalgıçlığını ilerletir. Buna da iyi veya kötü bir sonuç terettüp eder. Sonrasında ya inci avcılığını sürdürüp bu şekilde belki istediğinden de fazla inci elde eder ya da bir kazaya uğrayıp sakatlanır veya ölür. İşte her amelin esas semere ve neticesi Allah Teâlâ’nın onun için takdir etmiş olduğudur. Bunun azamî hakkı da bundan amel sahibinin beklediği kadar olmasıdır. Bu sebeple, en büyük maksatları bu fani dünya hayatının lüksünden ibaret olan kişilerin emek ve gayretlerinin karşılığı da dünya hayatından öteye geçmez. Böylece baki olan âhiret hayatına bir şey kalmaz. Bu kimseler, bu niyetlerine göre çabalarının tüm karşılığını dünyadayken alıp tüketmiş olurlar.³⁷⁸ Nitekim Katâde’den (ö. 118) de, kimin tasası dünyaya olursa ve sadece onu isterse, Allah Teâlâ’nın orada ona mal ve geçim vereceği, yaptığıının karşılığının ancak bu olduğu ve bu şekilde orada haksızlığa uğratılmayacağı nakledilmiştir.³⁷⁹ Onlar için takdir edilen rızkın da Allah’a şirk koştular veya O’na iman etmediler diye dünya üzerindeki müddet ve ecelleri dolana kadar eksiltilmesi söz konusu olmaz.³⁸⁰ Ayrıca yapmış oldukları amellere karşılık arzuladıkları ve en başından beri niyetini taşıdıkları başkaları tarafından zikredilme,

³⁷⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, IV, 529.

³⁷⁸ Elmalılı, *a.g.e*, IV, 530.

³⁷⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 349.

³⁸⁰ Mâturîdî, *Te’vîlât*, VII, 143.

itibar görme ve methedilmeyi dünyada Allah Teâlâ onlara nasib eder.³⁸¹ Buna göre onların ameli bâtil, yani geçersizdir. Çünkü Allah'ın rızâsı gözetilmediği için sahih bir niyet üzere yapılmamışlardır. Batıl olan bir amel için de âhirette herhangi bir sevap terettüp etmez,³⁸² ona hiçbir mükâfât verilmez.

Rivâyet edildiğine göre Nebi (s.a.)'e “Niçin iyi olarak bilinen bir kimse ölüm esnasında acı çeker de kötü olarak bilinen bir kimseden ölümün acısı hafifletilir?” diye sorulmuş, o da şöyle cevap vermiştir: “Mü'minin bazı günahları bulunur, ölüm esnasında bunlara karşılık verilir, sonra âhirette Allah'a hiç günahı bulunmaksızın sevk edilir. Kâfirin ise bazı iyilikleri bulunur, ölüm esnasında bunlara karşılık verilerek ölümün acısı ondan hafifletilir, sonra âhirette hiç iyiliği bulunmaksızın Allah'a sevk edilir.”³⁸³ Bu rivâyet, kâfirin amelinin karşılığının, canını teslim edeceği esnada ölüm acısının kendisinden hafifletilmesi suretiyle de verilebildiğini göstermektedir.

Neticede dünya hayatının nimetlerini gâye edinmiş olan bu tür kimseler için âhirette ateşten başka bir şey yoktur. Tüm yaptıkları orada yok olur. Yani dünyada bir iyilik dahi işlemiş olsalar, âhîret sevabını elde etme gibi bir gâyeleri olmadığı ve tüm gayret ve hedeflerini dünyaya yönelttikleri için âhirette elleri boş kalır; amelleri de fani olan dünya hayatı ile birlikte yok olup gider. Zaten yaptıkları şeyler de boş ve temelsizdir. Zira dünya hayatı zaten fanidir, onu tutmak için ne yapılsa boştur. Tayin edilen ecel geldiği vakit hepsini silip süpürür. Allah'tan başkası fani olduğu için yalnız Allah için yapılmayan her amel batıldır.³⁸⁴ Çünkü yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak, ancak azamet ve kerem sahibi olan Cenâb-ı Hakk'ın zâtı bâki kalacaktır.³⁸⁵

ac. Allahın gazabına sebep olan şeylere tâbi olma ve O'nu razı edecek şeyleri beğenmeme

Bilindiği gibi Allah Teâlâ insanları bu dünyaya imtihan için göndermiş ve onlara söz konusu bu imtihanın gereklerini gerek peygamberler gerekse onlara indirdiği kitaplar vesilesiyle bildirmiştir. Buna göre bu imtihanda başarılı olmanın püf noktası

³⁸¹ Mâturîdî, *a.g.e.*, VII, 142.

³⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 262.

³⁸³ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VII, 142.

³⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 530.

³⁸⁵ Rahmân 55/26-27.

O’nu razı edecek şeylere meylederek O’nu kızdıracak şeylerden uzak durmaktır. Bu düsturla hareket etmeyenlerin ise yaptıkları işlerden alacakları neticeyi Cenâb-ı Hak şu âyette bildirilmektedir:

فَكَيْفَ إِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَنْبَارَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اتَّبَعُوا مَا أَسْخَطَ اللَّهَ وَكَرِهُوا رِضْوَانَهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ

Ya melekler onların yüzlerine ve sırtlarına vurarak canlarını alırken durumları nasıl olacak! Bunun sebebi, Allahın gazabına sebep olan şeylere tabi olmaları, Onu razı edecek şeyleri ise beğenmemeleridir. Bu yüzden Allah onların işlerini boşa çıkarmıştır.

Burada Allah Teâlâ kendisini razı edecek şeyleri beğenmeyip kızdıracak şeylere uyanların amellerini de boşa çıkaracağını haber vermektedir. Allah’ı kızdıracak şeylere uymanın her ne kadar bedenî bir eylem olduğu düşünülebilirse de buna etken teşkil eden amil olan “beğenmeme”nin kalbî bir eylem olması hasebiyle söz konusu âyetin bu başlık altında ele alınması uygun görülmüştür.

Bundan önceki iki âyette “Şüphesiz ki, kendilerine doğru yol belli olduktan sonra, arkalarına dönenleri, şeytan sürüklemiş ve kendilerine ümit vermiştir. Bunun sebebi; onların, Allah’ın indirdiğinden hoşlanmayanlara: Bazı hususlarda size itaat edeceğiz, demeleridir. Oysa Allah, onların gizlediklerini biliyor”³⁸⁶ buyrulmaktadır. Evvelâ burada kimlerin kastedildiği ve söz konusu itaatın ne hususunda olduğu üzerinde durmak gerekmektedir.

Âyette kastedilen bu kimselerin, Yahudilere Muhammed (s.a.)’i yalanlama ve ona karşı kendilerine destek olma hususunda itaat göstereceklerini söyleyen münâfıklar olduğu söylenmiştir.³⁸⁷ Zira onlar Muhammed (s.a.)’in yanında savaşmama³⁸⁸ ve ona

³⁸⁶ Muhammed 47/25-26.

³⁸⁷ Mâturîdî, *Te’vîlât*, XIII, 409.

³⁸⁸ Mâverdî, *Nüket*, V, 303.

yardım etmekten geri durma konusunda Yahudilere itaat edeceklerini söylemekteydiler.³⁸⁹

Bunların, Peygamberin hiçbir sözünü tasdik etmeyeceklerine ve onun nübüvveti hakkında bildiklerini gizleyeceklerine dair münâfıklara itaat edeceklerini söyleyen Yahudiler olduğu da söylenmiştir.³⁹⁰

Âyette kastedilenlerin münâfıklar olduğu düşünülecek olursa, bunlar hem vahiyden hem de onun getirdiği İslam'dan hoşnut değillerdir. Bundan dolayı İslam'a düşman olanlarla işbirliği yapmakta ve birtakım konularda onlara yardım etmektedirler.³⁹¹ Tüm bunların mânevî sebebi de şeytana uyup bâtili hak, çirkini güzel, kötüyü iyi görmeleridir.³⁹² Allah Teâlâ da kendi rızâsını talep etmeyip bilakis şeytanın rızâsına yol buldukları için onların amellerini boşa çıkardığını söylemiştir.³⁹³

Esâsında burada âyetin zâhirinden anlaşıldığı şekilde Allah'ın kızmasına ve O'nun rızâsını kerih görmeye ittiba kastedilmemektedir. Ne var ki onlar Allah'ın kızdığı bir fiile ittiba ettikleri zaman sanki O'nun kızmasına ittiba etmiş olmaktadırlar. Aynı şekilde O'nun razı olduğu bir şeyi terk edip onu kerih gördüklerinde de O'nun razı olmasını kerih görmüş olurlar.³⁹⁴ Bu tıpkı "*Ey Ademoğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır*" demedim mi?³⁹⁵ kavlinde olduğu gibidir. Zira kimse şeytana ibâdeti kastetmez. Ancak onlar, şeytanın emrettiği şeylere ve onun çağrısına uydukları için ona kulluk etmiş gibi olurlar. Belâgatta bu, bir şeyin, sebebiyle isimlendirilmesidir.³⁹⁶

³⁸⁹ Mâverdî, *Nüket*, V, 303; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII, 409.

³⁹⁰ Mâverdî, *a.g.e*, V, 303; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, VII, 409.

³⁹¹ Nitekim Haşr Sûresinin 11. Âyetinde bu husus şöyle zikredilmektedir: *Münâfıkların, kitap ehlinin inkâr eden dostlarına: Eğer siz yurdunuzdan çıkarılırsanız, mutlaka biz de sizinle beraber çıkarız; sizin aleyhinizde kimseye asla uymayız. Eğer savaşa tutuşursanız, mutlaka yardım ederiz, dediklerini görmedin mi? Allah, onların yalancı olduklarına şahitlik eder.*

³⁹² *Kur'an Yolu*, V, 13.

³⁹³ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 69.

³⁹⁴ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 409.

³⁹⁵ Yâsin 36/60.

³⁹⁶ Mâturîdî, *a.g.e*, XIII, 410.

Burada “أَسْخَطَ” ile bilfiil Allah’ın rızâsının bulunmaması ifâde edilmektedir. O’nun rızâsına sebep olup da beğenmedikleri şey ise İslâm’dır.³⁹⁷

İnsanın görevi Allah Teâlâ’nın razı olduğuna razı olup O’nun istemediği şeylerden uzak durmaktır. Kâfirler ve münâfıklar ise bunun tam tersini yapmakta, Allah’a karşı tam bir muhâlefet sergilemektedirler. Bu davranışın dünyadaki neticesi başarısızlık, ölüm ânından itibaren âhiretteki sonucu ise rezillik ve azaptır.³⁹⁸ Nitekim ecelleri geldiğinde melekler onların canlarını alırken yüzlerine, kıyâmette de cehenneme sevk edilirlerken sırtlarına vururlar.³⁹⁹ Ayrıca İbn Abbas (r.a)’den nakledilen bir rivâyete göre de “Hiç kimse, bazı melekler onun yüzüne ve sırtına vurmadıkça Allah’a masiyet üzere ölmez.”⁴⁰⁰

Şu halde onların, Allah’ı gazaplandıran şeye tabi olmaları ve onu rızâsını kerih görmeleri iki şeye sebebiyet vermektedir:

1. Meleklerin, yüzlerine ve sırtlarına vurması,
2. Amellerinin boşa çıkarılması⁴⁰¹

Muhakkak ki onların iyi ameli yok değildir, ancak Allah’ın gazabını celbeden şeyler yapıp O’nun rızâsını gözetmediklerinden dolayı⁴⁰² mü’minlerle beraberken söyledikleri kelime-i şهادet, kıldıkları namaz, verdikleri zekât ve yapmış oldukları buna benzer iyi amelleri boşa gitmiş, yani faydası iptal edilmiştir.⁴⁰³

b. Bedenî Fiiller

Allah’a iman etmeyenlerin amellerini boşa çıkaran kalbî eylemleri açıkladıktan sonra burada onların bedenî fiillerine yer verilecektir. Bu isimlendirmeden maksat ise onların, kalplerinde hâsıl olan söz konusu duygu ve düşüncelerin harekete geçerek eyleme dönüştüğüne bir işarettir.

³⁹⁷ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXV, 119.

³⁹⁸ *Kur’an Yolu*, V, 13.

³⁹⁹ Mâverîdî, *Nüket*, V, 303-304.

⁴⁰⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 537.

⁴⁰¹ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXV, 119.

⁴⁰² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VII, 146.

⁴⁰³ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXV, 120.

ba. Allah yolundan alıkoyma

Kâfirlerin bizâtihi kendi küfürleri sebebiyle amellerinin boşa çıkacağı daha önce de açıkladığımız üzere muhakkaktır. Ancak öyle kâfirler de vardır ki kendisi iman etmediği gibi başkalarını da bu yoldan alıkoymaya çalışmakta ve iman etmeye meyil gösteren kimselerin karşısına her fırsatta birtakım engeller çıkarmaya çabalamaktadır. Cenab-ı Hak haddi zâtında inkâr eden kimselerin amellerini boşa çıkaracağını bildirirken onların bu vasıfta olanlarına da vurgu yapmıştır:

الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ

*İnkâr edenlerin ve Allah yolundan alıkoyanların işlerini Allah boşa çıkarmıştır.*⁴⁰⁴

Âyette kimlerin kastedildiği hususunda şu görüşler zikredilmiştir:

1. "O kâfirler şüphesiz mallarını Allah yolundan alıkoymak için harcarlar..."⁴⁰⁵ Kavlinde de buyrulduğu üzere onlar Bedir savaşında Ebu Cehil ve Haris b. Hişam, Utbe ve Şeybe b. Rebia gibi küfür ordusunu yedirip içirenlerdir.⁴⁰⁶
2. Kureys kâfirleridir.⁴⁰⁷
3. Mekke halkıdır.⁴⁰⁸
4. Ehl-i kitaptır.⁴⁰⁹ Çünkü sûre Medenî'dir.⁴¹⁰
5. Âyetteki ifâde genel olup Allah'ı bir kabul etmeyi inkâr eden bütün kâfirleri kapsamaktadır.⁴¹¹

⁴⁰⁴ Muhammed 47/1-3.

⁴⁰⁵ Enfâl, 8/36.

⁴⁰⁶ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 36; Mâverdî, *Nuket*, V, 291; Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 529; İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXVI, 73; Bedrettin Çetiner, *Fatiha'dan Nas'a Esbâb-ı Nüzul: Kur'an Ayetlerinin İniş Sebebi*, Çağrı Yay., İstanbul 2002, II, 803.

⁴⁰⁷ Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 36; Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 383; İbn Cüzey, *Tefsîru İbn Cüzey*, s. 687.

⁴⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 180.

⁴⁰⁹ Mâturîdî, *a.g.e.*, XIII, 383; Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 36; Ebü'l-Berekat Hafızuddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 2000, s. 1132.

⁴¹⁰ Mâturîdî, *a.g.e.*, XIII, 383.

⁴¹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 180; Mâverdî, *a.g.e.*, V, 290; Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 529; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII, 396; Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 36; Nesefî, *a.g.e.*, s. 1132; İbn Cüzey, *a.g.e.*, s. 687.

Âyet Bedir Savaşından (h. 2 / m. 624) sonra⁴¹² Mekke müşrikleri hakkında inmiş olmakla beraber anlam geneldir.⁴¹³ Zira Mekke müşrikleri Allah'ı bir olarak kabul etmeye yanaşmadıkları gibi başkalarını da bundan engellemekteydiler. Ancak âyet özelde onlara hitab ettiği gibi genelde bu vasfı taşıyan herkese hitab etmektedir.

صَدُّوا fiili, “yüz çevirmek” ya da “aldırmamak” anlamında “sudûd” masdarından lâzım veya “men etmek” ve “çevirmek” anlamında “sadd”den müteaddî olabilir.⁴¹⁴ Bu nedenle bu kimselerin kimleri alıkoydukları hakkında iki ihtimal söz konusudur:

1. Kendilerini alıkoydular;⁴¹⁵ buna göre onlar akıllarını delil ve burhanlara uymaktan engellediler.⁴¹⁶ Buradan, kendilerini alıkoymalarının anlaşılması, onların inkâr etmiş olduklarının zikredilmesine binâendir.⁴¹⁷

2. Başkalarını alıkoydular ve engellediler.⁴¹⁸ Bu da ister kendi aralarından isterse kendileri dışındakilerden İslâm'a meyledenler olabilir.⁴¹⁹

Âyette Allah'a izâfe edilen “sebîl” kelimesi lügatte “yol” anlamına gelmektedir.⁴²⁰ Ancak burada kendisinden engellendiği söylenen “Allah yolu” ile tam olarak ne kastedildiği hususunda şu görüşler ileri sürülmüştür:

1. Muhammed (s.a.) ve ashâbına infak,⁴²¹
2. Cihad,⁴²²
3. Mescid-i Haram.⁴²³ Nitekim âyette *İnkâr edenler, Allah'ın yolundan ve - yerli, taşralı- bütün insanlara eşit (kıble veya mâbed) kıldığımız Mescid-i Harâm'dan*

⁴¹² İbn Cüzey, *Tefsîru İbn Cüzey*, 687.

⁴¹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 126.

⁴¹⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 127.

⁴¹⁵ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 384; Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 529; Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 36; İbn Cüzey, *Tefsîru İbn Cüzey*, 687.

⁴¹⁶ Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 36.

⁴¹⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 384.

⁴¹⁸ Mâturîdî, *a.g.e.*, XIII, 384; Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 529; Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 36; İbn Cüzey, *a.g.e.*, 687.

⁴¹⁹ Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 529.

⁴²⁰ Râgıb, *Müfredât*, s. 395.

⁴²¹ Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 37.

⁴²² Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 37.

⁴²³ Mâverdî, *Nüket*, V, 290; İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXVI, 73.

(insanları) alıkoymaya kalkanlar (şunu bilmeliler ki) kim orada (böyle) zulüm ile haktan sapmak isterse ona acı azaptan tattırırız⁴²⁴ buyrulmaktadır. Mescid-i Haram'dan engellemekten maksat da Resulullah'ı ve mü'minleri Mekke'den çıkarmaları ve Hudeybiye senesi (h. 6 / m. 628) umre yapmalarına engel olmalarıdır.⁴²⁵

4. İman⁴²⁶ ve İslam.⁴²⁷ Yani, Allah'ın birliğini ikrar, Muhammed (s.a.)'in O'nun peygamberi olduğunu tasdik ve Allah'a kulluk etmemeleri için⁴²⁸ onları İslâm dâvetini işitmekten engellemek.⁴²⁹ Bunun içerisine Kur'ân'ı dinlemenin girmesi de mümkündür. Nitekim âyette inkâr edenlerin “*Bu Kur'an'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın. Umulur ki bastırırsınız*”⁴³⁰ dedikleri haber verilmektedir.⁴³¹ Zira Kur'ân'ı dinlemek onlara göre İslâm'a meylettirme tehlikesi taşımaktadır.

5. Allah'a tâat anlamı taşıyan her şeyden alıkoymadır ki bu da esas itibariyle Muhammed (s.a.)'e tabi olmaktan alıkoymaktır. Çünkü Nebi (s.a.) Allah'ın dosdoğru yolu üzeredir ve kendisine tabi olanı da ona iletmektedir. Nitekim Allah Teâlâ *Şüphesiz ki sen doğru bir yolu göstermektesin. (O yol da) göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın yoludur*⁴³² buyurmaktadır. Buna göre her kim birini Muhammed (s.a.)'e tabi olmaktan men ederse onu Allah yolundan men etmiş olur.⁴³³

Âyette küfürden sonra alıkoymanın zikredilmesinin hikmetine gelince; bu, sebebin zikredilmesi ve müsebbebin, yani neticenin, sebebe atfedilmesi bâbındandır. Mesela “çok yedim ve doydum” dendiğinde, burada doymanın sebebi çok yeme olur. Buna göre burada da alıkoymanın sebebi küfür olmuş olur.⁴³⁴

Allah Teâlâ bu şekilde inkâr edip de insanları kendi yolundan alıkoyanların ya da kendilerini bundan men edenlerin yaptıklarını boşa çıkaracağını haber verirken bunu *أَضَلَّ* fiiliyle ifâde buyurmaktadır. İdlâl, daha evvel de açıkladığımız gibi “iptal ve yok

⁴²⁴ Hac 22/25.

⁴²⁵ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXVI, 73.

⁴²⁶ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII, 396; Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 37.

⁴²⁷ Mâverî, *Nüket*, V, 290; İbn Cüzey, *Tefsîru İbn Cüzey*, s. 687.

⁴²⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 180.

⁴²⁹ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXVI, 73.

⁴³⁰ Fussilet 41/26.

⁴³¹ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXVI, 73.

⁴³² Şûrâ 42/52-53.

⁴³³ Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 37.

⁴³⁴ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 37.

etmek” demek olup “dalâl”den türemiştir. Dalâl de esâsen, hedeflenen yere ulaşmak için yürünen yolda şaşımaya denir. Bu lafzın burada kullanımı çok isabetlidir.⁴³⁵ Zira burada onların amellerinden maksadın Bedir savaşında yaptıkları infak olduđu⁴³⁶ düşünülürse, Allah Teâlâ, küfür ordusunu Bedir’de hezimete uğratarak o müşriklerin orduyu doyurma eylemlerini boşa çıkarmıştır.⁴³⁷ Bununla birlikte, haddi zatında iyi bir amel olan yemek yedirme fiili burada amacından saparak kötü bir işe hizmet ettiğı için Allah katında boşa çıkmış olmaktadır. Onların alıkoymalarını da Allah Teâlâ, alıkoydukları kimselere yardım etmek ve dinini diğer dinlere karşı desteklemek suretiyle boşa çıkarmıştır.⁴³⁸

Bu fiille ilgili bir başka kullanım da daha önce de geçtiğı üzere suyun süte karıştırılıp içinde kaybolduğunda ضَلَّ الماء في اللبن denmesidir.⁴³⁹ Buna göre Allah Teâlâ burada, tıpkı suyun sütün içinde kaybolması gibi kâfirlerin sıla-i rahim, esirleri serbest bırakmak, zayıfları yedirmek, komşuları gözetmek gibi kendilerince asil olarak niteledikleri amellerini küfür ve günahlarının içinde kaybolmuş kıldığına işâret etmektedir.⁴⁴⁰

Bu fiil, “ihmal etti”, “terk etti” anlamlarına da gelir. Nitekim bir kimse devesini başıboş bırakıp da deve kaybolduğunda “falan, devesini kaybetti” anlamında bu fiil kullanılır.⁴⁴¹ Buna göre, tıpkı yolunu şaşırp kaybolduğı için kendisini koruyup itina gösterecek bir sahibi olmayan deve gibi onların amelleri üzerinde bir tasarrufta bulunup yaptıkları karşılığında bir mükâfât verecek kimse olmayacaktır.⁴⁴² Zira bunlar Allah katında sanki hiç yapılmamış gibidir.⁴⁴³

Allah Teâlâ bir ameli kabul etmediğı zaman o ameller için bir varlık söz konusu olamaz. Zaten amellerin esas itibarıyla bir bekâsı bulunmaz. Aksine, gerçekte ameller yapılır yapılmaz yok olurlar. Ancak Allah Teâlâ, fazlı gereğı, kişi sâlih bir amel

⁴³⁵ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXVI, 74.

⁴³⁶ İbn Cüzey, *Tefsîru İbn Cüzey*, s. 687.

⁴³⁷ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXVI, 74.

⁴³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 530.

⁴³⁹ Mâturîdî, *Te’vîlât*, XIII, 384.

⁴⁴⁰ Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 529-530.

⁴⁴¹ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 38.

⁴⁴² Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 529.

⁴⁴³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VII, 396.

işlediğinde onun mükâfâtının kendi katında bulunduğunu yazdığından o ameller hükmen baki olmaktadır. Bu hükmen baki kalma da hakîkâtte amellerin gerçekleştiği mahal olan cisimlerin bekâsından daha hayırlıdır. Zira cisimlerin her ne kadar bir sürelik bekâları bulunsa bile varacakları netice yokluktur. Sâlih amel ise Allah katında ebediyen bâki kalacaktır.⁴⁴⁴

Şu da var ki bu âyette fâilin, yani amelleri boşa çıkaranın her ne kadar Allah Teâlâ olduğu zikredilse de bu böyle olmakla birlikte O, yalnız kendisine iman edenlerin amellerini kabul edeceğini Kur'ân-ı Kerim'de haber verdiği için,⁴⁴⁵ iman etmeksizin sâlih amel işleyenlerin bu amellerini esas boşa çıkaranın da ta kendileri olduğuna işaret etmektedir.⁴⁴⁶

Bu âyette, inkâr edip de beraberinde Allah yolundan alıkoyanların akıbetinin, amellerinin boşa çıkması olduğunu gördük. Şimdi zikredeceğimiz âyetteyse amelleri boşa çıkaran bu iki sebebe ilave olarak bir başka sebep daha zikredilmektedir:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَشَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ لَنْ يَصْرِوْا اللَّهُ شَيْئًا
وَسَيُحِيطُ أَعْمَالُهُمْ

*İnkâr edenler, Allah yolundan alıkoyanlar ve kendilerine doğru yol belli olduktan sonra Peygamber'e karşı gelenler, Allah'a hiçbir zarar veremezler. Allah onların yaptıklarını boşa çıkaracaktır.*⁴⁴⁷

Âyet inkâr edip Allah yolundan alıkoymanın yanı sıra kendilerine doğru yol belli olduktan sonra Peygamber'e karşı gelenlerin de amellerinin boşa çıkarılacağı haber vermektedir. Burada شَاقُّوا fiili ile bu kimselerin Resulullah (s.a.)'e düşmanlık ettikleri, karşı geldikleri ve onunla inatlaştıkları ifâde edilmektedir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Râzî, Mefâtîh, XXVIII, 37.

⁴⁴⁵ Erkek veya kadın, mümin olarak kim iyi amel işlerse, onu mutlaka güzel bir hayat ile yaşatırız. Ve mükâfâtlarını, elbette yapmakta olduklarının en güzeli ile veririz. (Nahl 16/97)

⁴⁴⁶ Râzî, a.g.e, XXVIII, 37.

⁴⁴⁷ Muhammed 47/32.

⁴⁴⁸ Mâturîdî, Te'vîlât, XIII, 413; Şevkânî, Fethu'l-kadir, V, 54.

Âyetin ehl-i kitap olan Benî Kureyza ve Benî Nadir⁴⁴⁹ ya da Kureyş kâfirleri⁴⁵⁰ hakkında olduğu söylenmiştir. Ancak âyetteki *kendilerine doğru yol belli olduktan sonra* kavli, âyetin ehl-i kitap hakkında olduğunu doğrular niteliktedir.⁴⁵¹ Nitekim onlar, Hz. Muhammed (s.a.)'in Allah tarafından gönderilmiş bir elçi ve peygamber olduğunu kesin olarak bildikleri halde ona eziyet edip onunla mücâdele etmekteydiler.⁴⁵²

Âyet bu kimselerin Allah Teâlâ'ya hiçbir zarar veremeyeceklerini beyan buyurmaktadır. Bunun manası şudur: Allah Teâlâ kullarına bir şeyi emrettiği ya da onları bir şeyden nehyettiği zaman bunu kendisinden bir zararı def etmek yâhut kendisi için bir faydayı celbetmek üzere yapmaz. O ancak insanların bizzat kendi ihtiyaç ve menfaatleri için bir takım emir ve yasaklarda bulunur. Onlarsa Allah'ın emrine uymayı ve nehyinden kaçınmayı terk ettiklerinde esâsında kendi kendilerine zarar vermiş olurlar.⁴⁵³ Bu şekilde imanı terk edip küfürde ısrar ederek Allah'a değil, ancak kendilerine zarar verirler.⁴⁵⁴

Bu âyet bir nevi tehdit mahiyeti de taşımaktadır. Zira onlar yalnız Resulullah (s.a.)'e karşı çıktıklarını zannetmektedirler, hâlbuki durum tam olarak öyle değildir. Bilakis bu karşı çıkma Allah'a karşı yapılmış olmaktadır. Çünkü Muhammed (s.a.) Allah'ın elçisidir ve ancak O'nun emrini tebliğle memurdur.⁴⁵⁵

Allah Teâlâ'nın bu kavlinde muradının, “inkâr ederek ve Allah yolundan alıkoyarak Allah dostlarına zarar veremezler, ancak kendilerine zarar verirler” şeklinde olması da mümkündür. Tıpkı şu kavlinde olduğu gibi: “*Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a (Allah'ın dinine) yardım ederseniz O da size yardım eder...*”⁴⁵⁶ Yani eğer siz Allah dostlarına yardım ederseniz Allah da size yardım eder.⁴⁵⁷

⁴⁴⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 538; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, V, 412; Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 71; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 149.

⁴⁵⁰ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 71.

⁴⁵¹ Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 71.

⁴⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 225.

⁴⁵³ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 413.

⁴⁵⁴ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, V, 54.

⁴⁵⁵ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 71.

⁴⁵⁶ Muhammed 47/7.

⁴⁵⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 413.

Bu âyette diğerlerinden farklı olarak Allah Teâlâ'nın onların yaptıklarını boşa çıkarması gelecek zaman kipiyle ifâde edilmiştir.⁴⁵⁸ Buna göre buradaki amellerden maksadın, onların Allah'ın dinini iptal etmek için kurdukları tuzaklar ve Resulullah'ı hedefleyerek yapmış oldukları kötülükler⁴⁵⁹ ya da savaştaki tuzak ve hileleri olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu iş, onlar tarafından o zamanda gerçekleştirilmiştir. Ancak Allah, zaferini mü'minlere bahşedeceği için onların bu yaptıklarını iptal edecek, boşa çıkaracaktır.⁴⁶⁰ Bu yoldaki bütün sa'y u gayretlerini hiçe indirecektir.⁴⁶¹ Böyle olunca da onlar maksatlarına eremeyeceklerdir.⁴⁶² Bu amellerin iptal edilmesiyle zarar gören onların ta kendileri olacaktır.⁴⁶³

Yahut da burada ehl-i kitabın, Resulullah'ın bi'setinden önce kendi dinlerinde imanla yaptıkları birtakım amelleri kastedilmekte olup⁴⁶⁴ Allah, onların bu amellerini Resulullah'ı yalanlamaları sebebiyle boşa çıkaracak; onların, haşre, peygamberlere ve tevhide iman etmeleri kendilerine fayda vermeyecektir.⁴⁶⁵

Şâyet âyette kastedilenler müşriklerse onların yemek yedirmek, sıla-i rahimde bulunmak, vb. zâhirde hayırlı görünen amellerini Allah boşa çıkaracaktır, çünkü bunlar küfür engeline takılmıştır.⁴⁶⁶ Bu nedenle Allah, onların iyi amellerinin sevabını küfürleri ve sapıtıp karşı gelmeleri yüzünden yok edecektir.⁴⁶⁷

Allah yolundan alıkoymanın bir başka boyutu da Allah için mücâdele eden ve O'nun yolunda savaşan kimseleri bundan alıkoymaktır. Allah Teâlâ şu âyette imânsızlıkları sebebiyle bunu yapan kimselerin de amellerini boşa çıkaracağını haber vermektedir:

⁴⁵⁸ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 71.

⁴⁵⁹ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, V, 54.

⁴⁶⁰ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 71.

⁴⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 149.

⁴⁶² Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 538.

⁴⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 225.

⁴⁶⁴ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 413.

⁴⁶⁵ Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 71.

⁴⁶⁶ Şevkânî, *a.g.e.*, V, 54.

⁴⁶⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 149.

قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا وَلَا يَأْتُونَ الْبَأْسَ إِلَّا قَلِيلًا أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِالسِّنَةِ حَدَادٍ أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا

*Allah, içinizden (savaştan) alıkoyanları ve kardeşlerine: "Bize katılın" diyenleri gerçekten biliyor. Zaten bunların pek azı savaşa gelir. (Gelseler de) size karşı pek hasistirler. Hele korku gelip çattı mı, üzerine ölüm baygınlığı çökmüş gibi gözleri dönerek sana baktıklarını görürsün. Korku gidince ise, mala düşkünlük göstererek sizi sivri dilleri ile incitirler. Onlar iman etmiş değillerdir; bunun için Allah onların yaptıklarını boşa çıkarmıştır. Bu, Allah'a göre kolaydır.*⁴⁶⁸

Âyette zikredilen الْمُعَوِّقُ kelimesi عَوَّقَ fiillinden ism-i fâil olup “bir kimseyi istediği şeyden engellemek, alıkoymak” anlamlarına gelmektedir.⁴⁶⁹ هَلُمَّ ise Arap dilinde “gel” anlamında bir isim fiildir.⁴⁷⁰ Burada bu ifâdeyle “Bu peygamberi bırakın, kendinizi tehlikeye ve güçlülere atmadan bizim gibi rahat içinde olma politikasını izleyin” anlamı kastedilmektedir.⁴⁷¹

Âyette savaştan alıkoyanlar ve kardeşlerine "Bize katılın" diyenler ile kimlerin kastedildiği hususunda şu görüşler bulunmaktadır:

1. Onlar, Müslümanlara “Muhammed ve beraberindekiler helâk olacaktır” diyerek⁴⁷² onları Resulullah (s.a.)’e yardım etmekten alıkoymaya çalışan⁴⁷³ ya da birbirlerini Resulullah’la beraber düşmana karşı savaşa çıkmaktan engelleyen münâfıklardır.⁴⁷⁴

⁴⁶⁸ Ahzâb 33/18-19.

⁴⁶⁹ Mâturîdî, *Te’vîlât*, XI, 319; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, 364; Şevkânî, *Fethu’l-kadir*, IV, 355.

⁴⁷⁰ Neclâ Yasdîman, *Adım Adım Kur’an Dili*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir 2008, s. 600

⁴⁷¹ Mevdûdî, *Tefhîm*, IV, 494.

⁴⁷² Mâverdî, *Nüket*, IV, 384.

⁴⁷³ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, 365.

⁴⁷⁴ Mâturîdî, *Te’vîlât*, XI, 319.

2. Münâfık yandaşlarına “Muhammed’i bırakıp bize gelin, çünkü o, helâk olacaktır” diyen⁴⁷⁵ Yahudilerdir.⁴⁷⁶

3. Resulullah’ın yanında yer alan baba bir kardeşini, Resulullah’ı bırakıp da kendilerine katılmaya davet eden münâfık kardeşlerdir. Zira âyetin nüzul sebebi hakkında şöyle bir rivâyet zikredilmiştir: Hendek savaşı zamanı bir kimse Resulullah’ın yanından ayrılarak ana-baba bir kardeşinin yanına geldiğinde onu önünde kızarmış et ve şarapla bulur ve ona şöyle der: “Sen bu haldesin, peygamber ise okların ve kılıçların arasında savaşıyor!” Kardeşi ise şöyle cevap verir: “Sen de bize katıl, sen ve arkadaşların kuşatıldınız! Yemin ederim ki Muhammed asla bu işin üstesinden gelemeyecek! O da: “Yalan söylüyorsun! Vallahi bu söylediğini Resulullah’a haber vereceğim.” der ve sonra Resulullah’a haber vermeye gittiğinde Cebrail’in ona bu âyeti indirmiş olduğunu görür.⁴⁷⁷

Buna göre âyet söz konusu bu sebebe binâen inmiş olmakla birlikte Allah Resulü’nün yanında savaşmaktan alıkoyan herkesi kapsamaktadır ki bu fiil de daha ziyâde münâfıklardan sudur etmektedir. Zira âyetin devâmında “*Zaten bunların pek azı savaşa gelir. (Gelseler de) size karşı pek hasistirler...*” buyrulması bunu teyit eder niteliktedir. Nitekim münâfıklar savaşa ancak riyâ ve gösteriş maksadıyla gelirler.⁴⁷⁸ Geldikleri zaman da zâhirde Müslümanların yanında görünseler de aslında kalpleri müşriklerle beraberdir. Bu nedenle de istemeyerek gelirler.⁴⁷⁹ Bununla beraber mü’minlerin aksine, zaman, çaba ve mallarından hiç birini bu yolda sarf etmek istemezler. Hayatlarını tehlikeye atmak şöyle dursun, hiçbir hayırda mü’minlere açık yüreklilikle iştirak etmeye yanaşmazlar.⁴⁸⁰ Bu hususta çok cimridirler.⁴⁸¹

Âyet onların savaş esnâsındaki korku hallerini de çok veciz bir biçimde tasvir etmektedir. Bu durum, âzâların hareketinin duyguları açığa vurması bakımından son derece somut bir örnek olup onların düştükleri durumu göstermesi bakımından da çok

⁴⁷⁵ Mâverdî, *Nüket*, IV, 384

⁴⁷⁶ Mâturîdî, *Te’vilât*, XI, 319; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, 365.

⁴⁷⁷ Mâverdî, *Nüket*, IV, 384-385; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e.*, VI, 364.

⁴⁷⁸ Mâturîdî, *Te’vilât*, XI, 320; Mâverdî, *Nüket*, IV, 385; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e.*, VI, 365.

⁴⁷⁹ Mâverdî, *a.g.e.*, IV, 385.

⁴⁸⁰ Mevdûdî, *Tefhîm*, IV, 494.

⁴⁸¹ Mâturîdî, *Te’vilât*, XI, 320.

ibret vericidir.⁴⁸² Yine, buradaki korkunun, gâlip geldiği vakit Nebi (s.a.)'e karşı duyulan korku olduğu da söylenmiştir.⁴⁸³

Onlar savaş anında en korkak ve meydanı en önce terk eden kimseler oldukları halde ganimet esnasında ona en çok rağbet gösterenlerdir.⁴⁸⁴ Zira âyet, onların korku halleri geçtikten sonra gizlendikleri yerden çıkarak hiç yüzlerini kızartmadan yaptıklarından haber vermektedir.⁴⁸⁵ “Şuhh” hırs ve bir şeye duyulan aşırı istek anlamlarına gelmektedir. Bu şekilde onların ganimet taksimine gösterdikleri aşırı hırsa işaret edilmektedir.⁴⁸⁶ Nitekim onlar “Bize verin, bize verin, biz de sizinle beraber savaşa katıldık” demektirler.⁴⁸⁷ Bu esnada da seslerini yükselterek şiddetli ve keskin sözler söyleyip⁴⁸⁸ Müslümanları incitmektedirler.⁴⁸⁹ Zira bunların içlerinde dünyaya olan aşırı istek ve meyille beraber⁴⁹⁰ Müslümanlara karşı da daima bir kıskançlık ve çekememezlik vardır. Bu nedenle cihad sonrası Müslümanların ellerine geçen malları çekemezler. Duygu ve düşüncelerine hep kıskançlık hâkimdir.⁴⁹¹

Onlar nifakları sebebiyle, iman etmiş gibi görünseler de aslında inanmamaktadırlar.⁴⁹² Kalpleriyle iman etmemiş,⁴⁹³ sadece dilleriyle iman ettiklerini söylemişlerdir.⁴⁹⁴ Bu nedenle, eğer cihada katılmışlarsa Allah onların bu cihadlarını geçersiz kılmıştır.⁴⁹⁵ Zira bir amelin kabulü için gerekli olan iman ve samimiyet şartını taşımamaktadırlar. Ayrıca bu kimselerin kıldıkları namaz, tuttukları oruç, verdikleri zekât ve yaptıkları diğer göstermelik işlerin karşılığını da Allah Teâlâ iptal edecek, kendilerine hiçbir mükâfât vermeyecektir. Zira Allah Teâlâ yapılan amellerin zâhirine değil, onların ardındaki iman, niyet ve ihlâsa bakmaktadır. Bunlar olmaksızın da o

⁴⁸² Seyyid Kutub, *Fî zilâl*, XI, 581.

⁴⁸³ Mâverdî, *Nüket*, IV, 385.

⁴⁸⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, 366.

⁴⁸⁵ Seyyid Kutub, *Fî zilâl*, XI, 581.

⁴⁸⁶ Mâturîdî, *Te'vîlât*, XI, 320.

⁴⁸⁷ *Sizi gözetleyip duranlar, eğer size Allah'tan bir zafer (nasib) olursa, "Sizinle beraber değil miydik?" derler* (Nisâ 4/141).

⁴⁸⁸ Mâverdî, *Nüket*, IV, 386; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, 366.

⁴⁸⁹ Mâturîdî, *a.g.e.*, XI, 321; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, VI, 366.

⁴⁹⁰ Mâturîdî, *a.g.e.*, XI, 320.

⁴⁹¹ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, XI, 581.

⁴⁹² İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, VI, 367.

⁴⁹³ Mâverdî, *a.g.e.*, IV, 386.

⁴⁹⁴ Râzî, *Mefâtîh*, XXV, 202.

⁴⁹⁵ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, VI, 367; Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, IV, 356.

amellerin hiçbir kıymeti yoktur. Allah'ın dinine sâdık olmayan bir kimse her ne kadar iman ettiğini, vaktini taatle geçirdiğini ve başka iyi ameller işlediğini söylese de bunların hiçbir değeri olmayacaktır.⁴⁹⁶

bb. Haksız yere cana kıyma

İnkârın sevk ettiği bir başka vâkıa ise haksız yere cana kıymadır ki bu boyut, inkârın en şiddetli dışavurumudur. Böylelerinin yaptıklarının hem dünyada hem de âhirette boşa gideceğini Cenâb-ı Hak şöyle bildirmektedir:

إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ

*Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adaleti emreden insanları öldürenler (yok mu), onlara acı bir azabı haber ver! İşte bunlar dünyada da âhirette de çabaları boşa giden kimselerdir. Onların hiçbir yardımcısı da yoktur.*⁴⁹⁷

Ebu Ubeyde b. Cerrah'tan (ö. 18) nakledildiğine göre bir gün o, Resulullah (s.a.)'e: “Yâ Resûlallah, kıyâmet günü insanların azabı en şiddetli olanı hangisidir?” diye sormuş, Resulullah (s.a.) de : “Bir peygamberi ya da iyiliği emredip kötülükten nehyeden bir kimseyi öldüren kişidir” diye cevap vermiş, sonra bu âyeti okumuş ve ardından şöyle buyurmuştur: “Ey Ebâ Ubeyde, Benî İsrâîl, günün ilk saatlerinde aynı anda kırk üç peygamberi öldürdü. Sonra yine onlardan ibâdet ehli on iki kişi onlara iyiliği emredip kötülükten nehyetmek üzere harekete geçti. Ancak onları da aynı günün son saatlerinde topluca öldürdüler. İşte Allah Teâlâ'nın zikrettiği kimseler bunlardır.”⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ Mevdûdî, *Tefhîm*, IV, 495.

⁴⁹⁷ Âl-i İmrân 3/21-22.

⁴⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, 291; Mâverdî, *Nüket*, I, 381; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 420; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I, 366; Suyutî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürri'l-mensur fi't-tefsiri'l-me'sur*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1983, II, 168-169.

Buna göre âyette kastedilenler ehl-i kitaptır.⁴⁹⁹ Zira onlar peygamberleri ve onlara tabi olan adalet ehli kimseleri öldürmüşlerdir.⁵⁰⁰

Burada “Allah’ın âyetleri” ile onların kitaplarında bulunan “Muhammed (s.a.)’in gönderileceğine dair âyetler” kastedilmektedir. Yine bunun, Kur’ân ve Muhammed (s.a.) olduğu da söylenmiştir.⁵⁰¹ Burada peygamberlerin *haksız yere* öldürüldüğünün söylenmesinden maksat da onların ne denli büyük bir günah işlemiş olduklarına işaret etmektir.⁵⁰² Âyette geçen الْقِسْطُ kelimesi ise “adâlet” demek olup⁵⁰³ bununla “iyiliği emredip kötülükten nehyetme” anlamının kastedilmiş olması mümkündür.⁵⁰⁴

Hasan-ı Basrî (ö. 110) bu âyete dayanarak, korku zamanında iyiliği emredip kötülükten sakındıran kimselerin yücelik bakımından derecelerinin hemen peygamberlerden sonra geldiğine delalet ettiğini söylemiştir.⁵⁰⁵

Allah Teâlâ bu kimseleri “âyetlerini inkâr, haksız yere peygamberleri ve adâleti emreden insanları öldürme” gibi üç özellikle nitelediği gibi şu üç şeyle de tehdit etmiştir:

1. Acıklı bir azap
2. Amellerinin dünyada da âhirette de boşa gitmesi
3. Onların hiçbir yardımcısının bulunmayacağı⁵⁰⁶

Biz burada konumuz itibariyle amellerin boşa çıkması tehdidi üzerinde duracağız.

Âyette onların amelleri ile muhtemelen, Hz. Muhammed (s.a.) gönderilmeden önce yapmış oldukları ameller kastedilmektedir. Zira Muhammed (s.a.) gönderilince onu inkâr ettiler ve böylece amelleri bâtıl oldu. Onların bu amelleri de muhtemelen sıla-

⁴⁹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 420; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I, 365.

⁵⁰⁰ Zemahşerî, *a.g.e*, I, 420.

⁵⁰¹ Mâturîdî, *Te'vilât*, II, 273.

⁵⁰² Râzî, *Mefâtîh*, VII, 215.

⁵⁰³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I, 365.

⁵⁰⁴ Mâverdî, *Nüket*, I, 381.

⁵⁰⁵ Râzî, *Mefâtîh*, VII, 215.

⁵⁰⁶ Râzî, *a.g.e*, VII, 215.

i rahim ve sadaka verme gibi amellerdir.⁵⁰⁷ Onlar bu amelleriyle âhirette bir mükâfâta nâil olup böylelikle cezâdan kurtulacaklarına, dünyada ise bir takım nimetlere mazhar olarak bu amellerinin karşılığını göreceklere inanmaktaydılar. Ne var ki onlar amellerinin boşa çıkmasıyla âhirette bunların sevabından yararlanamayacak, aksine acı bir azaba çarptırılacak⁵⁰⁸, dünyada ise kendileri için lânet ve yarımsız bırakılmaları söz konusu olacaktır.⁵⁰⁹ Medih yerine zem, övgü yerine lânete uğrayacaklardır. Yine, öldürülmeleri, esir edilmeleri, mallarının onlardan ganimet olarak alınması, köle olarak alınmaları gibi o başlarına gelen açık zilletler de buna dâhildir.⁵¹⁰

2. Mü'minlerin Fiilleriyle İlgili Sebepler

Kur'ân-ı Kerîm daha ziyâde kâfirlerin amellerinin boşa çıkmasından bahsetmekte, ancak bununla birlikte mü'minlere de amellerini boşa çıkarmamaları hususunda birtakım uyarılarda bulunmaktadır. Burada mü'minlerin amellerini boşa çıkarmamaları için hangi konularda ikaz edildikleri üzerinde durulacaktır.

a. Allah'a ve Peygambere İtaat Etmeme

Cenâb-ı Hak mü'min kullarından evvela kendisine ve elçisine itaat etmelerini istemekte, aksi takdirde işlerinin boşa çıkacağını onlara haber vermektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ

*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere itaat edin. İşlerinizi boşa çıkarmayın.*⁵¹¹

Yani: “Ey Allah'a ve Resulüne iman edenler, bir şey emrettiklerinde ya da bir şeyden nehyettiklerinde Allah'a ve Resulüne itaat edin”⁵¹² ya da “Ey iman edenler, Allah'ın Kitab'ında ve Resulünün sünnetinde size emredilen mezkûr hükümlerde

⁵⁰⁷ Nisâ 4/134.

⁵⁰⁸ İbn Âşûr, *Tahrîr*, III, 207-208.

⁵⁰⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 420.

⁵¹⁰ Râzî, *Mefâtîh*, VII, 215.

⁵¹¹ Muhammed 47/33.

⁵¹² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 225.

Allah’a ve Resulüne itaat edin”⁵¹³ buyrulmaktadır. Bazıları bu emrin cihad olduğunu söylemişlerdir.⁵¹⁴

Bu itaatin mâhiyeti hakkında ise şu iki görüş öne sürülmüştür:

1. Allah’a O’nu birleyerek, Resul’e de onu tasdik ederek itaat edin.
2. Allah’a Resul’e hürmet göstererek, Resûl’e de Allah’ı tazim ederek itaat edin.⁵¹⁵

Âyette “*Peygambere itaat edin*” kavlinin, öncesine atfedilmesi müsebbebin, sebebe atfedilmesi cihetinden olup Allah’a “itaat”ın Resûle itaate götürdüğüne delâlet etmektedir. Bu da ilmin hâsıl olmasından sonra amelin olacağına işarettir. Sanki Allah Teâlâ: “Ey iman edenler, hakkı bildiniz, o halde hayır işleyin” buyurmaktadır.⁵¹⁶

Âyet, yapmış oldukları amellerin sevabını Allah’a ve Resulüne âsi olarak iptal etmeye karşı inananları dâimâ teyakkuzda, sakınma halinde olmaları için⁵¹⁷ uyarmaktadır.⁵¹⁸ Onlardan, amellerini inkâr⁵¹⁹, nifak⁵²⁰, ucub⁵²¹, riyâ⁵²², başa kakma⁵²³, eziyet verme ya da bunlar gibi itaatsizlik ve başlanmış olan bir ameli bozup iptal edecek ters bir fiil ya da davranış ile boşa çıkarmamaları istenmektedir.⁵²⁴ Bu şekilde herhangi bir türle kayıt altına almaksızın amellerin iptaline götürecek her türlü sebepten nehyedilmektedirler.⁵²⁵

Bu âyetle alakalı olarak Katâde’den (ö. 118) şöyle bir rivâyet nakledilmiştir: “İçinizden her kim sâlih amelini kötü bir amelle iptal etmemeye güç yetirebilirse, bunu yapsın. Şüphesiz ki hayır şerri, şer de hayrı yok eder; muhakkak ki amellerin esası da

⁵¹³ Şevkânî, *Fethu’l-kadir*, V, 54.

⁵¹⁴ Mâturîdî, *Te’vîlât*, XIII, 413.

⁵¹⁵ Mâverdî, *Nüket*, V, 305-306.

⁵¹⁶ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 71-72.

⁵¹⁷ Mâturîdî, *Te’vîlât*, XIII, 414.

⁵¹⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XXI, 225.

⁵¹⁹ Mâturîdî, *a.g.e.*, XIII, 413.

⁵²⁰ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, V, 412.

⁵²¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 149.

⁵²² Mâturîdî, *a.g.e.*, XIII, 413; Mâverdî, *a.g.e.*, V, 306; İbnu’l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 412; Şevkânî, *Fethu’l-kadir*, V, 54.

⁵²³ Mâturîdî, *Te’vîlât*, XIII, 413; Mâturîdî, *Te’vîlât*, XIII, 413; Şevkânî, *a.g.e.*, V, 54.

⁵²⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, 149.

⁵²⁵ Şevkânî, *a.g.e.*, V, 54.

sonlarına göredir. Her kim de hayırla sonuçlandırmaya güç yetirebilirse öyle yapsın. Mutlak kuvvet ancak Allah'ındır."⁵²⁶ Buna göre yapılan amellerde esas olan onların son durumlarıdır. Yani mü'min kimsenin yaptığı bir amelden sevap kazanabilmesi için o amelini muhafaza etmesi gerekmektedir. Bu muhafaza da evvela imanı korumakla söz konusu olur. Âyette zikredilen "Allah'a ve peygambere itaat etmeme durumu" ise, sonrasında imanı terk edip küfre götürme endişesi taşıdığı için amelleri boşa çıkarma sadedinde zikredilmektedir.

Bunu destekleyen bir başka rivâyet de İbn Ömer (r.a.)'den nakledilmiştir; o şöyle anlatıyor: "Biz, Muhammed (s.a.)'in ashabı *"Ey iman etmiş olanlar, Allah'a itaat edin, Rasûlü'ne itaat edin ve amellerinizi boşa çıkarmayın."* âyeti inene dek tüm iyi amellerin kabul edildiğini zannederdik. Bu âyet nâzil olunca: "Acaba bizim amellerimizi boşa çıkaran nedir? Muhtemelen cehennemî vacip kılan büyük günahlar ve fuhşiyattır." dedik. Büyük günahlardan birini işleyen birini gördüğümüzde: "Eyvah şimdi helâk oldu." demeye başladık da bunun üzerine *"Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bundan başkasını ise dilediği kimse için bağışlar"*⁵²⁷ âyeti inince böyle söylemeyi bıraktık ve büyük günah işleyen birini gördüğümüzde onun hakkında korkmaya, bunlardan birini işlemeyen hakkında da umutlu olmaya başladık."⁵²⁸ Bu rivâyet de bize inkâr, şirk vb. büyük günahlara düşülmediği müddetçe Cenâb-ı Hakk'ın mü'minlerin amellerini kabul edeceğini göstermekte, ancak itaatsizlik gibi birtakım günahların bu büyük günahlara sevk etme tehlikesi olduğundan dolayı bunlardan sakınılması gerektiğini, aksi takdirde mü'minlerin de amellerinin boşa çıkması tehlikesiyle yüz yüze kalacaklarını haber vermektedir.

Allah'a ve Resulüne itaat etmeyle ilgili olarak bir diğer âyette ise şöyle buyrulmaktadır:

وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِّنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ

⁵²⁶ Taberî, *a.g.e*, XXI, 226; Mâturîdî, *a.g.e*, XIII, 414.

⁵²⁷ Nisâ, 4/48, 116.

⁵²⁸ Bedreddin Çetiner, *Esbâb-ı Nüzûl*, II, 805.

*Eğer Allah'a ve elçisine itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.*⁵²⁹

Bu âyette de Allah'a ve elçisine itaat gösterenlere, amellerinin karşılığı hususunda hiçbir haksızlık yapılmayacağı ve onlardan hiçbir şey eksiltilmeyeceği haber verilmektedir.⁵³⁰

İbn Abbas (r.a) “Allah'a ve elçisine itaat ederseniz” kavlinin “eğer ihlâslı bir şekilde iman ederseniz” anlamında olduğunu söylemiştir.⁵³¹ Yani eğer kalben ihlâsla inanıp bunun gereğince amel eder, Allah ve Resulünün emirlerini isteyerek yerine getirirseniz Allah da size amellerinizden hiçbirini eksik olarak ödemez.⁵³² Nitekim âyet, iman ettiklerini söyleyerek bunu Resulullah'ın başına kakan bazı bedeviler hakkında nâzil olmuştur.⁵³³ Âyetin başında da imanın henüz onların kalplerine yerleşmediği ifade edilmektedir.⁵³⁴ Bu nedenle onlara, içinde bulundukları nifaktan tevbe edip kalplerini imana bağlarsa ve bunun da gereklerini yerine getirirlerse Allah'ın da onların tevbelerini kabul edeceği, onları affedeceği ve yaptıklarına karşılık onlara türlü nimetler bahşedeceği haber verilmektedir.⁵³⁵ Buna göre âyette, tevbe edip Allah'a ve Resulüne itaat gösterdikleri takdirde kâfirler için de bir mağfiret vaadi söz konusu olmaktadır. Nitekim Allah Teâlâ *İnkâr edenlere, (sana düşmanlıktan) vazgeçerlerse, geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle*⁵³⁶ buyurmaktadır.⁵³⁷

Âyetin yüzü nüzul sebebi itibâiriyle her ne kadar münâfıklara dönük gibi dursa da burada şunu vurgulamak gerekir ki Allah'a ve Resulüne itaat etmek, ancak imandan sonra söz konusu olabilecek bir şeydir. Dolayısıyla amellerin eksiltilmemesi de yalnız Allah'a ve Resulüne itaat eden mü'minler için söz konusu olmaktadır. Nitekim Allah Teâlâ “Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan

⁵²⁹ Hucurât 49/14

⁵³⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 393.

⁵³¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII, 477.

⁵³² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 216.

⁵³³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 390.

⁵³⁴ *Bedevîler "İnandık" dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama "Boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi...*

⁵³⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 570.

⁵³⁶ Enfal 8/38.

⁵³⁷ Mâturîdî, *Te'vîlât*, XIV, 80.

(Allah için) gizli ve açık sarfedenler, asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler”⁵³⁸ buyurmaktadır.

b. Peygamberin Yanında Sesini Yükseltme

İman Allah'a ve Rasûlüne mutlak itaati de kapsadığı için Allah ve Rasûlünün otoritesini sarsıcı tüm davranışlar, amelleri boşa çıkaracak kadar önemli olmaktadır.⁵³⁹ Bu hususta Kur'ân-ı Kerîm'de mü'minlere yöneltilen bir başka ikaz da Peygamber (s.a.)'in yanındayken seslerini yükseltmemeleri, onun sesinden daha yüksek sesle konuşmamaları noktasındadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ

*Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmayın; yoksa siz farkına varmadan amelleriniz boşa gidebilir.*⁵⁴⁰

Bir önceki âyette, söz, karar ve davranışlarda Allah ve Resulünün iradelerini aşmamak ve onların rızâlarının dışına çıkmamak gerektiği bildirilmektedir.⁵⁴¹ Buna nispetle daha hafif bir ihlâl ve kusur sayılan iki davranışın daha çirkinliği de bu âyette ifâde edilmektedir:⁵⁴²

1. Peygamber (s.a.)'in yanında başkalarıyla konuşurken onun sesini bastırarak şekilde yüksek bir ses tonuyla konuşmak.⁵⁴³ Buhari'de geçtiğine göre; Resulullah (s.a.)'le görüşmek için Temimoğullarından bir heyet gelmişti. Görüşme esnasında Hz. Ebu Bekir (r.a.) ile Hz. Ömer (r.a.) de oradaydılar. Kabileye başkanlık yapacak kişi üzerinde ihtilafa düşerek Peygamber (s.a.)'in yanında biraz tartıştılar. Bu

⁵³⁸ Fâtır 35/29.

⁵³⁹ Şemsettin Kırış, “Ameli Boşa Gitmek”, *Altınoluk*, s. 20.

⁵⁴⁰ Hucurât 49/2.

⁵⁴¹ *Ey iman edenler! Allah'ın ve Resûlünün önüne geçmeyin. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah işitendir, bilendir.* (Hucurât 49/1)

⁵⁴² *Kur'an Yolu* V, 41.

⁵⁴³ *Kur'an Yolu*, V, 41.

âyet inince de çok pişman olup üzüldüler. Bundan sonra o kadar alçak sesle konuşmaya başladılar ki çoğu kez Peygamber (s.a.) onları işitmediğini söylüyordu.⁵⁴⁴

2. Peygamber (s.a.)’le konuşurken sıradan birisiyle konuşur gibi bağırıp çağırarak konuşmak.⁵⁴⁵ Rivâyet edildiğine göre tabiatı mucibince bağırarak konuşan Sâbit b. Kays⁵⁴⁶ bu âyet nâzil olunca “Ben sesimi Peygamber (s.a.)’in sesinin üzerine yükseltiyorum ve onunla bağırarak konuşuyorum, ben cehennemlik oldum!” diyerek evine çekilmiştir. Resulullah (s.a.) de onun yokluğunu fark ederek kendisini sormuş, bir kişi onun komşusu olduğunu söyleyerek “Eğer isterseniz sizin için onun hakkında bilgi öğreneyim” demiş, Resulullah da “tamam” buyurmuşlardır. Sonra bu kişi Sâbit’e gelip “Resulullah senin yokluğunu fark etti ve seni sordu” deyince o, “Böyle bir âyet indi, ama ben sesimi Resulullah’ın sesi üzerine yükseltiyorum ve onunla bağırarak konuşuyorum, demek ki ben cehennem ehlindenim!” diye cevap vermiş, bunun üzerine bu kişi Resulullah’a dönerek durumu haber vermiş, Peygamber (s.a.) de bunu duyunca onun bilakis cennet ehli olduğunu müjdelemiştir.⁵⁴⁷ Ancak Sâbit b. Kays’ın yüksek sesle konuşması, mazeretinden ötürü idi. Kendisi sağır olduğundan ancak yüksek sesle konuşulunca işitirdi. Bu yüzden yüksek sesle konuşmaya alışmıştı. Bu nedenle, âyet inince “Belki farkında olmadan Resulullah’ın yanında da yüksek sesle konuşurum da amelim boşa gider” endişesiyle artık onun yanına gelmeye cesaret edememiştir.⁵⁴⁸

Bununla birlikte İslam öncesi Araplar bu tür inceliklere riâyet göstermez, ilâhi bir dinin eğitiminden geçmedikleri için de bir peygambere ne şekilde davranacaklarını bilmezlerdi.⁵⁴⁹ Yeni Müslüman olan bazı bedevilerin de kaba olan çöl ahlakını birden bırakmaları kolay değildi. Bunlardan kimi Resulullah’ın huzurunda kaba bir şekilde ve bağırarak konuşmaktaydılar. Bu âyet bir taraftan Peygamber (s.a.)’in huzurunda yüksek sesle ve laubali bir biçimde konuşanlara edep dersi vermekte⁵⁵⁰ diğer taraftan da gelecek nesil mü’minlerine, vefâtından sonra dahi olsa Peygambere karşı besleyecekleri

⁵⁴⁴ Buhâri, Tefsir, 49/1-2.

⁵⁴⁵ *Kur’an Yolu*, V, 41.

⁵⁴⁶ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1990, VIII, 510.

⁵⁴⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XXI, 341.

⁵⁴⁸ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, VIII, 510.

⁵⁴⁹ *Kur’an Yolu*, V, 41.

⁵⁵⁰ Süleyman Ateş, *a.g.e*, VIII, 510.

saygı ve sevgi hususunda yol göstermektedir.⁵⁵¹ Âyet zâhirde her ne kadar Peygamber (s.a.)’in ashâbına yönelik gibi görünse de Muhammed Esed (ö. 1992) âyette sonraki mü’minler için de mecâzî bir anlam bulunduğunu söylemiştir. Buna göre sonrakiler için mana: “Birinin kişisel görüş ve tercihleri Peygamber (s.a.) tarafından duyurulan kesin yasal buyrukların ve ahlakî kayıtların üstüne çıkmamalıdır”⁵⁵² şeklindedir.

Râzî’ye (ö. 606) göre sesin yükseltilmesi, az utanmanın ve saygıyı terk etmenin delilidir. Kimin kalbi haşyet içinde olursa o kimsenin sesi titrer. Böylece ondan ses kuvvetli bir şekilde çıkmaz. Ancak korkmayan kimsenin kalbi sâbit ve güçlüdür. Buna göre onun sesi daha cesur çıkar, bu da onda haşyetin bulunmayışının delilidir.⁵⁵³

Yine Râzî âyetteki maksadın, “çok konuşmaktan men etmek” olabileceğini de söylemiştir. Çünkü her kim çok konuşuyorsa başkasının susması sebebiyle çok konuşmaktadır.⁵⁵⁴ Peygamber (s.a.)’in yanında ise mümkün olduğunca az konuşup onu çok dinlemek gerekir, çünkü hayırlı olan onun konuşmasıdır.⁵⁵⁵ Zira o, tebliğcidir.⁵⁵⁶

Ancak âyette “çok konuşma” kastedilmiyor olsa gerektir. Zira sesi yükseltmek, ihtiramdan ve çekinme göstermemekten kaynaklanır. Saygınlığı, heybeti ve derecesinin yüksekliğinden ötürü beraberken seslerin alçaltıldığı bir kimsenin yanında zaten çok konuşulamaz.⁵⁵⁷

Ayrıca burada “birbirlerine bağırdıkları gibi ona bağırarak”tan nehyetmekle onların kendi aralarında birbirlerini isimleriyle yâhut künyeleriyle çağırdıkları gibi Peygamber (s.a.)’i ismiyle yahut künyesiyle çağırma yasaklama da kastedilmiş olabilir.⁵⁵⁸ Zira onun “ya Rasulallah”, “ya Nebiyyallah” denerek⁵⁵⁹ nübüvvet ve

⁵⁵¹ *Kur’an Yolu*, V, 41.

⁵⁵² Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*, (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İşâret Yayınları, İstanbul 2004, s. 1054.

⁵⁵³ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 112.

⁵⁵⁴ Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 112.

⁵⁵⁵ *Kur’an Yolu*, V, 41.

⁵⁵⁶ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 114.

⁵⁵⁷ Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 114.

⁵⁵⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XXI, 338; Mâverdî, *Nüket*, V, 326; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VII, 457.

⁵⁵⁹ Taberî, *a.g.e.*, XXI, 338.

risaletle çağırılması gerekir.⁵⁶⁰ Çünkü Allah Teâlâ (*Ey mü'minler!*) Peygamber'i, kendi aranızda birbirinizi çağırır gibi çağırmayın.⁵⁶¹ buyurmaktadır.

Âyetteki *لَّا تَحِبُّ* أَنْ *تَحِبُّ* kavli hakkında ise *لَّا تَحِبُّ* yani “boşa gitmesin diye”⁵⁶² ve *مَخَافَةَ تَحِبُّ* yani “boşa gider endişesiyle”⁵⁶³ şeklinde olmak üzere iki takdir yapılmıştır.

Hâsılı âyet, amellerin farkında olmadan boşa gitmesi tehlikesine dikkat çekmekte ve şuna işaret etmektedir: Eğer sesinizi yükseltir ve peygamberin önüne geçerseniz bu kötü davranışlar sizde yerleşir ve alışkanlık haline gelir. Hatta Peygamberi önemsiz görmeye kadar gider ki kişiyi irtidada kadar götürür. Bu da hâliyle kişinin tüm yaptıklarını boşa çıkarır. Buna göre buradaki “*farkına varmadan*” kaydı ile irtidada götürecek şeylerin, insanın fark edemeyeceği bir şekilde nefislere yerleşmesine işâret edilmektedir. Çünkü bir kimse hayatında hiç işlememiş olduğu bir günahı işlediğinde son derece pişmanlık ve korku yaşar. Ancak defâlarca işlediğinde artık korku ve pişmanlık azalır ve farkına varmadan o kişiye yerleşmiş olan bir âdet haline gelir.⁵⁶⁴ Zira her tehlikenin başı söz konusu şeyi işin başında küçük görüp hafife almaktır. Nebi (s.a.)’i küçük görmek ise bir nevi küfürdür.⁵⁶⁵ Küfrün de amelleri boşa çıkardığı bilinen bir gerçektir. Bu ikaz Mü'minlerin Resulullah (s.a.)’in huzurunda daima teyakkuz halinde olmaları, her zaman ondan sakınıp ona saygı duymaları, herhangi bir vakitte yanılarak veya gaflete düşerek hafife alma ya da küçük görme konumuna düşmemeleri ve bu şekilde amellerini boşa çıkarmamaları için zikredilmiştir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ Mâverdî, *Nüket*, V, 326.

⁵⁶¹ Nur 24/63.

⁵⁶² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII, 457; Mâverî, *Nüket*, V, 326; Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 114.

⁵⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 343; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII, 457.

⁵⁶⁴ Râzî, *Mefâtîh*, XXVIII, 114; İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXVI, 221-222; ayrıca bkz. Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atıyye el-Endelüsi, *el-Muharrerü'l-veciz fî tefsiri'l-kitâbi'l-aziz*, (thk. Abdüsselam Abdüssafî Muhammed), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, V, 145.

⁵⁶⁵ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIV, 59.

⁵⁶⁶ Mâturîdî, *a.g.e.*, XIV, 58.

Âyetin tüm amellerin boşa çıkmasından sakındırması da yine buradaki küfür tehlikesine işaret etmektedir. Çünkü muzâfın cemi olması umûma delalet eder, tüm amellerin habtolması ise ancak küfür halinde söz konusu olur.⁵⁶⁷

Buna göre Hz. Peygamber(s.a.)'e karşı gereken edebi göstermeyip onu hayatında örnek edinmeyen kişilerin dinî pratikleri ve imanları farkında olmadan zayıflayabilir. Bu zayıflama imanın varlığıyla yokluğu eşit olan bir dereceye vardığında ibre inkâra doğru meyleder, inkâr söz konusu olunca ise amellerin değeri kalmaz, âhiret sermâyesi olarak yaptıkları tüm işler boşa gitmiş olur.⁵⁶⁸

c. Yapılan Hayrı Başa Kakma

Samimiyet, yapılan tüm işlerin özüdür. Kalpten gelerek yapılan bir işin kıymeti hiçbir şeyle ölçülemez. Ancak bazen bir takım güzel işler, sahiplerinin taşıdıkları sû-i niyet sebebiyle fesâda uğramaktadır. Söz gelimi yapılan bir iyilik eğer başkalarına faydalı olmak gibi güzel bir niyete binâen yapılıyorsa gerek kullar katında gerekse Allah katında hak ettiği değere elbette mazhar olacaktır. Ancak söz konusu iyilikte ya da zâhırda iyi gibi görünen bu amelde başkalarına gösteriş yapmak gibi birtakım kötü niyetler gözetilmişse o takdirde bu amelin değerlendirmesi de bu niyet göz önünde bulundurularak yapılır. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.) de “Ameller niyetlere göredir” buyurmuşlardır.⁵⁶⁹ Buna göre bir amelin değeri onda gözetilen niyete göredir.

Kur’ân-ı Kerîm’de de bu noktaya, infakta gösteriş ve başa kakma bağlamında değinilmiş olup mü’minlere böyle yaparak amellerini boşa çıkarmamaları hususunda uyarıda bulunmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ

الْآخِرِ

⁵⁶⁷ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXVI, 221.

⁵⁶⁸ *Kur’an Yolu*, V, 42.

⁵⁶⁹ Buhârî, *Bed’ü’l-Vahy*, 1; Müslim, *İmâre*, 155.

*Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın...*⁵⁷⁰

Yani, ey Allah ve Resulünü tasdik edenler, tıpkı malını insanlara gösteriş için harcayan kimsenin küfrünün, bu amelini iptal ettiği gibi, siz de sadakalarınızın ecrini sadaka verdiğiniz kimsenin başına kakıp ona eziyet etmek suretiyle iptal etmeyin. Öyle ki o kimse malını insanların göreceği şekilde infak eder ve insanlar da zâhiren onun Allah rızâsını gözettiğini düşünür, ona birtakım övgülerde bulunurlar.⁵⁷¹ Ancak o, Allah rızâsını gözetmemiştir ve bu amelinden bir sevap talebi de yoktur.⁵⁷² Onu ancak gösteriş için, insanlar kendisini methetsinler ve “o cömert ve iyi bir adamdır” desinler, onu böyle güzel vasıflarla nitelesinler diye yapmıştır. Ne var ki insanlar ne onun bu infakla içinde gizlediği niyeti ne de Allah’ı ve âhiret gününü inkâr ettiğini bilmektedirler.⁵⁷³ Buna göre âyette kastedilen bu kimseler münâfiklardır.⁵⁷⁴ Zira kâfir, zaten küfrünü izhar ettiği ve şirkini ilan ettiğinden dolayı amellerini gösteriş için yapmaz. İkiyüzlü kimse ise zâhirde amellerini Allah içinmiş gibi insanlara gösterir. Ne var ki bu yaptığıyla aslında insanların övgüsünü kazanma niyeti taşımaktadır. Kâfir ise böyle değildir, onun fiilleri Allah için değildir ve küfrü de mâlumdur.⁵⁷⁵

Olayın bir de şöyle bir boyutu bulunmaktadır: Sadakayı alan fakir, sadakaya ihtiyaç duyduğu için zaten gönüllü kırıktır ve kendisine sadaka veren kimsenin de kim olduğunu duyurmak istemez. Ancak ona sadaka veren kimse şâyet ona tasaddukta bulunduğunu ilan eder de onun bu işini insanlar duyarsa bu durum sadaka alan kimsenin kalbindeki üzüntüyü daha da artırır. Böylece bu infak, verilen kimse için önceden faydalı iken sonrasında ona zarar verir hale gelmiştir.⁵⁷⁶ Yani bu kimse böyle yaparak sadakasının sevâbından kendini mahrum ettiği gibi sadaka verdiği kimseye de bu sadakasıyla faydadan ziyâde eziyet vermektedir.

⁵⁷⁰ Bakara 2/264.

⁵⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 659.

⁵⁷² Mâverdî, *Nüket*, I, 339; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 394.

⁵⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 659.

⁵⁷⁴ Mâturîdî, *Te'v'ilât*, II, 178.

⁵⁷⁵ Taberî, *a.g.e.*, IV, 659.

⁵⁷⁶ Râzî, *Mefâtih*, VII, 46.

Böyle kimseler kıyâmet gününde dünyada yaptıklarından hiçbir sevap elde edemezler; çünkü onlar bunu âhirete yönelik olarak yapmamışlar, âhiretteki Allah katındaki ecir talep etmemişlerdir. Sırf insanlara gösteriş olsun diye, onların övgülerini arzularak yapmışlardır. Muhakkak ki onların, amellerinden nasibi de ancak ondan talep ettikleri bu övgüler kadardır.⁵⁷⁷ Onların bu amelleri Allah için olmayınca hâliyle Allah tarafından bir kabul de görmez. Öyle ki bu hususta Allah Teâlâ'nın, görevli meleğe o sadaka üzerinde bir işâret gösterdiği, bunun üzerine meleğin de o sadakayı kişinin amel defterine yazmadığı söylenmiştir.⁵⁷⁸ Nitekim İbn Sîrîn'in (ö. 110) de bununla ilgili olarak birisinin bir başkasına, "Ben sana şöyle şöyle yaptım" dediğini işittiğinde "Sus, hesabı yapılan iyilikte hayır kalmaz" dediği rivâyet edilmiştir.⁵⁷⁹

Buna göre âyette mü'minlere, tasaddukta bulundukları vakit gösterişçi ve ikiyüzlü münâfıkların yaptığı gibi sadakayı başa kakıp eziyet etmeden vermeleri emredilmekte, mü'minlere sadakalarının fazîletini⁵⁸⁰ bu şekilde boşa çıkarmamaları söylenmektedir. Nitekim bu davranışın altında riyâ olgusu yatmaktadır. Rasûlullah (s.a.v) de bununla ilgili olarak "Sizin hakkınızda en çok korktuğum şey gizli şirktir." buyurmuş, ashab da "Ya Rasûlallah! Gizli şirk nedir?" diye sorunca Resûlullah (s.a.): "Riyâdır" diye cevap vermiş, sonra: "Allah Teâlâ kullarına, amellerinin karşılığını vereceği gün: "Amellerinizi göstermek için yaptığınız kimselere gidin ve bakın onlardan bir karşılık görebilecek misiniz?" diyecektir"⁵⁸¹ buyurarak riyânın tehlikesinin boyutuna işâret etmiştir.⁵⁸² Buna göre niyetlerde bulunan riyâ yalnız amelleri boşa çıkarmakla kalmayıp kişiyi şirk tehlikesine bile düşürebilmektedir.

İman etmek ve bunun gereği olarak sâlih ameller işlemek büyük bir lütuf olup bu amelleri muhafaza etmeye çalışmak da büyük bir mesuliyet olarak inananların karşısında durmaktadır. Çok iyi bir iş yaptığını düşünüp övünürken, dikkatsizliğin bir cezası olarak âhirette eli boş kalmak, bunun da ötesinde büyük bir hüsrânla karşılaşmak

⁵⁷⁷ Taberî, *a.g.e*, IV, 662.

⁵⁷⁸ Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî) Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006, IV, 329.

⁵⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 330.

⁵⁸⁰ Mâverdî, *Nüket*, I, 338; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 331.

⁵⁸¹ Müsned, V, 428, 429.

⁵⁸² Ömer Çelik, "Dikkâtli Ol, Amelini Boşa Çıkarma!", *Altınoluk*, s. 25.

tüyler ürpertici ve dehşet verici bir durumdur. Çâre ise, Kur'an ve sünnetin bu mesajlarına ebedi mahrumiyetten kurtaracak birer can simidi gibi sarılmaktır.⁵⁸³

II. AMELİ BOŞA ÇIKARMAYAN SEBEPLER

Kur'an-ı Kerîm bizlere hangi durumlarda amellerin boşa çıktığını, başka bir deyişle kimlerin amellerinin boşa çıkacağını haber verdiği gibi ameli boşa çıkmayacak olan kimseleri de haber vermektedir. Bu bölümde Allah Teâlâ'nın kimlerin amelinin boşa çıkarmayacağı üzerinde durulacaktır.⁵⁸⁴

A. İmân Edip Güzel Davranışlarda Bulunma

Buraya kadar anlattıklarımızla Allah katında amellerin kabul görmesinin en temel şartının iman olduğu sabitleşmiştir. Allah Teâlâ bu şartı taşıyan kimselerin yaptıkları güzel işlerin hakkını vereceğini şu âyet-i kerîmesinde bizlere bildirmektedir:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا

*İman edip de sâlih amel işleyenler (bilmelidirler ki) biz, güzel işler yapanların ecrini zâyî etmeyiz.*⁵⁸⁵

Âyet, Allah'ı ve Resulünü tasdik eden, Allah'a taatte bulunan, O'nun emrine ve nehyine riâyet edenlerin ecrinin zayi edilmeyeceğini haber vermektedir.⁵⁸⁶

الإضاعة : Bir şeyi zâyî kılmak, mevcut bulunduğu yerden yok etmek demektir. Mecazî olarak ise, var olan bir şeyden faydalanma imkânının iptal edilmesi anlamındadır.⁵⁸⁷ Âyette de güzel işler yapanların ecirlerinin zayi edilmeyeceği söylendiğine göre bundan, o amellerin âhirette sahibine sağlayacağı faydanın iptal edilmeyeceği anlaşılmalıdır.

⁵⁸³ Ömer Çelik, *a.g.m.*, s. 25.

⁵⁸⁴ Amellerin boşa çıkmasıyla ilgili olarak zikrettiğimiz diğer ayetlerden farklı olarak burada Allah Teâlâ'nın bilhassa amelleri boşa çıkarmayacağını ya da eksiltmeyeceğini söylediği âyetler ele alınacaktır.

⁵⁸⁵ Kehf 18/30

⁵⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XV, 254.

⁵⁸⁷ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XV, 310.

Nitekim Allah Teâlâ'nın “*Muhakkak ki biz, güzel işler yapanların ecrini zâyî etmeyiz*” kavlinin zâhiri, mü'minin, amelinin güzel olmasından dolayı Allah Teâlâ üzerinde bir ecir hakkı olduğunu gerektirir. Âlimlerimize göre bu gereklilik, Allah Teâlâ'nın va'dinden kaynaklanırken Mutezile, filin bizâtihi kendisinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Ne var ki onların bu görüşü bâtıldır. Zira Allah Teâlâ'nın nimeti çoktur, bu da şükür ve kulluğu gerektirmektedir. Şükür ve kulluk ise başka bir mükâfâtı gerektirmez. Çünkü görevin edası başka bir şeye gerek bırakmaz.⁵⁸⁸

Burada mübhem olarak ifâde edilen mükâfât bir sonraki âyette şu şekilde tavzih edilmiştir⁵⁸⁹: *İşte onlara, alt taraflarından ırmaklar akan Adn cennetleri vardır. Onlar Adn cennetlerinde tahtlar üzerine kurularak orada altın bileziklerle bezenecekler; ince ve kalın dîbâdan yeşil elbiseler giyecekler. Ne güzel karşılık ve ne güzel kalma yeri!*⁵⁹⁰

İşte bu şekilde iman edip sâlih amel işleyen kimseler, yaptıkları işlerin ecrinden mahrum bırakılmayacaktır.⁵⁹¹ Onlar için Adn cennetleri, yani âhirette ikamet edecek birtakım bahçeler bulunduğu, bunların altlarından, ortalarından ya da önlerinden nehirlerin aktığı, bu kimselerin orada altından bileziklerle bezenip ince ve kalın ipekli kumaşlarla kuşanacakları ve bu bahçelerdeki güzel birtakım koltuklara oturacakları zikredilmiştir.⁵⁹² Ancak şunu da eklemek gerekir ki âhiret hayatı ve burada mü'minlere verilecek olan nimetler, öz ve yapı itibariyle dünyada âşinâ olunan nesnelerden farklı olduğundan insanlar tarafından bilinmemektedir. Burada ve benzer başka âyetlerdeki tasvirler ise mü'minler için ebedî hayatın konforu, canlılığı ve rahatlığının temsîlî birer anlatımıdır.⁵⁹³

B. Allah Yolunda Hicret Etme ve Öldürülme

Allah Teâlâ'ya edilen samimi iman, yapılan amellerin O'na has kılınmasını netice verir. Bunun ötesinde, erkek olsun kadın olsun mü'min kullar eğer bu hususta bir

⁵⁸⁸ Râzî, *Mefâtîh*, XXI, 122.

⁵⁸⁹ Râzî, *a.g.e.*, XXI, 121.

⁵⁹⁰ Kehf 18/31.

⁵⁹¹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XV, 310.

⁵⁹² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XV, 255-256; ayrıca bkz. Mâturîdî, *Te'vîlât*, IX, 53.

⁵⁹³ *Kur'ân Yolu*, III, 474.

engel ya da baskıyla karşılaşılırsa O'nun uğrunda yeri geldiğinde türlü sıkıntı ve meşakatlere de katlanır, ellerinden gelen mücâdeleyi gösterirler. Öyle ki bu durumda, gerektiğinde vatanlarını terk etmeyi ve hatta ölümü bile göze alırlar. Cenâb-ı Hak da kendisi için tüm bu zorluklara göğüs gerip direnen kullarını şu şekilde müjdelemektedir:

فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّمَّنْ ذَكَرَ أَبُو أَنْثَىٰ بَعْضُكُم مِّنْ بَعْضِ الَّذِينَ هَاجَرُوا
وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُودُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا
الْأَنْهَارُ ثَوَابًا مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ

Bunun üzerine Rableri, onların dualarını kabul etti. (Dedi ki:) Ben, erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım. Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar, benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler; and olsun, ben de onların kötülüklerini örteceğim ve onları altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Bu mükâfât, Allah tarafından. Allah; karşılığın güzeli O'nun katındadır.⁵⁹⁴

Bu âyet, eşleri Ümmü Seleme (r.anha)'nın Hz. Peygamber (s.a.)'e “Ey Allah'ın resulü, neden hep erkeklerin hicreti zikrediliyor da kadınlarınki hiç zikredilmiyor?” diye sorması üzerine nâzil olmuş,⁵⁹⁵ gerek bu hususta gerekse Allah rızâsı için yapılan diğer amellerde kadınların da farklı olmadığını açıklığa kavuşturmuştur. Yani, erkekle kadın arasında, eşit şekilde Allah'a tâate sıkı bir şekilde sarıldıkları takdirde dualarına icabet edilmesi ve kendilerine verilecek mükâfât konusunda hiçbir farklılık yoktur. Bu da çalışan kimselerin diğer özelliklerine bakılmaksızın din hususundaki üstünlüklerinin amellere göre olduğuna delâlet etmektedir. Zira onların bazılarının erkek, bazılarının kadın ya da nesepe bazıları saygın, bazılarının bayağı olmasının din hususunda hiçbir etkisi bulunmamaktadır.⁵⁹⁶

Âyette Allah Teâlâ'nın çalışan hiç kimsenin işini boşa çıkarmayacağı ifâde edildikten sonra bu kapalı ifâde, hicret etme, yurdundan çıkarılma, Allah yolunda

⁵⁹⁴ Âl-i İmrân 3/195.

⁵⁹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VI, 320; Maverdî, *Nüket*, I, 443; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I, 530.

⁵⁹⁶ Râzî, *Mefâtih*, IX, 150.

eziyete uğrama, mücâdele etme ve öldürölme şeklinde bazı örnekler zikredilmek sûretiyle açıklanmaktadır.⁵⁹⁷

Âyette hicret eden ve yurtlarından çıkarılanlarla, Allah'a taat konusunda⁵⁹⁸ Mekke'de müşriklerin ezâsına uğrayıp⁵⁹⁹ ailelerini⁶⁰⁰ ve vatanlarını terk etmeye mecbur bırakılarak⁶⁰¹ Medîne'ye hicret eden mü'minler kastedilmektedir.⁶⁰² Ancak hicret edenlerin ve yurtlarından çıkarılanların ayrı ayrı zikredilmesinden hareketle, bu kimselerden bazılarının isteyerek bazılarının mecbur kalarak yurtlarından çıkıp hicret etmiş olmaları söz konusudur.⁶⁰³ Buna göre ilk ifâdeden, isteyerek hicret edenler anlaşılmaktadır ki⁶⁰⁴ bu elbette ikincisinden daha üstündür. Zira onlar Peygamber (s.a.)'e hizmet etmeyi seçmişler ve bu tercihleriyle ona bağlılık göstermişlerdir.⁶⁰⁵

Devamında bu kimselerin Allah yolunda eziyete uğradıkları haber verilmektedir ki bununla da mü'minlerin, yalnız Allah'a ibâdet etme ve dini sadece O'na has kılmaları nedeniyle Mekke müşrikleri tarafından uğradıkları eziyet ve işkenceler kastedilmektedir.⁶⁰⁶ Nitekim onlar sonrasında bu Allah düşmanlarıyla⁶⁰⁷ O'nun yolunda, yani O'nun için⁶⁰⁸ savaşmışlar, bunun neticesinde de içlerinden bazıları ölmeden savaşa devam etmiş, bazılarıysa bu çarpışma esnâsında şehit olmuştur.⁶⁰⁹ Allah Teâlâ da burada onları, yaptıklarından hiçbirini boşa çıkarmayacağını bildirmek suretiyle müjdelemektedir. Zira tüm bunların hepsi, O'nun uğrunda yapılmıştır.

Âyette amelleri zâyi etmemekle, mükâfâtının zâyi edilmemesi kastedilmektedir.⁶¹⁰ Zira amel, husûle geldikten sonra yok olan bir şey olduğundan onun bizâtihi kendisinin yok edilmesi mümkün değildir.⁶¹¹

⁵⁹⁷ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, I, 667.

⁵⁹⁸ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, I, 667.

⁵⁹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I, 530.

⁶⁰⁰ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, I, 530.

⁶⁰¹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, II, 519; Râzî, *Mefâtîh*, IX, 151.

⁶⁰² İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, I, 530.

⁶⁰³ Mâturîdî, *Te'vîlât*, II, 519.

⁶⁰⁴ Mâturîdî, *Te'vîlât*, II, 519.

⁶⁰⁵ Râzî, *Mefâtîh*, IX, 151.

⁶⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VI, 322.

⁶⁰⁷ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, I, 667.

⁶⁰⁸ Râzî, *a.g.e.*, IX, 151.

⁶⁰⁹ Mâturîdî, *a.g.e.*, II, 519.

⁶¹⁰ Râzî, *Mefâtîh*, IX, 150; İbn Âşûr, *Tahrîr*, IV, 203.

Âyetteki “içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım” kavlinin, “Dualarınızı zayi etmeyeceğim” anlamında olabileceği de söylenmiştir. Duaları zayi etmemek de onları kabul etmekten ibarettir ki âyetin başında bu kabulden bahsedilmektedir. Böyle olursa mana “murad ve talep ettiğiniz her şeyde dualarınıza icâbet edilir” şeklinde olur.⁶¹²

Bir başka âyette ise Allah Teâlâ’nın, kendi yolunda öldürülenlerin amellerini boşa çıkarmayacağı şöyle müjdelenmektedir:

وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ

*Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların yaptıklarını boşa çıkarmaz.*⁶¹³

Katâde’den (ö. 118) nakledildiğine göre âyet Uhud’da (h. 3 / m. 625) indirilmiş olup bu savaşta öldürülenlerden bahsetmektedir.⁶¹⁴ Nitekim söz konusu savaşta pek çok yaralanmalar ve ölümler gerçekleşmiştir. Müşrikler o gün “yüce Hubel” diye seslenirken Müslümanlar da “Allah daha ulu ve daha yücedir” diye mukâbele etmekteydiler. Sonra müşrikler: “Harp gün be gün kızışıyor, bizim Hubel’imiz var, sizinse yok” deyince Resulullah (s.a.) de şöyle buyurmuştur: “Allah bizim dostumuzdur, sizinse böyle bir dostunuz yok. Muhakkak ki ölümler çeşit çeşittir. Bizim ölümlerimiz rızıklandırılan dirilerdir. Sizin ölümlerinize ateşte azap görmektedir.”⁶¹⁵

Bu sözyle Resulullah (s.a.) Müslümanların ölümlerinin diğer ölümlerden farklı olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Allah Teâlâ, uğrunda savaşarak şehit olanların hakîkâtte yaşadıkları gerçeğini bizlere “Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyin. Bilakis onlar diridirler, lâkin siz anlayamazsınız”⁶¹⁶ kavî-i şerifiyle de haber vermektedir. Konumuz olan âyetteyse aynı hakîkât daha farklı bir şekilde izah edilmekte, dünya hayatından ayrıldıktan sonra devam eden uzun bir yolu andıran bir

⁶¹¹ Râzî, *a.g.e*, IX, 150.

⁶¹² Râzî, *Mefâtîh*, IX, 150.

⁶¹³ Muhammed 47/4.

⁶¹⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XXI, 191; Mâverdî, *Nüket*, V, 294.

⁶¹⁵ Taberî, *a.g.e*, XXI, 191.

⁶¹⁶ Bakara 2/154.

ifâde şekli sezilmektedir.⁶¹⁷ Nitekim Cenâb-ı Hak onları cennet yoluna sevk edecektir,⁶¹⁸ âyetin peşinden bu müjde verilmektedir.⁶¹⁹ Buna göre Allah onların düşmanlarla yaptığı savaş esnasında onlardan sâdır olan amelleri ya da bunun dışındaki başka iyi amellerini boşa çıkarmayacak, karşılığını verecektir. Dünyadayken savaşta düşmana karşı onlara yardım edecek, âhirette ise onları cennetine sokacak, böylelikle amellerini boşa çıkarmamış olacaktır.⁶²⁰

Âyette أَضَلَّ fiilinin kullanımıyla ilgili olarak şu inceliğe dikkat etmek gerekir: Kur'ân'da Allah Teâlâ bu fiili kâfirler hakkında “أَضَلَّ”, mü'minler hakkında ise “لَنْ يُضِلَّ” siygasıyla zikretmektedir. Zira savaşan mü'min, karşısındakini imana çağırmakta, karşısındakine “Ya Müslüman olacaksın yahut da öldürüleceksin” demektedir. Buna karşılık kâfir ise hep engellemekte ve karşı çıkmaktadır. Nitekim aralarında hep bir zıtlık mevzu bahistir. Bu sebeple Allah Teâlâ kâfir hakkında “أَضَلَّ” (boşa çıkardı) şeklinde mazi siygayı zikretmiş, onun amelinin meydana gelir gelmez yok olduğuna ve sanki en başından beri yapılmamış gibi olduğuna işaret etmek için “يُضِلُّ” (boşa çıkarır) dememiştir. Ancak mü'mine gelince onun hakkında “لَنْ يُضِلَّ” (asla boşa çıkarmayacak) buyurmuş, mü'min amelini sürdürdüğü müddetçe o amelin kendisi için sabit kılınacağına ve yok edilmeyeceğine bir işaret olması için, “مَا أَضَلَّ” (boşa çıkarmadı) diye mazi siyga kullanmayıp ebediyet ve devamlılık ifâde eden “لَنْ يُضِلَّ” (asla boşa çıkarmayacak) siygasını kullanmıştır. Bu da tıpkı dine davet edenle bundan engelleyen arasındaki tezat gibidir.⁶²¹

Buna göre onların bu amelleri değişmeyen, sabit hakîkâtlere bağlı ve doğru yolda yapılmış olan ameller olduğundan Allah Teâlâ onların amellerini boşa çıkarmayacaktır. Hem bunlar, Allah'ın korumasında ve O'na yönelerek yapılmıştır.

⁶¹⁷ Seyyid Kutub, *Fî zilâl*, XIII, 379.

⁶¹⁸ Mâverdî, *Nüket*, V, 294.

⁶¹⁹ *Allah onları muradlarına erdirecek, gönüllerini şâdedecek, onları, kendilerine tanıttığı cennete sokacaktır.* (Muhammed 47/5-6).

⁶²⁰ Mâturîdî, *Te'vilât*, XIII, 389.

⁶²¹ Râzî, *Mefâtih*, XXIX, 47.

Hakîkât bâki olduğundan ve asla zâil olmayacağından dolayı onların yapmış oldukları ameller de bâkîdir.⁶²²

Allah Teâlâ kendisi uğrunda mücâdele etmenin mükâfâtını bu şekilde haber verince, bu mücâdelenin bir başka boyutuyla ilgili olarak, mü'min kullarından savaş esnâsında eğer üstün durumda iseler gevşeklik göstermemelerini ve yılmadan mücâdeleye devam etmelerini emretmekte, bu noktada da yine amellerinden hiçbir şey eksiltmeyeceği müjdesini vermektedir:

فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُوا إِلَى السَّلَامِ وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَاللَّهُ مَعَكُمْ وَلَنْ يَتْرُكُ أَعْمَالَكُمْ

*Üstün durumda iken gevşeyip barışa çağırmayın. Allah sizinle beraberdir. O, amellerinizi asla eksiltmeyecektir.*⁶²³

Bu âyette de Cenâb-ı Hak savaşta üstün durumda bulunmaları takdirinde Müslümanlardan mücâdelelerini bırakmamalarını istemekte ve yine kendisi için mücâdele edenlerin amellerini eksiltmeyeceğini haber vermektedir.

Âyette ameller için diğer âyetlerden farklı olarak لَنْ يَتْرُكُ lâfzı kullanılmıştır. Yani “amellerinizi asla eksiltmeyecektir” demektir.⁶²⁴ Burada amellerin eksiltilmemesi ile bu ameller sâyesinde hak edilen mükâfâttan hiçbir şeyin eksiltilmeyeceği kastedilmektedir⁶²⁵ ki bu da onlara bu hususta hiçbir haksızlığın yapılmayacağı anlamına gelmektedir.⁶²⁶ Buna göre Allah Teâlâ bu kimselerin amellerinin ecrini eksiltmeksizin tastamam onlara ödeyecek, amellerinin ecrinden onları mahrum bırakmayacaktır.⁶²⁷

Bununla birlikte şunu da ifâde etmek gerekir ki burada barışa çağırmanın yasaklanmış olması, düşman tarafından yapılan herhangi bir barış teklifinin reddedilmesini gerektirmez. Zira Enfal Suresinde “Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen

⁶²² Seyyid Kutub, *Fî zilâl*, XIII, 378.

⁶²³ Muhammed 47/35.

⁶²⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 229; Mâturîdî, *Te'vîlât*, XIII, 415; Mâverdî, *Nüket*, V, 306; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VII, 414.

⁶²⁵ Taberî, *a.g.e*, XXI, 229; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, VII, 414.

⁶²⁶ Taberî, *a.g.e*, XXI, 229-230; Mâverdî, *a.g.e*, V, 306; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e*, VII, 414

⁶²⁷ Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, (çev. Beşir Eryarsoy), Şâmil Yay., İstanbul 1992, XIII, 454.

de ona yanaş”⁶²⁸ buyrularak barışa yanaşan düşmanın bu isteğine müspet karşılık verilmesi emredilmiştir. O halde burada kastedilen, barışı reddetmek değil, gevşeklik ederek zilletle barışı istemektir.⁶²⁹

⁶²⁸ Enfâl 8/61.

⁶²⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 149.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOŞA GİDEN AMELİN NİTELİĞİ VE DÜNYÂ-ÂHİRET AÇISINDAN DURUMU

I. KÂFİRİN AMELİ

A. Kâfirin Amelinin Niteliği

Amel, sadece müspet çağrışımlar yapan bir kelime olmayıp amel denince akla yalnız sâlih davranışlar sergileme mefhumu gelmemelidir. Zira amel kavramı altına sadece müspet davranışlar değil menfî olanlar da girmektedir.⁶³⁰

Nitekim Kur'an'da kâfirlerin, akrabalık bağlarını gözetme, açları doyurma, misafir ağırlama, hacılara su verme, vb. birtakım haddi zatında sâlih olan işlerinden bahsedildiği gibi tuzak, plan kurma, sihir, vb. gibi yaptıkları bazı kötü işlerden de söz edilmektedir. Buna göre bu her iki tip davranışı da amel olarak nitelendirmek mümkündür. Cenâb-ı Hak iyi amelleri boşa çıkaracağını bildirdiği gibi Kendisine ve inananlara karşı kurulan tuzakları ya da bu amaçla yapılan sihirleri de boşa çıkaracağını haber vermektedir.

1. Kötü Amel

Burada kâfirlerin kötü amelleri sadedinde onlardan sudûr eden tuzak ve sihirlerin boşa çıkması ele alınacaktır.

a. Tuzak

Târih boyunca değişmeyen bir gerçek vardır ki o da hak ile bâtil arasındaki sonu gelmeyen mücadeledir. Bâtılın temsilcileri her çağda kendini farklı kimliklerle gösterirken Cenâb-ı Allah da bunların karşısına kendi elçilerini, tarafından bir hak ile göndermiştir. Ancak hak karşıtları, Allah'ın elçilerinin karşısına dâima engeller çıkarmış, dâvet ettikleri hak yoldan insanları alıkoymak için yılmaksızın onlara türlü tuzak ve düzenler kurmuşlardır. Ne var ki Allah Teâlâ her seferinde onların bu

⁶³⁰ Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman- Amel İlişkisi*, s. 174.

tuzaklarını iptal ederek neticesiz bırakmıştır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’in bildirdiğine göre Firavun da Hz. Mûsâ’ya kurmuş olduğu hile ve tuzakların neticesinde bu hüsrandan nasibini almıştır:

وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا لَّعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ أَسْبَابَ السَّمَوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ كَاذِبًا وَكَذَلِكَ زَيَّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ وَصَدَّ عَنِ السَّبِيلِ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ

Firavun:” Ey Hâmân, bana yüksek bir kule yap; belki yollara erişirim.”
“Göklerin yollarına erişirim de Mûsâ’nın Tanrısı’nu görürüm! Doğrusu ben onu, yalancı sanıyorum, dedi. Böylece Firavun’a, yaptığı kötü iş süslü gösterildi ve yoldan saptırıldı. Firavun’un tuzağı tamamen boşa çıktı.⁶³¹

Hz. Mûsâ bir taraftan tebliğini ısrarla devam ettirip akl-ı selim sahiplerini düşünmeye sevk eden birtakım gerçekleri dile getirmekte, diğer taraftan da Allah Teâlâ’nın kendisine bahşettiği bazı mucizeler göstermekteydi. Bu durum karşısında Firavun, mâiyet ve tebaasının Hz. Mûsâ’dan etkilenmesinden ve bu sebeple onların üzerindeki nüfûzunun sarsılmasından korkmuştu. Zira o, ilâhlık iddiasında bulunduğu ülkesinde başka bir otoritenin tanınmasını kat’iyyetle istemiyordu. Bunun üzerine veziri Hâmân’dan kendisi için yüksek bir kule inşa etmesini talep etti ve bu kuleye çıkmak suretiyle yalancılardan biri olarak kabul ettiği Hz. Mûsâ’nın Rabbine ulaşmak istediğini söyledi.⁶³²

Âyette geçen “keyd” kelimesi “tuzak, hile” gibi anlamlara gelmekte olup⁶³³ burada “keyd” ile, Firavun’un Hâmân’a yapımını emrettiği kule ve bu şekilde Hz. Mûsâ’nın Tanrısına ulaşmak istemesi kastedilmektedir. Ne var ki bununla maksadı gerçekten Hz. Mûsâ’nın Tanrısına ulaşmak değil, ona bir tuzak kurmak olup, kavmine Hz. Mûsâ’nın yalan söylediğini düşündürmeye çalışmaktır.⁶³⁴ Muhakkak ki o bunu ciddi bir şekilde inanarak değil, sadece halkı aldatmak için bir hile olarak yapmaktadır. Ancak onun bu şekilde yanlış yolda entrika çevirmeye kalkması planladığı gibi lehine değil, aleyhine olmuştur. Zira gökte bir yıldız arıyor gibi gözetleyerek maddî bir şekilde

⁶³¹ Mü’min 40/36-37.

⁶³² İsmâil Yiğit, *Peygamberler Târîhi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2004, s. 416.

⁶³³ Mahmut Çanga, *Kurân-ı Kerîm Lügati*, Timaş Yayınları, İstanbul 2005, s. 448.

⁶³⁴ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXIV, 148.

Allah'ı aramaya kalkışmak, Allah'ı aramanın yolu değil, halkı bu şekilde gaflete düşürmeye çalışmak da başarı sağlayacak bir siyâset değildir.⁶³⁵

Âyette Firavun'un kurduğu bu tuzağın boşa gitmesi فِي تَبَابٍ lafzıyla ifâde edilmiştir. “Tebâb” kelimesi hüsrân⁶³⁶ ve zarar⁶³⁷ anlamlarında olduğuna göre Firavunun kurduğu tuzağın sonu da ancak hüsrân ve zarardır. Nitekim kurduğu bu tuzaktan beklediği neticeyi elde edemediği ve aldandığı için hüsrâna, bu iş için harcadığı malın bu şekilde kendisine fayda vermeyerek hebâ olmasından dolayı da zarara uğramıştır.⁶³⁸ İşte bu şekilde Allah onun tuzağını boşa çıkarmıştır.

Firavun'un Hz. Mûsâ ve kavmine yönelik kurmuş olduğu bir başka tuzağın da yine boşa çıkması Kur'an'da şöyle ifâde edilmektedir.

فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُوا أَبْنَاءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ وَاسْتَحْيُوا نِسَاءَهُمْ وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي

ضَلَالٍ

*İşte o (Mûsâ), tarafımızdan kendilerine hakkı getirince: Onunla beraber iman edenlerin oğullarını öldürün, kadınları sağ bırakın! Dediler. Ama kâfirlerin tuzağı elbette boşa çıkar.*⁶³⁹

Hz. Mûsâ (a.s.)'ın doğumundan evvel İsrâiloğulları'na Firavun'un tahtını tehdit edebilecekleri korkusuyla uygulanan katliam, bir kez daha, ancak bu sefer insanları Hz. Mûsâ'nın dinine girmekten alıkoymak ya da girmiş olanları bu dinden döndürmek için tatbik edilmiştir.⁶⁴⁰ Firavun bunu ayrıca İsrailoğullarının erkek nüfusunun sayısının çoğalarak güçlerinin artmaması için de yapmaktadır.⁶⁴¹ Hz. Mûsâ da bu zulüm karşısında kavmini sabra çağırmakta, gösterecekleri sabrın sonunda da Allah tarafından

⁶³⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 523.

⁶³⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XX, 328; Mâverî, *Nuket*, V, 157; Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 428; İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXIV, 148.

⁶³⁷ Mâturîdî, *Te'vîlât*, XIII, 55.

⁶³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XX, 328.

⁶³⁹ Mü'min 40/23-25.

⁶⁴⁰ İsmâil Yiğit, *Peygamberler Târihi*, s. 429.

⁶⁴¹ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XVIII, 345.

mutlak bir zaferi vaat etmekte ve O dilemeyince kendilerine kimsenin bir zararının dokunamayacağını söylemektedir.⁶⁴²

Nitekim Cenâb-ı Hak, Hz. Mûsâ'nın haber verdiği va'dini gerçekleştirmiş, Firavun ve yandaşlarını, İsrailoğulları Mısır'dan çıkana kadar, üzerlerine kurbağa, haşerat, kan, tufan gibi türlü felaketler gönderip meşgul ederek maksatlarından alıkoymuş ve nihâyetinde onları suda boğmuştur.⁶⁴³ Böylelikle Hak Teâlâ onların, Hz. Mûsâ ve beraberinde ona inanan kimselere tuzak kurma noktasında gösterdikleri tüm gayretleri boşa çıkarmış,⁶⁴⁴ kurdukları bu tuzağı kendi başlarına geçirmiş ve bundan kurtulmak için de onlara hiç bir yol bırakmamıştır.⁶⁴⁵

Âyette onların tuzaklarının boşa çıktığı فِي ضَلَالٍ lafzıyla ifâde edilmiştir. Buna göre onların tuzakları kayıptadır, kayba uğramıştır. Yani onlar inananları bir kere öldürmeye girişmişler, ancak tuzakları kendilerine fayda vermemiş, Allah'ın hükmü, kendisinden korktukları kimseyi karşılarına çıkarmak suretiyle tecelli etmiş, ne var ki bu ikinci öldürme de onlara bekledikleri faydayı sağlamamıştır.⁶⁴⁶ Onların hileleri inananları Mûsâ Aleyhisselâm'a tabi olmaktan engelleyememiştir.⁶⁴⁷ Netice itibariyle kâfirlerin inananlara kurdukları tuzakların âkıbeti burada da görüldüğü üzere ancak hüsrân ve helâkten ibarettir.⁶⁴⁸

Hak-bâtıl mücâdelesinde tuzakları boşa çıkan bir diğer bâtıl taraftarları da şu âyette dile getirilmektedir:

كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضَلُّيلٍ

*Rabbin fîl sahiplerine neler etti, görmedin mi? Onların kötü planlarını boşa çıkarmadı mı?*⁶⁴⁹

⁶⁴² İsmâil Yiğit, *Peygamberler Târîhi*, s. 429.

⁶⁴³ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 345-346.

⁶⁴⁴ Râzî, *Mefâtîh*, XXVII, 54.

⁶⁴⁵ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXIV, 124.

⁶⁴⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 422.

⁶⁴⁷ Mâturîdî, *Te'vîlât*, XIII, 38; Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 346.

⁶⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 346.

⁶⁴⁹ Fîl 105/1-2.

Âyette fil sahipleri ile Yemen'den kalkıp Kâbe üzerine yürüyen Hristiyan Habeş Krallığının Yemen vâlisi Ebrehe⁶⁵⁰ komutasındaki Habeş ordusu kastedilmektedir.⁶⁵¹ Ordularında fil bulunduğu için onlardan “fil sâhibi” olarak söz edilmektedir.⁶⁵²

Âyette Cenâb-ı Hakk'ın onların tuzaklarını boşa çıkardığı haber verilmektedir. Nitekim Hristiyanlığı yaymak isteyen⁶⁵³ Ebrehe, Arapların Kâbe sebebiyle sahip oldukları şerefî onlardan ve onların beldesinden alıp kendine ve kendi beldesine çevirmek istiyordu.⁶⁵⁴ Bunun için de Kabe'yi yıkmak istiyor,⁶⁵⁵ Araplara karşı duyduğu kin ve nefret sebebiyle ise⁶⁵⁶ onları esir almak ya da öldürmek amacı güdüyordu.⁶⁵⁷ Nitekim bunun için şöyle bir tuzak kurmuştu: Fillerle gelip Kabe'yi yıkarak⁶⁵⁸ burada haccı iptal edip Arapları San'a'da yaptırmış olduğu Kulley's⁶⁵⁹ adındaki kiliseye yönlendirecekti.⁶⁶⁰ Bu maksada ulaşmak için de bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Ancak Mekke civarında Mugammes denen mevkiye geldiklerinde fili oradan öteye geçiremediler. Düzenleri önce bu şekilde bozulmuş, sonra da surenin sonunda zikredildiği üzere Ebâbil kuşlarının gönderilmesiyle yenmiş ekin gibi perişan hâle getirilmişlerdir.⁶⁶¹ Bununla birlikte Cenâb-ı Hak söz konusu kilisede yangın meydana getirmiştir.⁶⁶² Böylece onlar Kâbe'yi yıkamadıkları gibi hem kendileri helâk olmuş hem de kiliseleri harab olup gitmiştir.⁶⁶³ Allah işte bu şekilde onların tuzaklarını tersine çevirip iptal etmiştir.⁶⁶⁴

⁶⁵⁰ Mustafa Fayda, “Fil Vak'ası”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 70.

⁶⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXIV, 627.

⁶⁵² Mustafa Fayda, “Fil Vak'ası”, *DİA*, XIII, 70.

⁶⁵³ Fayda, “Fil Vak'ası”, *DİA*, XIII, 70.

⁶⁵⁴ Râzî, *Mefâtîh*, XXXII, 99.

⁶⁵⁵ Mâverdî, *Nüket*, VI, 341.

⁶⁵⁶ Râzî, *a.g.e.*, XXXII, 99.

⁶⁵⁷ Mâverdî, *a.g.e.*, VI, 341.

⁶⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 451.

⁶⁵⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 451.

⁶⁶⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 286; Râzî, *a.g.e.*, XXXII, 99; İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXX, 548.

⁶⁶¹ Fîl 105/3-5.

⁶⁶² Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 286; Râzî, *a.g.e.*, XXXII, 99.

⁶⁶³ Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 451.

⁶⁶⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 451.

Âyetteki “keyd” kelimesinin kapsamında “başkasına zarar vermeyi istemek” anlamı da bulunmaktadır. Nitekim Ebrehe ve ordusu gerek Kâbe’yi tahrip gerekse oradakileri esir almak ya da öldürmek suretiyle zarar vermek istemekteydiler.⁶⁶⁵

Burada onların tuzaklarının boşa çıkması *فِي تَضَلِيلٍ* kavliyle ifâde edilmiştir. Bu lâfız ise onların tuzaklarının hedefledikleri yönden saptığına delâlet etmektedir.⁶⁶⁶ Bununla birlikte “tadlîl”, tef’îl babında olduğu için saptırmada teksir manası da ifâde edip bütün bütün kaybettirmekle iptal etmek mânâsına gelmektedir. Ayrıca başındaki “fi” harf-i ceri zarf anlamı taşıdığından, zarf da mazrufu kapsayacağından dolayı tuzaklarının böyle bir sapıtma içerisinde bırakılmış olması, sapıklığa batmış kılınması anlamına gelmektedir.⁶⁶⁷

Tuzak kuranların tuzaklarının boşa çıkacağını haber veren bir başka âyet de şöyledir:

وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ أُولَئِكَ هُوَ يَبُورُ

*Kötülüklerle tuzak kuranlara gelince, onlar için çetin bir azap vardır ve onların tuzağı boşa çıkar.*⁶⁶⁸

Âyet, şirk koşup inananlara tuzak kuran herkesi kapsamakla birlikte⁶⁶⁹ özelde Dâru’n-nedve’de toplantılarında Resulullah (s.a.)’e tuzak kuran Kureyş müşriklerini kastetmektedir.⁶⁷⁰ Nitekim onlar, bâtil olan izzetlerini korumak⁶⁷¹ ve dünya hayatına olan düşkünlükleri sebebiyle bu hile ve tuzakları kurmaktaydılar.⁶⁷²

Âyette zikredilen “mekr” kelimesi yine “keyd” gibi “hile, düzen” anlamlarına gelmekte olup⁶⁷³ başkasına bir zarar vermek için gizli tertip kurmak demektir.⁶⁷⁴

⁶⁶⁵ Şevkânî, *Fethu’l-kadir*, V, 666.

⁶⁶⁶ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, IX, 236.

⁶⁶⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 450.

⁶⁶⁸ Fâtır 35/10.

⁶⁶⁹ Mâverdî, *Nuket*, IV, 464.

⁶⁷⁰ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, s. 973; Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 378.

⁶⁷¹ *Kim izzet ve şeref istiyor idiyse, bilsin ki, izzet ve şerefîn hepsi Allah'ındır...* (Fâtır 35/10)

⁶⁷² Said Havvâ, *el-Esâs*, XII, 72.

⁶⁷³ Mahmut Çanga, *Kur'ân-ı Kerîm Lüğati*, s. 486.

Bu âyette ise onların tuzaklarının boşa çıkması يَبُورُ kavliyle ifâde edilmiştir. Bu fiil de بَارَ fiilinin muzârisi olup “kesâda uğramak” ve “bozulmak” anlamına gelir.⁶⁷⁵ Buna göre onların tuzakları başarısızlığa uğramak sûretiyle boşa gitmiş olur ve bozuk çıkarak başlarına geçer.⁶⁷⁶ Nitekim onların bu tuzaklarına karşılık Allah Teâlâ bir başka âyetinde “*Hatırla ki, kâfirler seni tutup bağlamaları veya öldürmeleri yahut seni (yurdundan) çıkarmaları için sana tuzak kuruyorlardı. Onlar (sana) tuzak kurarlarken Allah da (onlara) tuzak kuruyordu. Çünkü Allah tuzak kuranların en iyisidir*”⁶⁷⁷ buyurmaktadır.

Bununla birlikte dünyada bu kimselerin tuzakları bu şekilde boşa çıkarken âhirette kendileri için çetin bir azabın olduğu da yine âyette haber verilmektedir.

b. Sihir

Allah Teâlâ’nın insanları tebliğ etmek üzere gönderdiği her peygamberin birtakım tepkilerle karşılaştığı muhakkaktır. Bu tepkiler de çoğu zaman psikolojik ve kamuoyu oluşturma amaçlıdır. İlk etapta peygamberleri yalanlama şeklinde gösterilen tepki yetersiz kalınca muhatapların gözleri önünde gerçekleşen hakîkâtlerdeki ve peygamberlerin sahip oldukları beşerüstü hususlardaki ilâhiliği örtme maksadıyla inkârcılar bu sefer de onları sihirle ithâm etmişlerdir.⁶⁷⁸

Sihir, “Gizli bir sebeple bir şeyi başka bir mâhiyete çevirme, bazı söz veya fiillere başvurmak sûretiyle olağanüstü bir sonuç elde etme”⁶⁷⁹ anlamına gelmektedir. Buna göre inkârcılar peygamberlerin Allah katından hak olarak getirdiği mûcizelerle başa çıkamayınca onlara sihir deme formülünü bulmuşlar ve böylelikle inananların zihinlerini bulandırmak istemişlerdir. Ne var ki Kur’an bunda da başarılı olamadıklarını bildirmektedir.

⁶⁷⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 450.

⁶⁷⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 303.

⁶⁷⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 378.

⁶⁷⁷ Enfâl 8/30.

⁶⁷⁸ İshak Özgel, “Bir Üstünlüğün İtirafı Anlamında Kur’ân’da, Muhalipler Tarafından Peygamberlerin Sihirbazlıkla İtham Edilmeleri”, *VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*, Isparta 2003, s. 119-120.

⁶⁷⁹ Âdil Bebek, “Ana Kaynaklara Göre Sihir”, *Kur’an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 1998, c. 1, sy: 9, s. 61.

Nitekim Hz. Mûsâ için de *Firavun'un kavminden ileri gelenler*: “Bu çok usta bir sihirbazdır”⁶⁸⁰ demişlerdir. Bunun üzerine şehrin tüm mâhir sihirbazları toplanmış ve Hz. Mûsâ’ya karşı bütün hünelerini sergilemeye koyulmuşlardır.⁶⁸¹ Sonrasında ne olduğunu ise Cenâb-ı Hak şöyle haber vermektedir:

وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

*Biz de Mûsâ’ya, "Asanı at!" diye vahyettik. Bir de baktılar ki bu, onların uydurduklarını yakalayıp yutuyor. Böylece gerçek ortaya çıktı ve onların yapmakta oldukları yok olup gitti.*⁶⁸²

Hz. Mûsâ zamanında sihir yaygındı, sihirle uğraşan insanlar çoktu. Bu nedenle Mûsâ Aleyhisselama da risâletine delil teşkil edecek mûcizeler kavminin yaptığı şeyin cinsine mukâbil verilip bu şekilde bu işin onların kapasitesini aşan bir şey olup sihir olmadığı ve semâvî bir durum olduğunun bilinmesi istenmiştir.⁶⁸³

İbn Abbas (r.a.)’den nakledildiğine göre Hz. Mûsâ ve sihirbazlar arasındaki olay şu şekilde cereyan etmiştir: Hz. Mûsâ (a.s.)’ın asasını yere atmasıyla asa birden yılanla dönüşmüş, onların ip ve odun parçalarını atarak uydurdukları şeylerin hiçbirini atlamadan hepsini yutmuştur. Böylece sihirbazlar bunun ilâhî bir durum olduğunu, bir sihir olmadığını anlayarak derhal secdeye kapanmış, “Âlemlerin Rabbine, Mûsâ ve Harun’un Rabbine iman ettik” demişlerdir.⁶⁸⁴ Bu şekilde hakîkât ortaya çıkmış, orada hazır bulunanlar ve olaya şahit olanlar için Hz. Mûsâ’nın Allah’ın hakka çağıran elçisi olduğu gerçeği apaçık bir şekilde belli olmuştur. Böylece onların uydurdukları sihirler ve görüntüler yok olup gitmiştir.⁶⁸⁵ Nitekim Hz. Mûsâ asasını attığında onların yaptıklarını yutunca sihirbazların “Eğer bu bir sihir olsaydı iplerimiz ve sopalarımız olduğu gibi kalırdı” dedikleri de rivâyet edilmiştir.⁶⁸⁶ Sihirbazlar sihrin hududunu ve kapsamını bildikleri için ve konuya olan derinlemesine vukufiyetleri sebebiyle Hz.

⁶⁸⁰ A’râf 7/109.

⁶⁸¹ A’râf 7/112, 116.

⁶⁸² A’râf 7/117-118.

⁶⁸³ Mâturîdî, *Te’vîlât*, VI, 20.

⁶⁸⁴ Taberî, *Camiu’l-beyân*, X, 358.

⁶⁸⁵ Taberî, *a.g.e*, X, 360.

⁶⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 103.

Mûsâ'nın asasıyla husûle gelen bu hadisenin sihirden başka bir şey olduğunu, bunun göz boyacılığı ve de insan kapasitesiyle olabilecek türden bir şey olmadığını derhal fark ederek, olsa olsa ilâhî bir mûcize olabileceğini hemen idrâk etmişlerdir.⁶⁸⁷ Burada مَا يَأْفُكُونَ (uydurdukları şeyler) kavlinin kullanılmış olması da bu açıdan mânidardır. Çünkü onlar atmış oldukları bu iplerin yılan olduğunu iddia etmekteydiler.⁶⁸⁸

Âyette onların sihirleri hakkında بَطَلَ fiili kullanılmıştır. Bu fiil, “gözden kaybolmak”, “yok olmak” anlamlarına gelmektedir. Buradaki murad da kastedilen şeyin yok olması, üzerinde iddia edilen bir şeyin etkisinin, tesirinin tükenmesidir. Nitekim bâtil, kendisinde hiçbir fayda ya da hayır bulunmayan şeydir. Hakkın zıddına bâtil denmesi de bundandır. Burada da olduğu gibi bâtil, kendisinden umulan netice ve tesirin hâsıl olmadığı şeydir. Buna göre âyette bu kelimeye iki şekilde mana vermek mümkündür:

1. O vakit onların yaptıklarının etkisi tükendi.
2. Onların yaptıkları bâtil olarak vasıflandı.

Bu ikinci veche göre ise fiil hudûs değil zuhûr manasına olur. Yani onların yaptıklarının batıl olması, zaten Hz. Mûsâ'ı atmadan önce sabit bir vasıftır. Ancak, atınca batıl olduğu ortaya çıkmıştır.⁶⁸⁹

Hakîkâtin ortaya çıktığı zikredildikten sonra onların yaptıklarının bu şekilde bâtil olduğunun söylenmesi de hakîkâtin ortaya çıkması anlamını pekiştirir nitelikte olup onların amellerini iyice zemmeder vasıftadır.⁶⁹⁰

Bir başka âyette de Hz. Musâ'nın dilinden onların sihirlerinin Allah tarafından boşa çıkarılacağı şöyle haber verilmektedir:

فَلَمَّا أَلْقَوْا قَالَ مُوسَىٰ مَا جِئْتُمْ بِهِ السَّحْرُ إِنَّ اللَّهَ سَيُبْطِلُهُ إِنَّ اللَّهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ

⁶⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 96.

⁶⁸⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, III, 240.

⁶⁸⁹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, IX, 50.

⁶⁹⁰ İbn Âşûr, *a.g.e*, IX, 51.

*Onlar (iplerini) atınca, Mûsâ dedi ki: "Sizin getirdiğiniz sihirdir. Allah onu boşa çıkaracaktır. Çünkü Allah bozguncuların işini düzeltmez."*⁶⁹¹

Onlar Hz. Mûsâ'nın Allah tarafından hak olarak yaptıklarına sihir deyince Hz. Musâ da esas sihrin onların ip ve sopalarla yaptıkları bu şeyler olduğunu,⁶⁹² Allah Teâlâ'nın onların getirdikleri bu sihri iptal edip boşa çıkaracağını haber vermiştir. Mesele hakkındaki bu bilgi Hz. Mûsâ'ya hiç şüphe yok ki vahiy yoluyla verilmiştir. سَيِّطْلُهُ fiilinin başındaki "sin" harfi ise bu iptâlin yakın bir zamanda olacağına delâlet etmektedir.⁶⁹³

Allah Teâlâ'nın onların sihirlerini iptal edip boşa çıkarmasına gelince bu, Peygamberi Hz. Mûsâ (a.s.)'a verdiği mûcizeler yoluyla olacaktır. Nitekim o, bu mûcizeleri göstererek, onların yaptıkları bu şeylerin bâtıllığını ortaya koyacaktır.⁶⁹⁴ Burada iptal etme; onların yaptıklarının ancak bir şeyi varmış gibi göstermekten ibâret olduğunu ve hakîkât olmadığını ortaya çıkarmaktır. Zira bunu ortaya çıkarmak, onların kastettiği şeyi iptal etmektir. Buna göre Allah Teâlâ, onların yaptıkları şeyin insanlar üzerindeki tesirini iptal edecektir.⁶⁹⁵

Âyetin sonunda genel bir hüküm de ortaya konmakta, Allah Teâlâ'nın yeryüzünde kendisinin râzı olmadığı işlere çabalayanların ve orada kendisine âsi olanların işlerini düzeltmeyeceği⁶⁹⁶ beyan buyrulmaktadır. Burada amelin müfsidlere izâfe edilmesi o amelin de fasid olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü, işi ifsad olan kimse tarafından yapılmıştır.⁶⁹⁷ Bu nedenle onların işleri temelden çürüktür.⁶⁹⁸ Böyle olunca da Allah onları desteklemez ve tamamına erdirmez.⁶⁹⁹ Bu işlerinden onlara herhangi bir fayda sağlamaz.⁷⁰⁰ Bununla birlikte şunu da ifâde etmek gerekir ki burada

⁶⁹¹ Yûnus 10/81.

⁶⁹² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 51.

⁶⁹³ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XI, 256.

⁶⁹⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 248.

⁶⁹⁵ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XI, 256.

⁶⁹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 244.

⁶⁹⁷ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XI, 256.

⁶⁹⁸ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VII, 95.

⁶⁹⁹ Râzî, *Mefâtîh*, XVII, 143.

⁷⁰⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 51.

amelin ıslah edilmemesiyle o amelin Allah tarafından teyit edilmediği kastedilmektedir, yoksa sâlih amele dönüşmesini nefiy söz konusu değildir.⁷⁰¹

2. Sâlih Amel

Sâlih amel, dinin yapılmasını emir ya da tavsiye ettiği, iyi, doğru, faydalı ve sevap kazanmaya vesile olan işlere denmektedir.⁷⁰² Kâfir de yaptığı bazı amelleri iyi ve faydalı olduğuna inanarak yaptığı ve sâlih olduğunu zannettiği için burada onların iyi amellerini sâlih amel başlığı altında ele almayı uygun gördük. Onlar her ne kadar iyi olarak addedip yaptıkları bazı iyi işlerden kendilerine dönen bir fayda umuyor olsalar da âyetler kâfirlerden sudûr eden söz konusu bu amellerin neticelerinin hiç de onların zannettikleri gibi olmadığını haber vermektedir. Nitekim bir âyette onların amelleri hakkında şöyle bir temsil getirilmektedir:

مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَى شَيْءٍ ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ

*Rablerini inkâr edenlerin durumu (şudur): Onların amelleri fırtınalı bir günde rüzgârın, şiddetle savurduğu küle benzer. Kazandıklarından hiçbir şeyi elde edemezler. İyiden iyiye sapıtma işte budur.*⁷⁰³

Âyet, inkâr edenlerin dünyâdayken Allah rızâsını gözeterek yaptıklarını sandıkları amelleri kıyâmet gününde fırtınalı bir günde üzerine rüzgârın esip savurduğu küle benzemektedir. İşte küfür ehlinin amellerinin durumu kıyâmet gününde tıpkı böyle olacaktır.⁷⁰⁴ Nasıl ki şiddetli bir rüzgârın savurması sonucu küller dağılınca o küllerin tekrar bir araya gelmesi⁷⁰⁵ ve kişinin onları bulabilmesi söz konusu değilse⁷⁰⁶ kâfir de âhirette o amellerinden Allah katında kendisine fayda verecek ve O'nun azabından

⁷⁰¹ İbn Âşûr, *a.g.e.*, XI, 256.

⁷⁰² Süleyman Uludağ, "Amel", *DİA*, III, 13.

⁷⁰³ İbrâhim 14/18.

⁷⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIII, 622-623.

⁷⁰⁵ İbn Âşûr, *Tahrir*, XIII, 212.

⁷⁰⁶ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VII, 480.

kurtaracak hiçbir şey bulamayacaktır. Çünkü o amelleri Allah'a has kılarak yapmamıştır.⁷⁰⁷

Burada kâfirlerin Allah'a yaklaşmak adına yaptıkları⁷⁰⁸ sadaka verme, ana-babaya ihsan,⁷⁰⁹ sıla-i rahim, köle azadı, esirleri serbest bırakma, düşkünleri doyurma, vb. birtakım amelleri kastedilmektedir. Ne var ki onların bu gibi amelleri Allah'a iman esasına bina edilmediği için rüzgârın savurduğu küllere benzetilmiştir.⁷¹⁰ Tıpkı rüzgârın külleri savurduğu ve ondan geriye bir şeyin kalmadığı gibi, onlar da âhirette, dünyada kazandıklarından hiçbir şeyin sevabını bulamayacaklardır.⁷¹¹ Çünkü onların küfürleri, amellerini iptal edip boşa çıkarmıştır. Öyle ki bu amellerden onlara ne bir eser ne bir iz kalmıştır. Fakat küfre düşmemiş olsalardı bu amelleri âhirette kendilerine fayda verecekti.⁷¹²

Bu amellerle, onların putlara yaptıkları ibâdetler ile iman zannedip ihlâsa götüren yol sanarak yüklendikleri küfürlerinin kastedilmiş olması da muhtemeldir. Buna göre onlar faydalanacaklarını umdukları için o ameller uğruna uzunca bir zaman bedenlerini yormuşlar, ancak bu ameller onlara yükten başka bir şey olmamıştır.⁷¹³ Yine, küfürlerinden önce yaptıkları iyi amellerin kastedilmiş olması da mümkündür. Nitekim onların bu küfürleri, iman halinde yaptıkları sâlih amellerini iptal etmiştir.⁷¹⁴

Âyetin sonunda ذَٰلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ buyrulması da onların bu amellerinin doğru yolun çok uzağında yapılmış olduğuna,⁷¹⁵ bu nedenle mükâfâtın da onlara çok uzak olduğuna delâlet etmektedir.⁷¹⁶

Âyette temsilin kül ile verilmesi çok mânidardır. Zira kül, ateşten geriye kalan ve bir faydası bulunmayan şeydir.⁷¹⁷ Kâfirin ameli de küle benzetilerek onun haddi

⁷⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIII, 623.

⁷⁰⁸ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, IV, 355.

⁷⁰⁹ Râzî, *Mefâtîh*, XIX, 105.

⁷¹⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 372.

⁷¹¹ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, IV, 355.

⁷¹² Râzî, *Mefâtîh*, XIX, 105.

⁷¹³ Râzî, *a.g.e.*, XIX, 105.

⁷¹⁴ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VII, 479.

⁷¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIII, 623;

⁷¹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 372.

⁷¹⁷ Mâverdî, *Nüket*, III, 128.

zatında değersiz olduğuna işâret edilmektedir. Bununla birlikte küllerin zikredilmesinde şöyle bir incelik de bulunmaktadır: Kül, Arapların en üstün gördükleri ve en yaygın olarak yaptıkları misafir ağırlama işine delâlet eden bir unsurdur. Küllerin çok olması da onların dillerinde cömertlikten kinâyedir.⁷¹⁸ Buna göre yapmış oldukları hayırlar ne kadar çok olursa olsun neticede bir farklılık arz etmeyecektir.

Bundan önceki âyetlerde Allah Teâlâ'nın birliğini inkâr edenlerin âhirette cezalandırılacağı haber verilince, bunların dünyadayken fakirlere yardım, misafir ağırlama gibi yaptıkları faydalı ve iyi amellerden yararlanıp yararlanamayacakları sorusu da akla gelmektedir. Allah Teâlâ, bu soruya bir cevap mahiyetinde onların dünyada yaptıkları işleri, ne kadar çok ve iyi olursa olsun, fırtınalı bir günde rüzgârın şiddetle savurduğu kül yığınınına benzeterek âhirette hiçbir kıymet ifâde etmeyeceğini zikretmiş, bunun da telâfi imkânı olmayan bir ziyan ve yanılğı olduğuna işâret etmiştir. Zira Allah insanları evvelâ kendisine ve peygamberlerine inanmakla yükümlü tutmuştur. İman etmeyenlerin dünya hayatında meydana getirdikleri güzel eserler, insanlar için yarar sağlayan hizmetler değerli olmakla birlikte Allah'a ve âhirete inanmaksızın yapıldığı takdirde karşılıkları dünyada alınacak, ancak âhirette sahiplerine bir fayda vermeyecektir. Kaldı ki bunları yapanların gâyesi de dünya hayatıyla sınırlıdır.⁷¹⁹

Bir başka âyette de onların amelleri için şöyle bir benzetme yapılmaktadır:

وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً حَتَّى إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوَفَّاهُ حِسَابَهُ وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ

*İnkâr edenlere gelince, onların amelleri, ıssız çöllerdeki serap gibidir ki susayan onu su zanneder; nihâyet ona vardığında orada herhangi bir şey bulamamış, üstelik yanı başında da (inanmadığı, kendisinden sakınmadığı) Allah'ı bulmuştur; Allah ise, onun hesabını tastamam görmüştür. Allah hesabı çok çabuk görür.*⁷²⁰

⁷¹⁸ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XIII, 213.

⁷¹⁹ *Kur'an Yolu*, III, 282-283.

⁷²⁰ Nur 24/39.

Cenâb-ı Hak burada da inkârcıların amellerini ıssız çöllerde görülen seraba benzetmektedir. Serap, kaba kuşluk vaktinde çöllerde göze görünüp akan suya benzeyen, ancak gerçekte su olmayan şeydir. Ancak uzaktan bakan kimse onu akan su zanneder. الظَّمانُ ise çok şiddetli bir şekilde susamış olan kimseye denmektedir.⁷²¹ Tıpkı böyle bir kimsenin serap olarak gördüğü suyla susuzluğunu dindirmeyi umması gibi kâfir de yapmış olduğu kendince sâlih amellerle Allah katında azaptan kurtulacağını ümit etmektedir. O kişinin gördüğü şeyin yanına vardığında susuzluğunu gidereceği suyu bulamaması gibi kâfir de Allah katında kendisine fayda vereceğini umduğu amelinden hiçbir fayda göremeyecektir. Zira o, bu amelini küfür üzere yapmıştır.⁷²²

Burada onların amellerinin yine iki veche ihtimali bulunmaktadır: Ya âhirette erişmeyi umarak kendilerine fayda vereceğini ümit ettikleri sadaka verme, sıla-i rahim gibi zâhirde hayır olan amelleridir ya da şefaât edeceklerini umarak faydasını göreceklere zannettikleri putlara yapmış oldukları ibâdetlerdir.⁷²³ Her iki durumda da gördüğü şeyin yanına vardığında umduğu suya dair hiçbir şey bulamayan susamış kimsenin yaşadığı hayal kırıklığı ve mahrumiyeti âhirette amelleri kendilerine fayda vermeyince yaşayacaklardır.

İnkâr edenlerin iyilik diye isteyerek yaptıkları tüm işler, inançları bozuk, amaçları da hevâ ve heves olduğu için ıssız çöllerdeki serap gibidir. Susayan kimse uzaktan onu su zanneder, hararetinden dolayı hemen koşar, ancak yanına varınca içini yakan bu harareti dindirecek gerçek suyu bulamadığı gibi uzaktan hayal ettiği parıltı da kalmaz. Bu susuzluk ve yoksunluğun içinde hakîkâtin dehşetini müşâhede eder.⁷²⁴ Nitekim burada serap, kâfirin amelidir. Onun seraba gelmesi ise ölümlük dünyadan ayrılmasıdır.⁷²⁵ İşte o esnada bu kimsenin daha evvel sakınmadığı Allah'ın kahır ve gazabı tüm benliğini kuşatır da hesâbı görülür.⁷²⁶ O halde hesâbı çok uzak

⁷²¹ Râzî, *Mefâtîh*, XXIV, 7.

⁷²² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVII, 326.

⁷²³ Mâturîdî, *Te'vîlât*, X, 177.

⁷²⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 30.

⁷²⁵ Râzî, *Mefâtîh*, XXIV, 7.

⁷²⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 30.

zannetmemek gerekir, zira Allah hesâbı çok çabuk görendir. İşte inanmayanların iyilik zannettikleri amellerinin sonu tıpkı böyledir.⁷²⁷

Başka bir âyet ise onların amellerinin durumunu şöyle haber vermektedir:

وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا

*Onların yaptıkları her bir (iyi) işi ele alırsınız, onu saçılmış zerreler haline getiririz (değersiz kılarız).*⁷²⁸

Âyette zikri geçen hebâ, güneş ışığı küçük bir delikten sızdığında içerisinde toz şeklinde görülen şeydir.⁷²⁹ Bakıldığında toz zannedilir, ancak elle tutulabilen, dokunulabilen ya da gölgede görülebilen bir şey değildir.⁷³⁰ Söz konusu bu zerreler âyette “mensûr”, yani “dağınık ve saçılmış”⁷³¹ olarak nitelendirilmiştir. Zira bunlar sızan bir güneş ışını boyunca muntazam bir şekilde görülür; ancak rüzgâr estiği vakit dağılarak her biri bir tarafa gider. Âyet de onların amellerini işte bu şekilde dağılan zerrelere benzetmektedir.⁷³² Buna göre burada bu ifâde ile onların amellerinin hiçbir değer ifâde etmediği anlatılmaktadır. Nitekim Araplar ateş sönüp üzerinde külleri kalınca هبت النار derler. “Hebâ” da bir şeyin hiçbir şey haline gelmesi, yani yok olmasıdır.⁷³³ Demek ki Allah onların amellerini bu zerreler menzilesinde kılarak boşa çıkaracaktır.⁷³⁴ Onları iptal edecek, tıpkı elle tutulması mümkün olmayan toz zerrelere gibi âhirette kendilerinden faydalanılması mümkün olmayacak bir hâle getirecektir.⁷³⁵ Onların, misafirleri ağırlamak, sıla-i rahim yapmak, muhtaçlara yardım etmek, insanlığa faydalı bir iş yapmak gibi birtakım yararlı işleri varsa dahi inkârları ve haddi aşmaları sebebiyle hepsi aynı bu misâldeki gibi yok mesâbesinde olacaktır.⁷³⁶

⁷²⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 31.

⁷²⁸ Furkan 25/23.

⁷²⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVII, 431; Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 89; Râzî, *a.g.e.*, XXIV, 72.

⁷³⁰ Taberî, *a.g.e.*, XVII, 431. Kelimenin anlamı hakkında zikredilen başka görüşler için bkz. Mâturîdî, *a.g.e.*, X, 242; Mâverdî, *Nüket*, IV, 141; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, 83; Râzî, *a.g.e.*, XXIV, 72.

⁷³¹ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, VI, 83.

⁷³² Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 89.

⁷³³ Mâturîdî, *Te'vîlât*, X, 242.

⁷³⁴ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, VI, 83.

⁷³⁵ Râzî, *Mefâtih*, XXIV, 72.

⁷³⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 63-64.

Câhiliye döneminde insanlar sâlih amelleri dünya nimetlerinin sebebi olarak görmekteydiler. Zira onlar dirilişe inanmazlardı. Onlara göre bu ameller Allah'ı razı etmekte, yaptıklarına karşılık Allah da onları türlü dünya nimetleriyle mükâfâtlandırmaktaydı. Binaenaleyh müşrikler tehdit içeren âyetleri duyduklarında kendi kendilerine “Eğer diriliş gerçekse biz de yaptığımız iyi amelleri kurtuluş sebebimiz olarak buluruz” diyorlardı. Ancak Allah onların içlerindeki bu düşüncüyü bildiğinden bu ve benzer âyetlerle söz konusu amellerinin o gün hiç yokmuş gibi olacağını haber vermiştir.⁷³⁷

Daha evvel açıkladığımız⁷³⁸ bir diğer âyette ise inkâr edenlerin amelleri hakkında şöyle bir temsil bulunmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي
الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ

*Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki, sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak pürüzsüz kaya haline getirivermiştir. Bunlar kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar. Allah, kâfirleri doğru yola iletmez.*⁷³⁹

Bu âyette önceki zikrettiklerimizden farklı olarak, malını gösteriş için sarf eden inkârcı kimsenin ameline temsil getirilmekte ve bu şekilde mü'minler uyarılmaktadır. Buna göre âyette söz konusu olan kimse münâfıktır.⁷⁴⁰ Çünkü küfrünü izhar eden kişinin amellerini gösteriş için yapmayacağı malumdur. Zira riyâkâr olan kimse, zâhirde amelleri Allah içinmiş gibi insanlara görünür, ancak bu yaptığıyla kendi içinde

⁷³⁷ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XIX, 8.

⁷³⁸ Bu âyetin bir kısmını daha önce mü'minlerin amellerini boşa çıkaran sebepler bölümünde zikretmiştik; ancak konuyla olan irtibatı dolayısıyla benzetmenin getirildiği kısmı burada ele almayı uygun gördük.

⁷³⁹ Bakara 2/264.

⁷⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 659; Mâturîdî, *Te'v'ilât*, II, 178.

insanların övgüsünü kazanma niyetini taşır. Kâfir ise böyle değildir, onun fiilleri zaten Allah için değildir; zira o, küfrünü ilan etmiştir.⁷⁴¹

Âyette zikredilen “safvân” pürüzsüz taş⁷⁴², “vâbil” çok ve şiddetli yağmur⁷⁴³, “sald” ise üzerinde hiçbir şey bitirmeyen sert taş⁷⁴⁴ demektir. Cenâb-ı Hak bu şekilde münâfıkların amellerini üzerinde toprak olan kayaya benzetmiştir. Ona sağanak yağmur isabet edince o toprağı alıp götürür ve onu topraktan arınmış bir şekilde üzerinde hiçbir şey olmaksızın bırakır. Bu şekilde toprağın o kaya üzerinde görülmesi gibi Müslümanlar da zâhirde münâfığın bu amellerini görürler. Kıyâmet günü gelip de Allah’ın huzuruna çıkıldığı vakit tıpkı şiddetli yağmurun, kayanın üzerindeki toprağı götürmesi gibi bu amellerin de tamamı savrulup gider. Böylece kıyâmet günü bu kimseler dünyada kazandıklarından hiçbir sevap elde edemezler, çünkü onlar bunu âhirete yönelik olarak yapmamış, âhirette Allah katındaki ecri talep etmemişlerdir. Sırf insanlara gösteriş olsun diye, onların övgülerini arzulayarak yapmışlardır. Muhakkak ki onların, amellerinden nasibi de ancak bu talep ettikleri kadardır.⁷⁴⁵

Burada şunu da düşünmek mümkündür ki üzerinde az bir toprak bulunan çıplak düz kayaya tohum ekilip üzerine sağanak yağmur yağdığı vakit, o tohum topraksız tek başına kalır. Öyle ki sonra tohum da kalmaz, o da oradan kaybolur gider. Nitekim o kişi, ekinine ihtiyaç duyduğu zaman orada umduğundan hiçbir şey bulamaz.⁷⁴⁶

Bu tür misallerde somut varlıklarla gözlerden gâip olan soyut durumları belirgin kılma söz konusudur. Burada da somut olan kaya ve toprakla soyut olan sadaka sevâbına temsil getirilmektedir. Böylece soyut olan, somut olanla belirgin kılınmakta ve şu mesaj verilmektedir: Kendisiyle tüm canlılar için türlü gıdaların yaratıldığı toprak, şiddetli yağmurla süpürülüp gidince geriye ondan hiçbir şey kalmaz. Benzer şekilde, tıpkı yağmurun, kayanın üstündeki toprağı götürüp geriye topraktan hiçbir şey

⁷⁴¹ Taberî, *a.g.e.*, IV, 659.

⁷⁴² Taberî, *a.g.e.*, IV, 661; Mâverdî, *Nüket*, I, 339.

⁷⁴³ Taberî, *a.g.e.*, IV, 661; Mâturîdî, *Te’v’îlât*, II, 178;

⁷⁴⁴ Mâverdî, *Nüket*, I, 339; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, IV, 332.

⁷⁴⁵ Taberî, *a.g.e.*, IV, 662.

⁷⁴⁶ Ömer Çelik, *a.g.m.*, s. 25.

bırakmayarak kayanın dümdüz bir şekilde kalması gibi sadakaların sevabı da böyle yok olur gider.⁷⁴⁷

B. Kâfirin Amelinin Dünyâ-Âhiret Açısından Durumu

Âyetlerde birtakım davranışlar neticesinde amellerin boşa çıkacağı haber verilirken dikkati çeken bir husus onların dünyada ya da âhirette boşa çıkacağının zikredilmesidir. Bu da bize amelin boşa çıkmasının iki zemini bulunduğunu gösterir. Buna göre amellerin hem dünyada hem de âhirette boşa çıkma durumu söz konusudur. Bu bahiste boşa çıkmanın bu zeminlere göre mâhiyeti ele alınacaktır.

1. Dünyadaki Durumu

Kâfirlerin amelleri tuzak, sihir vb. gibi kötü ve açları doyurma, sıla-i rahim, vb. gibi sâlih (ya da putlara ibâdet gibi kendilerince sâlih) ameller olmak üzere temelde iki çeşit olduğuna göre bunların boşa çıkmalarının mâhiyeti de birbirinden farklı olacaktır.

Kâfirlerin inananlara yönelik kurdukları bir takım tuzak ve planları Cenâb-ı Hak âyetlerde boşa çıkaracağını haber vermiştir. Onların söz konusu bu amellerinin neticesi dünyada beklendiği için âhirete dönük bir tarafı bulunmamaktadır. Şöyle ki birinin kötülüğü istenip kendisine zarar vermek üzere tuzak kurulduğu vakit bu zararın dünyâda vâki olması beklenir. Buna göre tuzak, hile, sihir ve benzeri kötü ameller dünyâya yöneliktir. Böyle olunca Allah Teâlâ'nın onları boşa çıkarması da dünyâda gerçekleşir.

Sihirle ilgili bahiste sihirbazların Firavun'un emriyle bir araya gelerek sihirdeki hünerlerini göstermek sûretiyle Hz. Mûsâ'ya üstün gelmeye çalıştıkları ve bu şekilde halka onun bir yalancı olduğunu ispatlamaya çalıştıklarından bahsedilmiş, Allah Teâlâ'nın da onların sihirlerini boşa çıkaracağını haber verdiği zikredilmişti. Nitekim Cenâb-ı Hak Hz. Mûsâ'ya asasını yere atmasını emrettiğinde asa bir yılanı dönüşüp onların sihir diye uydurdukları şeylerin hepsini yutmuştur. Böylelikle Allah Teâlâ onların bu yaptıklarını hemen oracıkta boşa çıkarmış, kurdukları bu düzenden hedefledikleri maksada onları ulaştırmamıştır. Şu da var ki bu hâdise üzerine

⁷⁴⁷ Mâturîdî, *Te'v'ilât*, II, 178-179.

sihirbazların imâna gelmesi de onlara bu emri veren ve bu kötü işin esas kaynağı olan Firavun'un planladığı bu işin boşa çıktığını bir kez daha kanıtlar niteliktedir.

Yine Firavun'un Hz. Mûsâ'nın Tanrısına ulaşma maksadıyla bir kule yaptırmak istemesi, inananların çoğalıp kuvvetlenmemesi amacıyla Firavun'un onların çocuklarını öldürtmeye teşebbüs etmesi ya da Ebrehe'nin büyük bir kilise yaptırarak Kâbe'yi yıkıp yerine bu kiliseyi getirme gâyesiyle fil ordusuyla Kâbe üzerine yürütmesi gibi inananlara yönelik tertip edilmiş türlü tuzaklar da hep Cenâb-ı Hakk'ın müdahalesiyle boşa çıkarılmış, hiçbir maksadına erdirilmemiştir. Nitekim Firavun ne bu şekilde Hz. Mûsâ'nın Tanrısına ulaşabilmiş ne de inananları bulundukları yoldan döndürebilmiştir. Aksine tüm gayreti hebâ olmuş, bunun yanı sıra bu iş için harcadığından da zarar etmiştir.⁷⁴⁸ Yine o, Hz. Mûsâ'nın kavminin çocuklarını öldürme teşebbüsünde de maksadına erememiş, bilakis başlarına olmadık sıkıntılar gelmiş, İsrailoğulları Mısır'dan çıkana kadar Allah üzerlerine kurbağa, haşerat, kan, tufan gibi türlü felaketler gönderip onları meşgul ederek bu kötü işten alıkoymuş ve en nihâyetinde onları suda boğarak onların planını tümünden boşa çıkarmıştır. Ebrehe'nin tuzağı da Cenâb-ı Hakk'ın, üzerlerine ebâbil kuşlarını göndererek onları yenik ekine benzetmesi⁷⁴⁹ sûretiyle boşa çıkmış, bununla birlikte yaptırdığı kilisenin çıkan yangın sonucu küle dönmesiyle de tüm harcadıkları hebâ olmuştur.⁷⁵⁰

Allah Teâlâ bunun yanı sıra daveti kabul edildiği halde engelleme çabalarına devam ederek inananlarla kendisi hakkında tartışıp vazgeçirmeye çalışan inkârcıların ileri sürdükleri delillerin de boş olduğunu haber vermektedir:

وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ

شَدِيدٌ

*Daveti kabul edildikten sonra, Allah hakkında tartışmaya girenlerin delilleri, Rableri katında boştur. Onlar için bir gazap, yine onlar için çetin bir azap vardır.*⁷⁵¹

⁷⁴⁸ Taberî, Câmiu'l-beyân, XX, 328.

⁷⁴⁹ Fîl 105/5.

⁷⁵⁰ Zemahşerî, Keşşâf, IV, 286; Râzî, Mefâtih, XXXII, 99.

⁷⁵¹ Şûrâ 42/16.

Âyet, Resulullah'ın ashabıyla dinleri hususunda tartışan ve onları bu dinden engellemek, İslâm'dan küfre çevirmek isteyen Yahudiler hakkındadır.⁷⁵² Nitekim onlar Müslümanlara şöyle demektedir: “Siz ittifak edileni almanın, ihtilaf edileni almaktan daha evlâ olduğunu söylemiyor muydunuz? Mûsâ'nın nübüvveti ve Tevrat'ın hak oluşu ittifakla malumdur. Oysaki Muhammed'in nübüvveti üzerinde bir ittifak yoktur. Buna göre Yahudiliği tercih etmenin daha evla olması gerekir.” Ancak onların öne sürdükleri bu delil tutarsızdır, boştur. Çünkü Yahudiler Hz. Mûsâ'nın mûcizelerinin, söylediklerine muvâfık zuhûr etmesinden dolayı ona inanmanın vâcib olduğu konusunda mutâbıktırlar. Ancak Muhammed (s.a.)'in getirmiş olduğu mûcizeler de sözüne muvâfık olarak zuhur etmiş, Yahudiler de bu mûcizelere şâhit olmuşlardır. Eğer mûcizelerin zuhûru, onu getiren kimsenin doğruluğuna delâlet ediyorsa o takdirde Muhammed (s.a.)'in nübüvvetini de itiraf etmek gerekir. Eğer doğruluğuna delâlet etmiyorsa o zaman onların Hz. Mûsâ'nın nübüvvetini de kabul etmemeleri gerekir. Ancak mûcize gösterme noktasında eşit oluşlarına rağmen Hz. Mûsâ'nın nübüvvetini ikrâr edip Hz. Muhammed (s.a.)'in nübüvvetini inkâr husûsunda ısrar etmek çok çelişkili bir durumdur.⁷⁵³ Bu da onların söz konusu delillerinin boşa çıktığını göstermektedir.

Görüldüğü üzere Allah Teâlâ kâfirlerin mü'minlere kurduğu her türlü tuzağı bizzat kendi karşılarına çıkarmakta,⁷⁵⁴ onların ayaklarına dolandırmaktadır. Buna göre onların bu türden kötü işlerinin boşa çıkması Allah Teâlâ'nın onların tuzaklarını çeşitli vesilelerle bozması sûretiyle tahakkuk etmektedir. Hâsılı, onların tuzaklarının neticesi ancak helâk ve hüsrândır.⁷⁵⁵ Yani tuzakları neticesinde asıl zarar kendilerine döner; mü'minleri inançlarından çeviremedikleri için de hüsrâna uğrarlar ki bu hüsrân da onların tuzaklarının boşa çıkmasının bir başka boyutudur.

İçindeki niyeti gizleme yönüyle bir nevi tuzak kategorisine dâhil edebileceğimiz münâfikların amellerinin dünyada boşa çıkması ise, zâhirde hem mü'minlerle hem de kâfirlerle uyum gösterip gerçek anlamda ikisine de dâhil

⁷⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XX, 488.

⁷⁵³ Râzî, *Mefâtîh*, XXVII, 159.

⁷⁵⁴ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXIV, 124.

⁷⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 346.

olmayarak⁷⁵⁶ böyle ikili davrandıkları için, yaptıklarının ne mü'minler ne de kâfirler tarafından kabul görmemesi şeklinde söz konusu olmaktadır.⁷⁵⁷

İnkâr yolunu seçerek dininden dönen bir kimsenin iman hâlinde yapmış olduğu amellerinin dünyâda boşa çıkmasına gelince, bu da evvelâ o kimsenin yapmış olduğu hayırlı işler ve imanından ötürü insanların nezdinde kazandığı şeref, saygınlık, iyi anılma gibi vasıflarını kaybetmesi,⁷⁵⁸ sonrasında mü'minler tarafından herhangi bir dostluk, yardım ya da güzel bir nitelemeye müstahak görülmemesi, sonra bunun da ötesinde ele geçirilene dek kendisiyle savaşılmaması, yakalandığı vakit öldürülmesi, mü'min olan zevcesinin kendisinden bâin talâkla ayrılması, Müslüman akrabalarının mirâsına vâris olamaması,⁷⁵⁹ kelime-i şehâdetin getirdiği can ve mal güvencesinden ve Allah'ın Müslümanlara tazmin ettiği adâlet ve korumadan mahrum olması⁷⁶⁰ vb. şekillerde kendini göstermektedir. Böylelikle onların bu amelleri yaparken çekmiş oldukları meşakkatler de yanlarına kalmış ve bu şekilde dünyada lânete uğramışlardır.⁷⁶¹

İnanmayanların misâfire ikram, fâkirlere sadaka verme, hacılara su temin etme, sıla-i rahim gibi iyi amelleri ise haddi zâtında sâlih amellerdir. Ne var ki ihlâs, yapılan tüm işlerin ruhu hükmündedir. İhlâssız yapılan hayır-hasenat da ruhsuz olup yalnız kuru bir şekilden ibaret kalmakta, Allah katında hiç bir kıymet arz etmemektedir. Buna göre bu türden sâlih ameller, ilâhî rızâyı kazanmaya vesile bulunduğu için yapılmalıdır. Eğer dünyevî bir menfaat ve fayda uğruna yapılırsa, ihlâs kaçır, o iş de bâtıl olur; yani, Allah katından kabul görmez.⁷⁶² Ancak Allah Teâlâ zâlim değildir, kullarının emeklerini zayi etmez.⁷⁶³ Öyle ise “Allah, yapan kâfir de olsa sâlih amellerin, faydalı işlerin, hayır ve hasenâtın karşılığını niçin vermesin?” diye bir düşünce akla gelebilir. Böyle bir düşünce yanlış da sayılmaz. Gerçekten Allah çalışan, iyi ve güzel işler yapan kimselerin emeğini zâyi etmeyip onların karşılığını verir; ama bu, âhirette değil bu dünyada söz konusu olur. Nitekim âyetler bunu şöyle haber vermektedir.⁷⁶⁴

⁷⁵⁶ Nisâ 4/143.

⁷⁵⁷ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VI, 407.

⁷⁵⁸ Mâturîdî, *a.g.e.*, II, 18.

⁷⁵⁹ Râzî, *Mefâtîh*, VI, 38.

⁷⁶⁰ İbn Âşûr, *a.g.e.*, II, 332.

⁷⁶¹ Râzî, *Mefâtîh*, XII, 18.

⁷⁶² Davut Aydın, “İslam'da İbadet ve İbadet - Amel İlişkisi”, İzmir 2003, sy:60, s. 24.

⁷⁶³ Nisâ 4/40.

⁷⁶⁴ İsmail Karagöz, *Kur'an'dan Öğütler*, TDV Yay., Ankara 2009, s. 440.

*Kim, (yalnız) dünya hayatını ve zinetini istemekte ise, işlerinin karşılığını orada onlara tam olarak veririz ve orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar.*⁷⁶⁵

*Her kim, dünya nimetini isterse, kendisine ondan veririz; kim de âhiret sevabını isterse, ona da bundan veririz.*⁷⁶⁶

*Kim âhiret kazancını istiyorsa, onun kazancını arttırırız. Kim de dünya kârını istiyorsa ona da dünyadan bir şeyler veririz. Fakat onun âhirette bir nasibi olmaz.*⁷⁶⁷

*Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız.*⁷⁶⁸

Bu âyetlerde yalnız dünyâ hayatı ve nimetlerini arzu eden ve sadece bu uğurda gayret gösteren kimselerin âhirette hiçbir nasiplerinin olmayacağı, ancak Allah Teâlâ'nın onların emeklerinin karşılığını dünyada eksiksiz olarak vereceği sarih bir şekilde bildirilmektedir.⁷⁶⁹ Nitekim onların dünyada bu amellerle maksatları gösteriş olup bunun neticesinde beklentileri de ancak insanların övgülerine mazhar olma, onlar tarafından cömertlik ve eli açıklık gibi birtakım güzel vasıflarla nitelenmektir.⁷⁷⁰ Cenâb-ı Hak da bu âyetlerde va'dettiği üzere onları yapmış oldukları amellerine karşılık dünyada bu isteklerine kavuşturur.⁷⁷¹ Bununla birlikte bu doğrultuda gerçekleştirmiş oldukları infaklar da dünyada kendilerine misliyle verilmek suretiyle hiçbir haksızlığa uğratılmazlar.⁷⁷²

Âhiret nimetleri, sâlih amelleri iman ve ihlâsla işleyenlere mahsus olduğundan, kâfirler bundan mahrum olacak, sadece umdukları biçimde dünya nimetlerinden istifâde edebileceklerdir. Bununla birlikte dünya nimetleri, esas itibariyle Allah katından mü'minlere bir lütuf olmak üzere yaratılmıştır. Fakat kâfirler de mü'minler sayesinde bu nimetlerden yararlanabilmektedirler.⁷⁷³ Bu nimetler ise onlara bahşedilen rızık ve sıhhattir.⁷⁷⁴ Nitekim onlar için takdir edilen rızık dünya üzerindeki müddet ve ecelleri

⁷⁶⁵ Hud 11/15.

⁷⁶⁶ Âl-i İmran 3/145.

⁷⁶⁷ Şura 42/20.

⁷⁶⁸ İsrâ 17/18.

⁷⁶⁹ İsmail Karagöz, *Kur'an'dan Öğütler*, s. 441.

⁷⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 659.

⁷⁷¹ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VII, 142.

⁷⁷² Taberî, *a.g.e.*, XII, 348.

⁷⁷³ İsmail Karagöz, *a.g.e.*, s. 441.

⁷⁷⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 262.

dolana kadar eksiltilmeyecektir.⁷⁷⁵ Zira bunların onlara verilmesinden esas gâye de onları derece derece âhirette karşılaşacakları felâketlere yaklaştırmaktır.⁷⁷⁶

Burada inanmayanlardan sâdır olan sâlih amellerin mühim bir fonksiyonuna da değinmek gerekmektedir. Zira ilâhî programda nazar-ı dikkate alınmayan hiçbir davranış bulunmamakta, Cenab-ı Hak mü'min olsun kâfir olsun insanların yaptığı güzel davranışları önemsemektedir.⁷⁷⁷ Nitekim biz bunu şu hadis-i şeriften anlıyoruz: Hakim b. Hizam (r.a.) bir gün Rasûlullah (s.a.)'e şöyle sormuş: “Yâ Rasûlallah, câhiliye devrinde yaptığım, köle azad etme, sadaka verme, silâ-i rahim gibi hayırlar var. Bana bunlardan bir sevap gelecek mi?”, Resul-i Ekrem de cevap olarak: "Sen zaten daha önce yaptığın bu iyiliklerin hayrına müslüman olmuşsun"⁷⁷⁸ buyurmuştur. İşte bu hadis bize yukarıda zikri geçen türden iyi davranışların yeri geldiğinde kişinin müslüman olmasına bile vesile olabildiğini göstermektedir.⁷⁷⁹

Kâfirin yaptığı iyi bir amelden Allah katında sevap kazanamayacağı muhakkaktır. Ancak o, yaptığı birtakım güzel iş ve davranışlar sebebiyle güzel bir tabiat ve huya sahip olur. Ve söz konusu davranışlarını sürdürdükçe bu tabiat onda giderek yerleşir. Yerleşen bu güzel huy ve tabiat da esâsen İslâmın öngördüğü bir şey olduğu için neticede gerçek kimliğine kavuşarak bu durum kendisine Müslümanlığın nasib olması şeklinde tezâhür eder. Böylece o kimse yaptığı hayırların bereketiyle Müslüman olma şerefine erer. Zira güzel ilkeler, güzel neticelere ulaştırır.⁷⁸⁰ Bu şekilde yardımseverlik, hakperestlik, alçakgönüllülük, vb. ahlâkî özellikler, kişinin hidâyete ermesinde mühim bir oynamaktadır. Nitekim Hz. Hatice, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ali (r. anhüm) gibi kimselerin imanı dostluk ve sadâkatten, Ebû Cehil ve benzerlerinin inkârı da ancak düşmanlık ve rekâbetten ileri gelmektedir. Buna göre bir kimsenin bu prensipler üzere bir yaşam sürmesi onun hidâyetini kolaylaştırmaktadır, çünkü İslâmın

⁷⁷⁵ Mâturîdî, *Te'vîlât*, VII, 143.

⁷⁷⁶ Bursevî, İsmail Hakkı *Ruhu'l-beyan fî tefsiri'l-Kur'an*, (trc. Ömer Çelik, Adem Ergül, Mustafa Altındağ), Erkam Yay., İstanbul 2005, VII, 433.

⁷⁷⁷ Şemsettin Kırış, “Ameli Boşa Gitmek”, *Altınoluk*, s. 20.

⁷⁷⁸ Buhari, Zekat 24.

⁷⁷⁹ Şemsettin Kırış, *a.g.m.*, s. 20.

⁷⁸⁰ İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehâbeddin Ahmed, *Muhtasar Fethü'l-bari: İthafü'l-kari bi-ihisari Fethi'l-bâri*, (trc. Mehmet Odabaşı, Soner Duman, Abdullah Durmuş), Polen Yayınları, İstanbul 2006, III, 559.

getirdiği emir ve yasaklar da bu şekilde sürdürülen bir yaşantıyla zaten uyum göstermektedir.⁷⁸¹

2. Âhiretteki Durumu

Hayâtı ancak dünya yaşantısından ibâret zanneden,⁷⁸² âhirete inanmadıkları için yalnız dünya nimetlerini talep ederek amel işleyen inkârcılara bu isteklerinin dünyada verildiği sâbit olduktan sonra onların bu amellerinin âhiretteki durumuna gelince, esâsen bu gâyet açık ve nettir. Nitekim âyetler âhirette onlar için ateşten başka hiçbir şeyin olmadığını⁷⁸³ ve orada hiçbir nasiplerinin bulunmadığını⁷⁸⁴ haber vermektedir.

Kâfirler söz konusu bu ateşe atıldıkları vakit ise Kur'an onların şöyle diyeceklerini bildirmektedir:

وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِّنَ الْعَذَابِ قَالُوا أَوَلَمْ تَكُنَّا تُأْتِيكُم رُّسُلُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا بَلَىٰ قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ

*Ateşte bulunanlar cehennem bekçilerine: “Rabbimize dua edin, bizden, bir gün olsun azabı hafifletsin!” diyecekler. (Bekçiler:) Size peygamberleriniz açık açık deliller getirmediler mi? derler. Onlar da: Getirdiler, cevabını verirler. (Bekçiler ise): O halde kendiniz yalvarın, derler. Hâlbuki kâfirlerin yalvarması boşunadır.*⁷⁸⁵

Bu âyet, onların âhiretteki hüsrânını açıkça gözler önüne sermektedir. Zira dünyâda onlara peygamberler vâsıtasıyla apaçık deliller sunulduğu halde onlar imana yanaşmamışlardır. Dünyada yaptıkları amellerin âhirette boş ve değersiz bulunması gibi, âhiret nimetlerini elde etmeye vesile olan imtihan müddeti artık sona erdikten sonra ateşin içinde yalvarmaları da tıpkı bu amelleri gibi boştur, boşunadır. Çünkü yalvarmalarının bu saatten sonra ne kendilerine bir faydası dokunur⁷⁸⁶ ne de bunun

⁷⁸¹ Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 463-464.

⁷⁸² En'am 6/29.

⁷⁸³ Hud 11/15-16.

⁷⁸⁴ Bakara 2/200; Şura 42/20.

⁷⁸⁵ Mü'min 40/49-50.

⁷⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XX, 343; Mâturîdî, *Te'vîlât*, XIII, 68.

neticesinde onlara bir cevap verilir. Onlara sadece: *Alçaldıkça alçalın orada! Bana karşı konuşmayın artık!*⁷⁸⁷ buyrulur.⁷⁸⁸ Buna göre âhirette mü'min-kâfir herkes, dünyâdayken işlediği iyi ameli de kötü ameli de karşısında bulacak⁷⁸⁹ ve bunun sonucunda ancak hak ettiğini görecektir.

Söz gelimi müşrikler Allah'a yaklaştırmayı amaçıyla⁷⁹⁰ kendi elleriyle yaptıkları birtakım putlara ibâdet edip ta'zimde bulunmaktaydılar. Bu putların Allah katında kendilerinin şefaathçileri olduklarına inanmakta⁷⁹¹ ve onlara yapmış oldukları ibâdetleri, Allah'a yaklaşma amacı bulundurduğu için, sâlih amel saymaktaydılar. Ancak onların dünyâda putlar uğrunda gösterdikleri tüm gayret ve çabalar, onlara yapmış oldukları tüm ibâdetler âhirette boşa gitmiş, bunlarla orada ârzuladıkları şeylerin hiçbirine ulaşamamışlardır.⁷⁹² Zira onların iyi zannederek yaptıkları bu işin âhirette cezâdan başka hiçbir karşılığı yoktur.⁷⁹³ İşte bu kimseler, iyi işler yaptıklarını sandıkları halde dünyâ hayatındaki söz konusu çabalarının boşa gitmesiyle amel bakımından en çok zarâra uğrayan kimselerdir ki amellerinin karşılığı ancak cehennemdir.⁷⁹⁴ O vakit Allah'a ortak koştukları ve şefaathçileri olduğunu söyledikleri putları da kendilerine hiçbir fayda vermeyecektir. Nitekim o gün Allah Teâlâ onlara “Benim ortaklarım olduklarını ileri sürdüğünüz şeyleri çağırın!” diye buyurur. Onlar da çağırırlar; ne var ki bunlar kendilerine cevap veremezler.⁷⁹⁵ Ne bu kimselere ne de kendilerine bir yardıma güç yetirebilirler.⁷⁹⁶ İşte müşrikin ameli, ibâdeti âhirette böyle boşa çıkar. Çünkü Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz.⁷⁹⁷

İnkârcıların misâfire ikram, fâkirlere sadaka verme, hacılara su temin etme, sıla-i rahim vb. haddi zâtında sâlih olan amellerine gelince bunlar her ne kadar dünyâda bu amelleri işleyen çevresindekiler için fayda arz etse de âhirette o kişinin bizâtihi

⁷⁸⁷ Mü'minûn 23/108.

⁷⁸⁸ Taberî, *a.g.e.*, XX, 343.

⁷⁸⁹ Mûsâ Bilgiz, “Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukâyesesi”, *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2003, sy:20, s. 150.

⁷⁹⁰ Zümer 39/3.

⁷⁹¹ Yûnus 10/18.

⁷⁹² Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 109.

⁷⁹³ Râzî, *Mefâtîh*, XVI, 129; İbn Âşûr, *Tahrîr*, X, 260.

⁷⁹⁴ Kehf 18/103-106.

⁷⁹⁵ Kehf 18/52.

⁷⁹⁶ A'râf 7/192.

⁷⁹⁷ Nisâ 4/48, 116.

kendisine mükâfât anlamında hiçbir getirisi bulunmayacaktır. Çünkü yaratılış gâyesi Allah’a kulluk etmek olan insanın, bu görevini yerine getirebilmesi için evvelâ şartlarına uygun bir şekilde iman etmesi gerekmektedir. Böyle bir iman olmadan yapılan ameller ise geçerli değildir. İmansız yapılan ibâdetlerin, bu gibi sâlih amellerin ve iyi işlerin, ne olursa olsun Allah katında bir değeri bulunmamaktadır.⁷⁹⁸ Çünkü kişinin yapmış olduğu amellerden sevabı hak edebilmesi ancak âhirette imanlı bir şekilde o amelleri Allah’ın huzuruna çıkarabilmesi ile mümkün olur, o amelin bizâtihi kendisi ile değil.⁷⁹⁹

Ancak bu noktada zihne şöyle bir soru takılmaktadır: Bu şekilde başkalarına faydası dokunmuş ya da insanlığa pek çok yarar sağlayan birtakım buluşlara imza atmış olan inkârcı kimselerin bu amellerinden âhirette onlar için hiç mi bir kazanç söz konusu olmayacaktır?

Hicr Suresi’nin 43-44. âyetlerinde şöyle buyrulmaktadır: *Muhakkak cehennem, onların hepsine vâdolan yerdir. Cehennemin yedi kapısı vardır. Onlardan her kapı için birer grup ayrılmıştır.*⁸⁰⁰ Burada zikri geçen kapılarla cehennemin yedi tabakasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kapının bulunması girilecek birtakım menziller olmasını gerektirir. Buna göre bu yedi tabaka da günahların çeşitlerine göre farklı şiddetlerdedir.⁸⁰¹ Demek ki cehennemdeki azap tek tip değildir. Zira işlenen günahlar da aynı oranda kötü değildir; söz gelimi şirk, büyü, adam öldürme, vb. günahlar daha büyük olup⁸⁰² Allah’ın gazâbını daha çok celb etmektedir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm de günahların büyük ve küçük olmak üzere iki iki tür olduğunu haber vermektedir.⁸⁰³

Buna göre insanları ifsad noktasında herhangi bir teşebbüsü bulunmayan ve Müslümanlara zarar verme girişimi göstermeyip çevresine zikri geçen türden faydaları dokunmuş olan bir inkârcı ile inkârında azgınlık gösterip haddi aşarak çevresindekileri de bulunduğu bâtil yola çekmeye çalışan ve Müslümanlara zarar vermede elinden geleni

⁷⁹⁸ İsmail Karagöz, *Kur’an’dan Öğütler*, s. 439.

⁷⁹⁹ Mâturîdî, *Te’vilât*, II, 19.

⁸⁰⁰ Hicr 15/43-44.

⁸⁰¹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XIII, 43.

⁸⁰² Buhârî, *Vesâyâ* 23; Müslim, *İman* 144.

⁸⁰³ *Eğer yasaklandığımız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız* (Nisâ 4/31).

ardına koymayan bir kâfirin âhiretteki konumunun aynı olmayacağını söylemek mümkündür. Kâfirlerin, inkârları sebebiyle cehenneme girip ebedî azâba düşer olacakları muhakkaktır.⁸⁰⁴ Ancak ifsatçı olmayan kâfirlerin bu amellerinin, kendilerine, âhirette azaplarının tahfif edilmesi, yani hafifletilmesi suretiye faydasının dokunabileceği söylenmiştir. Buna göre ifsatçı kâfirle böyle olmayanın cehennemde farklı şiddetteki tabakalarda bulunacağını söylemek mümkündür. Nitekim bâzı sahih hadislerde, Hâtem-i Tâî'nin cömertliği; Ebû Leheb'in Hz. Peygamber (s.a.)'in doğumuna sevinmesi, bunu müjdeleyen Süveybe isimli câriyesini azad etmesi ve Ebû Tâlibin Hz. Peygamber'e yardımları nedeniyle azaplarının hafifletileceği bildirilmektedir. Kâfirler için tahfifin olmayacağını ifâde eden naslar⁸⁰⁵ ise, derecesine göre küfrün cezasının azaltılmayacağına hamledilir. Bu durumda kâfirin amelinin boşa gitmesinin anlamı, amellerinin onları ebedi azaptan kurtarmamasıdır. Âyetlerde ifâde edilen amellerinin serap ve heba olmasının anlamı da budur.⁸⁰⁶ Buna göre azapları her ne kadar azgın kâfirlerinkinden daha hafif de olsa iyi amelleri onları cehennemden kurtarmaya yetmeyecek, inkârlarının cezasını bu şekilde yine çekeceklerdir.

II. MÜ'MİNİN AMELİ

Yukarıda kâfirin amelini ele alırken gerek nitelik gerekse neticelerinin zemini açısından ele alıp değerlendirdik. Ancak söz konusu mü'min olunca böyle bir ayrıma gitmeyi gerekli görmedik. Çünkü mü'minin boşa çıkmaya konu olan ameli zâten sâlihtir. Tuzak, vb. gibi kötü ameller mü'min için söz konusu değildir. Amelin boşa çıkacağı zemin ise kendisinden umulan mükâfât açısından tek yönlü olup o da âhirettir.

Kur'ân-Kerîm'de sâlih amelin çoğunlukla imanla beraber zikredilmesi,⁸⁰⁷ ikisinin aynı anda bulunmasının gerekliliğine⁸⁰⁸ ve sâlih amelin Allah katında değer ifâde etmesinin şartının ancak iman olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim bu vasıfta

⁸⁰⁴ Bakara 2/39.

⁸⁰⁵ *İnkâr edenlere de cehennem ateşi vardır. Öldürülmezler ki ölsünler, cehennem azabı da onlara biraz olsun hafifletilmez. İşte biz, küfürde ileri giden her nankörü böyle cezalandırırız* (Fâtır 35/36).

⁸⁰⁶ Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmud b. Abdillâh el-Hüseyînî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1997, XVI, 382; Yusuf Yurt, *Kur'an'da Amel*, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 80.

⁸⁰⁷ Bakara 2/25, 82; 277; Âl-i İmrân 3/57; Nisâ 4/57, 122, 173.

⁸⁰⁸ Mûsâ Bilgiz, "Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2003, s. 140.

olanların amellerinden âhiretteki kazançları, cennete girdirilip türlü nimetlere mazhar kılınacakları da yine Kur'an'da müjdelenmektedir.⁸⁰⁹ Ayrıca iman edip sâlih amel işleyenlerin mükâfâtı bununla sınırlı kalmayıp Allah Teâlâ onların kötülüklerini iyiliklere çevireceğini⁸¹⁰ ve örteceğini⁸¹¹ haber vermektedir. Buna göre samimiyetle yapılan bir tevbenin ardından onları iyilik yapmaya sevk etmek sûretiyle söz konusu günahlarını iyiliklere dönüştürecek ve bu şekilde o günahları örtecek, yani silecektir. Çünkü kişi bu kötü davranışları her hatırına geldiğinde pişmanlık hissetmekte ve bu nedenle daima Allah'tan mağfîret talep etmektedir.⁸¹² Bunun üzerine Cenâb-ı Hak da o kimseyi bu kötü işlerinden sonra iyiliklere muvaffak kılmaktadır.⁸¹³

Bu noktada şu husûsa da değinmek gerekir ki Kur'an bu şekilde kötülüklerin iyiliklere çevrileceğini ya da iyiliklerin kötülükleri gidereceğini⁸¹⁴ haber verdiği gibi bazı hadisler de âhirette mü'minlerden kimisinin, yaptıkları bazı kötü işler nedeniyle birtakım iyi amellerini kaybedeceğini ifâde etmektedir.⁸¹⁵ Örneğin bir hadiste "Kimin uhdesinde bir (din) kardeşinin nefesine veya malına tecâvüz nedeniyle hak bulunursa dinar ve dirhem olmadığı (kıyâmet günü) gelmeden önce bugün o kimseden helâllik istesin. Yoksa o zâlimin sâlih amelinden zulmettiği nispette alınarak mazluma verilir. Eğer zâlimin hasenâtı bulunmuyorsa o takdirde mazlumun seyyiâtından alınarak zâlimin üzerine yüklenir."⁸¹⁶ buyrulmaktadır. Buna göre âhiretteki hesaplaşmada başka kimselerin haklarıyla alakalı bazı günahlardan kurtulabilmek için, sevap hânesinden aktarmalar yapılmak suretiyle günahlarla sevapların denkleştirilmesi söz konusu olmaktadır. Böyle bir durumda mü'minin büyük mükâfâtlar kazanmasına vesile olacak pek çok iyi ve güzel ameli tazminat yerine geçmek suretiyle boşa çıkmış olmaktadır.⁸¹⁷ Buna göre mü'min, yapıp ettiklerine dikkat etmediği müddetçe âhirette iyi amellerini kaybetme tehlikesiyle yüzyüzedir.

⁸⁰⁹ Bakara 2/25, 82; Nisâ 4/57, 124; Hac 22/50; İbrâhim 14/23; Kehf 18/107-108; Ankebut 29/58; Secde 32/19; Sebe 34/37; Muhammed 47/12; Talâk 65/11; Burûc 85/11.

⁸¹⁰ Furkan 25/70.

⁸¹¹ Teğâbün 64/9; Talâk 65/5; Tahrim 66/8.

⁸¹² Mûsâ Bilgiz, *a.g.m.*, s. 142.

⁸¹³ Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, s. 811.

⁸¹⁴ Hud 11/114.

⁸¹⁵ Yusuf Yurt, *Kur'an'da Amel*, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 81.

⁸¹⁶ Buhârî, *Mezâlim*, 10; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, VII, 375.

⁸¹⁷ *Kur'an Yolu*, V, 42.

Nitekim ashâb-ı kirâm'ın hayatını incelediğimiz vakit hiçbirinin gerek imanları gerekse sâlih amelleri nedeniyle kendilerini Allah'ın azâbından emniyet içinde görmediklerini, yaptıkları amellerin boşa gitmesinden çok korktuklarını görmekteyiz. Örneğin yaradılışı itibariyle sesi gür bir sahâbi olan Sabit b. Kays (r.a.) “*Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin...*”⁸¹⁸ âyeti indiği zaman sesi soluğu çıkmaz biri haline gelmekte öyle ki bu uğurda Resûl'ün meclisinden geri kalmayı dahi göze almaktadır. Çünkü Allah'ı ve Rasûlünü çok sevmekte ve onlara karşı gelmekten, bu şekilde amelini boşa çıkarmaktan korkmaktadır.⁸¹⁹

Bu konuda korkuya neden olacak bir başka sebep de Mü'min kişinin ameline, söz gelimi riyâ gibi onun ihlâsını zedeleyen birtakım durumların âriz olması tehlikesidir.⁸²⁰ Nitekim Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de bu hususta *Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın*⁸²¹ buyurarak mü'minleri uyarmış, Resûlullah (s.a.) de "Dikkat edin, sizin hakkınızda Deccal'den daha çok korktuğum şeyin ne olduğunu haber vereyim mi? diye sormuş, ashab da "Buyur yâ Rasûlallah" deyince Peygamberimiz (s.a.): Bu korktuğum şey “gizli şirk”tir. Öyle ki namaza duran bir kimse, bir başkasının kendisine baktığını fark ettiği için namazını özenerek kılıyor." buyurmuştur.⁸²² Aynı hadisin bir başka varyantında ise Resûlullah'ın “Allah Teâlâ kullarına, amellerinin karşılığını vereceği gün: “Amellerinizi göstermek için yaptığınız kimselere gidin de bakın bakalım onlardan bir karşılık görebilecek misiniz?” diye buyurduğu rivâyet edilmiştir.⁸²³ Buna göre kişinin amelini yaparken gözettiği kimsenin âhirette kendisine hiçbir faydasının olmayacağı bu hadisle çarpıcı bir şekilde ifâde edilmektedir. Hâsılı, sâlih amelleri muhafaza etmek için, sonucun ve hükmün yalnız Allah'a âit olduğu şuurla olarak onları yerine getirmek⁸²⁴

⁸¹⁸ Hucurât 49/2.

⁸¹⁹ Şemsettin Kırış, *a.g.m.*, s. 20.

⁸²⁰ İbn Hacer el-Âskalâni, *Muhtasar Fethü'l-bari: İthafü'l-kari bi-ihisari Fethi'l-bari*, (trc. Halil Aldemir, Mehmet Odabaşı, Soner Duman) Polen Yayınları, İstanbul 2006, I, 147.

⁸²¹ Bakara 2/264.

⁸²² İbn Mâce, Riyâ ve Sum'a, 12/ 246.

⁸²³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 428-429.

⁸²⁴ Fevzi Zülâloğlu, “Kimlerin Ameli Boşa Çıkar?”, *Haksöz Dergisi*, İstanbul 1998, sy: 82, s. 39.

ve sahâbe-i kirâmın yapmış olduğu iç murâkabeyi ilke edinerek ameli boşa çıkaracak ölçüsüz hareketlerden dâima sakınmak gerekmektedir.⁸²⁵

Buraya kadar verdiğimiz tüm bilgiler doğrultusunda bir değerlendirmeye varmadan önce amellerin boşa çıkıp çıkmayacağı noktasında bazı âlimler ya da mezhepler tarafından ortaya konmuş olan dört farklı yorum hakkında bilgi vermek de fayda arz etmektedir. Şunu ilâve etmek gerekir ki bu mevzu, tam tersi kabul edebileceğimiz “tekfir” yani “kötü amellerin daha sonra yapılan sâlih amellerle örtülmesi”⁸²⁶, meselesiyle birlikte ele alınmıştır. Değerlendirmemize yardımcı olması açısından söz konusu bu görüşleri şu şekilde özetlememiz mümkündür:

1. İhbât ve tekfir iman açısından da amel açısından da geçerlidir. Bunu hem naklî hem de aklî deliller göstermektedir. Mu‘tezile, Hâriciyye ve Zeydiyye mezhepleri temel noktaları bakımından ihbât ve tekfirin geçerli olduğu husûsunda ittifak etmişlerdir. Dayandıkları en önemli delillerden biri âyetlerde iyiliklerin kötülükleri gidereceğinin ve birtakım inanç ya da davranışların iyi amelleri yok edeceğinin sarih bir şekilde belirtilmiş olmasıdır:

*“Gündüzün iki ucunda, gecenin de ilk saatlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir...”*⁸²⁷

*“Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın...”*⁸²⁸

*“Andolsun (bilfarz) Allah'a ortak koşarsan, işlerin mutlaka boşa gider...”*⁸²⁹

Hadislerde de yapılan iyiliklerin kötülükleri sileceği bildirilmektedir:

Ebû Zerr (r.a.)’den nakledildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Nerede olursan ol Allah’a karşı sorumluluk bilinciyle yaşa, işlediğin bir günahın

⁸²⁵ Şemsettin Kırış, a.g.m., s. 20.

⁸²⁶ “...kim Allah'a inanır ve yararlı iş yaparsa, Allah onun kötülüklerini örter...” (Teğâbün 64/9)

⁸²⁷ Hûd 11/114.

⁸²⁸ Bakara 2/264.

⁸²⁹ Zümer 39/65.

arkasından hemen bir sevap işle ki onu imha edip yok etsin. İnsanlara güzel ahlâkla muamele et.”⁸³⁰

İhbât ve tekfir meselesi de bir nevi naslardaki bu açıklamalara dayanarak onların bir kural halinde ifâde edilmiştir.⁸³¹

Bununla birlikte mükellefin hem tâat hem de ma’siyet işlediği olgusundan hareket edilebilir. Bu takdirde tâat ve ma’siyet eşit ya da biri ötekinden fazla olacağı için az olanın çok olan tarafından geçersiz kılınması söz konusu olur. Mükellef, işlediği ameller nedeniyle mükâfât yahut cezayı ya aynı ölçüde ya da birini diğerine nispetle daha çok hak eder. Her ikisini aynı derecede hak etmesi pek mümkün değildir. Buna göre hangisine daha fazla müstahaksa o geçerlilik kazanır; sevâbı daha çok hak ediyorsa azâbı, azâbı daha çok hak ediyorsa sevâbı düşer. Bu husus da ihbât ve tekfirin doğru olduğuna delâlet eder.⁸³²

2. İhbât yalnız inançta, tekfirse hem inanç hem de amellerde geçerlidir. Bu doğrultuda Müslümanlıktan irtidâd eden bir kimsenin inkârı, müslüman iken yapmış olduğu sâlih amelleri yok eder. Kâfirlikten Müslümanlığa yönelen bir kimsenin imânı da önceden işlemiş olduğu kötülükleri siler. Ancak Müslümanın ma’siyetlerine gelince, bunlar onun yapmış olduğu tâatleri ve bu tâatlere yönelik olan sevâbı yok etmez.⁸³³ Eş’ariyye, Mâtürîdiyye, İmâmiyye, İsnâaşeriyye ve Abbâd b. Süleyman gibi bazı Mu‘tezile âlimleri bu görüştedir. Dayandıkları en temel deliller ise şöyledir: Naslar, zerre kadar bile olsa yapılan her tür hayır ve şerrin muhakkak karşılığının görüleceğini bildirmektedir: “*Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer*

⁸³⁰ Dârimî, Rikâk, 71.

⁸³¹ Yusuf Şevki Yavuz, “İhbat”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 529; ayrıca bkz. Yahya b. Hamza, Ebû İdris İmam Müeyyed-Billah, *el-Meâlimu’d-dîniyye fi’l-akâidi’l-ilâhiyye*, (thk. Muhtar Muhammed Ahmed Haşâd), Dâru’l-fikri’l-muâsır, Beyrut 1988, s. 111-112.

⁸³² Yavuz, “İhbat”, *DİA*, XXI, 529; Kâdî Abdülcebbar, Ebû’l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhü’l-usuli’l-hamse* (tlk. Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim, thk. Abdülkerim Osman), Mektebetu Vehbe, Kahire 1988, s. 624-625.

⁸³³ Sübhâni, Câfer, *el-İlahiyyât ala hude’l-kitâb ve’s-sünne ve’l-akl*, (yay. Hasan Muhammed Mekkî Amilî), ed-Dârü’l-İslâmiyye, y.y. 1989, II, 862.

işlemişse onu görür.”⁸³⁴ Zâhiren ihbâtın geçerliliğini ifâde eden başka naslar da bu naslara göre yorumlanmalıdır.⁸³⁵

İhbâtın amellerde söz konusu olmasıyla zulümdür; çünkü böyle olursa sevap ve günah işleyen bir müslüman, şâyet günâhı çoksa hiç sevap işlememiş gibi, eğer sevâbı çoksa hiç günah işlememiş gibi sayılacaktır.⁸³⁶

İhbâtı kabul edenlerin yaptığı istidlâllerde bazı hatâların olduğu söylenmiştir. Örneğin tâatle ma‘siyetin eşit olması durumunda müslümanın amellerine karşılık verilmesinin mümkün olmadığı iddia edilmektedir. Oysaki şu hâlde tâat dikkate alınabilir; zira yapılan bir tâate mukâbil on sevabın, ma‘siyete karşılık ise bir günahın olduğu Kur’ân-ı Kerîm’de haber verilmiştir.⁸³⁷ Bu durumda yapılan iyilik ve kötülüklerin eşit olması hâlinde sevap cihetinin dikkate alınacağını söylenmesi mümkündür.⁸³⁸ Şu da var ki ma‘siyet sebebiyle gerçekleşecek olan azap, tevhid inancını ve onun neticesinde elde edilen sevabı ortadan kaldırmaz; çünkü tevhidin sevâbı fıskı terkin sevâbından daha büyüktür. Bu da bir büyük günah işleyeninin tüm tâatlerinin geçersiz olacağını ileri süren ihbât telakkisini iptâl eder.⁸³⁹

3. Küfrün, yapılan tüm iyi işleri, tâatlerin de ma‘siyetleri iptâl edeceğine dâir şüphe yoktur. Küfür hâricindeki büyük günah niteliğindeki ma‘siyetlerse imânı yok etmemekle beraber bazı tâatlerin sevabını iptâl edebilmektedir. İbn Teymiyye (ö. 728) ve onun yolunu takip eden bazı Selefîyye âlimleri bu kanaattedir. Dayandıkları en temel delillerden biri, âyetlerde zina edenlere uygulanması gereken cezanın bildirilmesine rağmen, onların kâfir olduklarının söylenmemiş olmasıdır. Yine Kur’ân-ı Kerîm’de, sadaka verilen kimseye eziyet edip yapılan iyiliği başa kakmanın sadaka sebebiyle

⁸³⁴ Zilzâl 99/7-8.

⁸³⁵ Yavuz, “İhbat”, *DİA*, XXI, 529.

⁸³⁶ Yavuz, “İhbat”, *DİA*, XXI, 529; Şeyh Müfid, Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed, *el-Akl fî usuli'd-din*, Dârü'l-Âlemîyye, Beyrut 1992, s. 362; Sübhâni, Câfer, *el-İlahiyyât*, II, 863-864.

⁸³⁷ En‘am 6/160.

⁸³⁸ Yavuz, “İhbat”, *DİA*, XXI, 530.

⁸³⁹ Yavuz, “İhbat”, *DİA*, XXI, 530; ayrıca bkz. İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, *Mücerredü makâlâti’ş-Şeyh Ebi’l-Hasen el-Eş‘arî*, (thk. Daniel Gimaret), Dârü’l-Maşrık, Beyrut 1986, s. 159-160, 172-173.

kazanılan sevâbı geçersiz kıldığının⁸⁴⁰ ve büyük günah işlemenin de amelleri boşa çıkardığının⁸⁴¹ haber verilmesi birtakım ma'siyetlerin bazı tâatleri geçersiz kılacağına dâir delil niteliğindedir. Ma'siyetler tüm tâatlere yönelik olan sevâbı ortadan kaldırırsaydı, âhirette amellerin tartılmasına da bir gerek olmazdı. Diğer taraftan hükmü farz ve vâcib olan ibâdetlere ait rükünlerden birini terk etmek de ibâdeti tümüyle iptâl etmeyip yalnızca eksik hâle getirmektedir.⁸⁴²

4. İhbât ve tekfir meselesi hem dünya ve âhiret hem de büyük ve küçük günah bakımından farklılık arz etmektedir. Şâyet tekfirden kasıt, yalnız farzları yerine getirmekle büyük günahların örtülmesi şeklindeyse böyle bir tekfir söz konusu değildir. Ancak ihbât ve tekfirden maksat; amellerin tartılacağı vakit büyük günahlarla bazı iyi amellerin karşılaştırılıp büyük günahın, kendisine karşılık gelen iyi amelle ortadan kalkacağı ve bunun sonucunda iyi amelin sâkit olup hiçbir sevabının kalmayacağı şeklindeyse ise bu doğru olur. Nitekim Müslim'in Sahih'inde İbn Ömer (r.a.) hakkında şöyle bir rivâyet bulunmaktadır: O, kendisine ait olan bir köleyi dövdü, sonra onu azad etti ve dedi ki: "Bu işte benim için bunun kadar bile bir ecir yoktur - sonra yerden bir sopa aldı - muhakkak ki ben Resulullah (s.a.)'in şöyle dediğini işittim: 'Kim kölesine vurursa yahut onu döverse şüphesiz ki onun kefâreti o köleyi azad etmesidir.'⁸⁴³ Bu sebeple İbn Ömer, köleyi azad etmesini, günahı büyük günahlardan olmadığı halde ona bir kefâret saymıştır.⁸⁴⁴ Bunun yanı sıra bir kebîrenin hangi tâat mukâbilinde silineceğini bilmek de mümkün değildir. Küçük sanılan bir iyilik, âhirette bir kebîreyi silebilir. Küçük günahlar ise yapılan tâatlarla dünyadayken silinir. İçten yapılan bir tövbe de hem küçük hem büyük günahları iptal eder.⁸⁴⁵ İbn Receb ve Seffârî'nî gibi bazı Selefi Hanbelî âlimleri daha ziyâde hadislere ve de ashab ve tâbiünden gelen haberlere dayanarak bu görüşü savunmuşlardır.⁸⁴⁶

⁸⁴⁰ Bakara 2/264.

⁸⁴¹ Muhammed 47/33.

⁸⁴² Yavuz, "İhbat", *DİA*, XXI, 530.

⁸⁴³ Müslim, Eymân 29, 30; Ahmeb b. Hanbel, II, 45,61.

⁸⁴⁴ Seffârî'nî, Ebü'l-Avn Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Salim, *Levâmiü'l-envâri'l-behiyye ve sevâtiü'l-esrâri'l-eseriyye; ed-Dürretü'l-mudiyye fi akîdeti'l-firaki'l-merdiyye*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut t.y., I, 377.

⁸⁴⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Seffârî'nî, *Levâmiü'l-envâri'l-behiyye*, I, 378-379.

⁸⁴⁶ Yavuz, "İhbat", *DİA*, XXI, 530.

Sözünü ettiğimiz ihbât ve tekfîr meseleleri üzerindeki tartışmaların daha ziyâde ihbât üzerinde yoğunluk kazandığı ve âlimlerin büyük bir kısmının tekfiri kabul ettiği görülmektedir.⁸⁴⁷ Zikri geçen tüm bu görüşler çerçevesinde bir değerlendirme yapmak gerekirse, küfrün tüm tâatleri iptâl ettiği ve küfrü terk edip imâna yönelmenin de evvelce yapılan kötülükleri sildiği noktasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Buna göre ihbat ve tekfîr inançta geçerlidir. Bunun yanı sıra bir mü'minin işlediği bâzı kebîreler de onun imânına herhangi bir zarar vermemektedir. Söz konusu, ameller olduğunda ise serdedilen görüşlerde farklılıklar göze çarpmaktadır. Ne var ki konuyla ilgili âyetler açıktır. Örneğin, âyette başa kakıp inciterek yapılan hayırların boşa çıkacağı bildirilmektedir.⁸⁴⁸ Bu ve benzeri âyetler, amelde de ihbâtın söz konusu olabileceğine dâir bir delil mesâbesindedir. Buna göre bâzı ma'siyetlerin, birtakım tâatlerin sevâbını iptâl edebildiğini söylemek mümkün olmaktadır. Ancak şunu vurgulamak gerekir ki inkâr, şirk, irtidat gibi inanç boyutuna etki eden bu türden günahların hâricindeki birtakım ma'siyetler, evvelce yapılmış olan tâatlerin sevâbını bunlar gibi tümünden yok etmez; çünkü bunları işleyen kişi artık mü'min kategorisinden çıktığı için amellerinin tartılmasına böyle bir durumda gerek de kalmamaktadır. Zira tartılmaya değer olan ancak iman sâhibi olan kimselerin amelleridir.

⁸⁴⁷ Yavuz, "İhbat", *DİA*, XXI, 530.

⁸⁴⁸ Bakara 2/264.

SONUÇ

Kullar için bir rehber olan Kur’ân-ı Kerîm, bu fonksiyonunun bir gereği olarak dalâlete düşme tehlikesine karşı inananları sık sık uyarmakta, bundan kaçınmak için nelere dikkat edilmesi lâzım geldiğini de açık ve net bir şekilde beyân etmektedir. Kur’ân’ın bu husustaki uyarılarından biri de amellerin boşa gidebileceği noktasındadır.

Bu uyarı genel itibâriyle ya mü’minlere yönelik olarak “amelinizi boşa çıkarmayın” şeklinde doğrudan ya da kâfirlerin amellerinin boşa çıkacağına haber verilmesi şeklinde dolaylı olarak yapılmaktadır. Biz de bu araştırmamızda söz konusu uyarîye sebep teşkil eden sakıncaların neler olduğunu bu âyetlerden tespit etmek sûretiyle inceleme cihetine gittik.

Bunun için öncesinde konuyla alakalı âyetlerden, “boşa çıkma” anlamını ifâde eden kavramları tespit ederek her birini müstakil olarak ele alıp inceledik. Bunu yaparken de sözlük anlamlarıyla Kur’an’da kazandıkları “boşa çıkma” mânâsı arasındaki ince bağlantıyı bulmaya çalıştık.

Bundan sonra elimizdeki âyetlerden hareketle bir kimsenin amelinin boşa çıkmasına yol açan sebepler üzerinde durduk. Bu sebepleri de inanç ve inancın yansıması olan davranışlar şeklinde gerek mü’mine gerekse kâfire göre ayrı ayrı ele alıp inceledik.

Amelinin boşa çıkacağı söylendiği kimselerin yanı sıra yaptıklarının boşa çıkmayacağını müjdelendiği kimselerin de kimler olduğunu yine âyetler yardımıyla tespit etmeye çalıştık.

Amel kavramı iyi-kötü her türlü davranışı kapsamına alan genel bir kavram olduğundan boşa çıkmaya konu olan amellerin niteliklerini de ayrıca inceledik. Bununla birlikte amelin boşa çıkmasının zeminini de göz önünde bulundurarak bu durumun hem dünyadaki hem de âhiretteki sonuçlarını izah etmeye çalıştık.

Son olarak da tartıřmalđ bir konu olması hasebiyle amelin boşa çıkması husûsunda ileri sürülen görüşleri zikrederek âcizâne kanaatimizi de ifâde ettik.

Hâsılı, çalışmamızın neticesinde vardığımız noktaya bakacak olursak “amelin boşa çıkması” olgusunun ne kadar ince bir nokta üzerinde durduğunu müşâhede ettik. Amellerin kabulü için evveliyâtında imanla temellendirilmiş olmasının zarûret arz ettiğini ortaya koyduktan sonra zâhirde iyi addedilen birtakım amellerin dahi sırf sahibinin barındırdığı niyet yüzünden hiçbir değere konu olamadıklarını, bu vesileyle amele esas değeri kazandıran şeyin onun mâhiyeti değeri özünde yer alan samimiyet duygusu olduğunu, buna göre Allah rızâsını göz ardı edip sırf başkalarına gösteriş maksadı taşıyan amellerin karşılığının ancak yapıldıkları kimseler tarafından gösterilen övgü ve saygı olduğunu, bu nedenle Allah katında hiçbir iyi karşılıklarının bulunmayacağını, ne var ki Allah Teâlâ’nın, niyetleri böyle olsa da isteklerinden mahrum bırakmamak sûretiyle onlara bu hususta haksızlık yapmadığını gördük

Bunun yanı sıra Allah’a iman edip onun dosdoğru yolunu seçenlere karşı inkârcıların türlü düzen ve tuzaklar kurmak suretiyle onlara engel olmaya çalıştıklarını, ancak her seferinde Allah tarafından söz konusu kötü işlerinin ayaklarına dolandırıldığını, böylelikle bu yaptıklarından hiçbir netice alamadıklarını müşâhede etmiş olduk.

Yine, azgın inkârcılardan farklı olarak, yaptıkları yararlı iş ya da çalışmalarla insanlığa faydası dokunmuş olan, ancak iman sahibi olmayan kimselerin söz konusu amellerinden ellerine geçecek olanın ne olduğu husûsunda, bu iyi işlerinin onlarda yerleşen bir tabiat hâline gelmesi sûretiyle dünyada onları imana sevk edebileceği, âhirette ise kaçışlarının bulunmadığı cehennemden ancak azablarının diğerlerine nispetle daha hafif olabileceği şeklinde bir kazançlarının bulunabileceği sonucuna ulaşabildik.

Netice itibâriyle şunu söylemek mümkündür ki amelleri esas boşa çıkaran, Allah’ı inkâr ya da O’na ortak koşmak olup iman ve tevhid temeline dayandırılmayan tüm ameller haddi zâtında bâtıldır, yani boşa çıkmaya ve bir değerdan yoksun olmaya mahkûmdur. Ancak tek başına bu da yeterli olmayıp bu imanın bir de ihlâs ve

samîmiyetle desteklenmiş olması gerekmektedir. Aksi takdirde riyâ tahakkümü altına girerek kişiyi dalâlete sevk eder. İşte tüm bu şartları hâiz olan bir imanın semeresi mâhiyetinde husûle gelen her türlü amelin boşa çıkmaktan berî olup Allah katında kabul göreceği de va‘dedilen bir gerçektir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-hadîs, Kâhire 1988.

-----, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Matâbiu's-Şaab, Kâhire 1959.

Alper, Hülya, “Münâfık”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI.

Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1997.

Askalânî, İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Muhtasar Fethü'l-bari: İthafü'l-kari bi-ihtisari Fethi'l-bâri*, (trc. Halil Aldemir, Mehmet Odabaşı, Soner Duman, Abdullah Durmuş), Polen Yayınları, İstanbul 2006.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyât, İstanbul 1990.

-----, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı (KUBA), İstanbul ts.

Aydüz, Davut, “İslam'da İbâdet ve İbadet - Amel İlişkisi”, İstanbul 2003, sy: 60.

Bebek, Âdil, “Ana Kaynaklara Göre Sihar”, *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 1998, sy: 9.

Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud, *Tefsirü'l-begavi: Mealimü't-tenzil*, (thk. Muhammed Abdullah Nemr), Dârü't-Tayyibe, Riyâd 1993, III.

- Bilgiz, Mûsâ, “Kur’an’da Amellerin Değer Yönünden Mukâyesesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2003, sy:20.
- Bursevî, İsmail Hakkı *Ruhu’l-beyan fî tefsiri’l-Kur’an*, (trc. Ömer Çelik, Adem Ergül, Mustafa Altındağ), Erkam Yayınları, İstanbul 2005.
- Cânan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara ts.
- Candan, Abdulcelil, *Kur’an’da Hak-Bâtıl Mücâdelesini*, Kaynak Yayınları, Ankara 2000.
- Cârim, Ali – Emin, Mustafa, *el-Belâgatü’l-vâdiha*, Dâru’l-fikr, Beyrut 2006.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü’l-luga ve sıhâhi’l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr), Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, Beyrut 1990.
- Cürcânî, Ebu’l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *Kitâbu’t-Ta’rîfât* (thk. İbrahim Ebyârî), Dâru’d-diyân li’t-turâs, y.y, ts.
- Çanga, Mahmut, *Kurân-ı Kerîm Lügati*, Timaş Yayınları, İstanbul 2005.
- Çelik, Ömer, “Dikkatli Ol, Amelini Boşa Çıkarma!”, *Altınoluk*, İstanbul 2008, sy: 271.
- Çetiner, Bedrettin, *Fatiha’dan Nas’a Esbâb-ı Nüzul: Kur’an Ayetlerinin İnş Sebebi*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2002.
- Ebussuud Efendi, *İrşad-ı akli selim ila mezay-ı kitabi’l-kerim*, (trc. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2007.
- Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye, *el-el-Muharrerü’l-veciz fî tefsiri’l-kitâbi’l-aziz*, (thk. Abdüsselam Abdüssafi Muhammed), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*, (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İşaret Yayınları, İstanbul 2004.
- Fayda, Mustafa, “Fil Vak‘ası”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII.

Fıġlalı, Ethem Rûhi, “Hâricîler”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-risâle (thk. Mektebu tahkîki't-turâs fî müesseseti'r-risâle), Beyrut 1986.

Halebî, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Yusuf b. Abdiddaim Semîn, *Umdetü'l-huffaz fî tefsiri eşrefi'l-elfaz* (thk. Muhammed Tuncî), Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1993.

Havvâ, Saîd, *el-Esâs fî't-tefsîr*, (çev. Beşir Eryarsoy), Şâmil Yayınları, İstanbul 1992.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî, *Tefsirü't-tahrîr ve't-tenvîr*, ed-Dârü't-Tûnusiyye, Tunus 1984.

İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî, *Tefsîru İbn Cüzey: et-Teshil li-ulumi't-tenzil*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1983.

İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ, *Mu'cemu mekâyîsu'l-luġa*, (thk. Abdusselam Muhammed Hârun), Dâru'l-Cîl, Beyrut ts.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, (thk. Daniel Gimaret), Dâru'l-Maşrık, Beyrut 1986.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, (thk. Sami b. Muhammed es-Selâme), Dâru Tayyibe, Riyâd 1997.

-----, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim tefsiri: Tefsirü'l-kur'ani'l-azim* (trc. Bekir Karlıġa, Bedreddin Çetiner), Çaġrı Yayınları, İstanbul 1984-1995.

İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut ts.

İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

İçöz, Ayşe, *Arap Dilinde Hidâyet-Dalâlet, Salât ve Selâm Kelimelerine Semantik Yaklaşım*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü İlâhiyat Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı
(dnş. Ahmet Turan Arslan), İstanbul 2008.

İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed Râğıb, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, ed-
Dâru's-şâmiyye, Beyrut 2002.

-----, *Müfredât*, (Çeviren ve Notlandıran: Yusuf Türker), Pınar Yayınları, İstanbul
2007

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhü'l-usuli'l-hamse* (ta'lik:
Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim, thk. Abdulkerim Osman), Mektebetu Vehbe,
Kahire 1988.

Karagöz, İsmail, *Kur'an'dan Öğütler*, TDV Yayınları, Ankara 2009.

Kırış, Şemsettin, "Ameli Boşa Gitmek", *Altınoluk*, İstanbul 1996, sy: 130.

Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrııcı, İbrâhim Kâfi
Dönmez, Sadrettin Gümüş), DİB Yayınları, Ankara 2004.

Kur'ân-ı Kerim Açıklamalı Meali, (Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi
Dönmez, Mustafa Çağrııcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut), TDV Yayınları,
Ankara 2006.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*,
(thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006.

-----, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, (trc. M. Beşir Eryarsoy), Buruc Yayınları, İstanbul
1997-2003.

Kutub, Seyyid b. Kutub b. İbrahim Seyyid, *Fî zılâli'l-Kur'ân*, (trc. İ. Hakkı Şengüler,
Bekir Karlığa, M. Emin Saraç), Hikmet Yayınları, İstanbul 1973.

Ma'luf, Luvis b. Nikola el-Ma'lûf el-Yesui, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-edeb ve'l-ulum*,
Dârü'l-Maşrik, Beyrut 1957.

- Maturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, (mürâcaat: Bekir Topaloğlu), Mizan Yayınevi, İstanbul 2005-2010.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüket ve'l-uyun tefsiri'l-Maverdî* (mürâcaat: es-Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdürrahim), Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1992.
- Mevdudî, Seyyid Ebü'l-A'lâ, *Tefhîmü'l-Kur'an*, (trc. Ahmed Asrar), Bengisu Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Miras, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİB Yayınları, Ankara 1974.
- Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, y.y, 1272.
- Nesefî, Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 2000.
- Öz, Mustafa, "Muhakkime-i Ülä", *DİA*, İstanbul 2005, XXX.
- Özgel, İshak, "Bir Üstünlüğün İtirafı Anlamında Kur'ân'da, Muhalifler Tarafından Peygamberlerin Sihirbazlıkla İtham Edilmeleri", *VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*, Isparta 2003.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *et-Tefsirü'l-kebîr: Mefâtîhü'l-gayb*, Dâru İhyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1934.
- , *Tefsir-i kebir: Mefatihü'l-gayb*, (editör: Ahmet Hikmet Ünalmiş; çev. Suad Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru), Akçağ Yayınları, Ankara 1988-1995.
- Sarıcık, Murat, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, Nesil Yayınları, İstanbul 2004.
- Seffârî, Ebü'l-Avn Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Salim, *Levâmiü'l-envâri'l-behiyye ve sevâtîü'l-esrâri'l-eseriyye; ed-Dürretü'l-mudiyye fî akîdeti'l-fıraki'l-merdiyye*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut ts.

- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsiri'l-me'sûr*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1983.
- Sübânî, Câfer, *el-Îlahiyyât ala hude'l-kitâb ve's-sünne ve'l-akl*, (yay. Hasan Muhammed Mekkî Amilî), ed-Dârü'l-İslâmiyye, y.y. 1989.
- Sülün, Murat, “Kur'an'da Zekâtın Kavramsal Çerçevesi”, *Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Kur'an ve Sünnette Zekât*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.
- , *Kur'an-ı Kerîm Açısından İman- Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî, *Fethü'l-kadir: el-Câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsir*, (thk. Abdurrahman Umeyrâ), Dârü'l-Vefâ, Mansûre 1997.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed, *el-Akl fî usuli'd-din*, Dârü'l-Âlemiyye, Beyrut 1992.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tefsirü't-Taberî: Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an* (thk Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Dârü Âlemi'l-kütüb, Riyâd 2003.
- , *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, (thk. Mahmud Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir), Dârü'l-meârif, Mısır ts.
- Uludağ, Süleyman, “Amel”, *DİA*, İstanbul 1991, III.
- , “Kalb”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV.
- Yahya b. Hamza, Ebû İdris İmam Müeyyed-Billah, *el-Meâlimu'd-dîniyye fî'l-akâidi'l-ilâhiyye*, (thk. Muhtar Muhammed Ahmed Haşâd), Dârü'l-fikri'l-muâsır, Beyrut 1988.
- Yasdîman, Neclâ, *Adım Adım Kur'an Dili*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ehl-i Ehvâ” mad., *DİA*, İstanbul 1994, X.

-----, “İhbat”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dîni Kur’ân Dili Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Meali*, (Hazırlayan ve Notlandıran: Ertuğrul Özalp), İşâret Yayınları, İstanbul 2006.

-----, *Hak Dini Kur’ân Dili*, (sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel), Azim Dağıtım, İstanbul ts.

Yiğit, İsmâil, *Peygamberler Târihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2004.

Yurt, Yusuf, *Kur’an’da Amel*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyâl Bilimler Enstitüsü İlâhiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (dnş. Sadrettin Gümüş), İstanbul 2007.

Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. Abdulalîm et-Tahâvî), Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 1980.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyunü'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl: el-Keşşaf an hakâiki gavamizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*, Dârü'l-fikr, Beyrut 1977.

Zülaloğlu, Fevzi, “Kimlerin Ameli Boşa Çıkar?”, *Haksöz Dergisi*, İstanbul 1998, sy: 82.